

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- PARTI NAGY LAJOS versei 1033
TÉREY JÁNOS versei 1035
LACKFI JÁNOS verse 1038
G. ISTVÁN LÁSZLÓ versei 1041
ORAVECZ IMRE: Ókontri (36) 1043
FILIP SPRINGER: Miedzianka. Egy eltűnt város krónikája (részlet) 1051
NEMES Z. MÁRIÓ versei 1069
FEHÉR RENÁTÓ verse 1071
TOROCZKAY ANDRÁS versei 1072
MILBACHER RÓBERT: Léleknyavalyák (avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő
szerek természetéről) (regényrészlet) 1075
HARAG ANITA: Ásványvíz (novella) 1083
BEN LERNER: Az Én és a Te (John Ashberyről) 1088
JOHN ASHBERY versei 1090
ANGHY ANDRÁS: Hangütés (Lábjegyzet Tímár Árpád [1939–2017] emlékére) 1094
- *
- GELENCSÉR GÁBOR: Az úttörő (Makk Károly [1925–2017]) 1096
BAZSÁNYI SÁNDOR: „... Valami kis belsőséget azért hagyjanak.” (Nádas Péter
Szirénének című szatírájátékáról) 1105
- *
- WEISS JÁNOS: Emlékezés a Holmira (Holmi 1989–2014. Antológia II. Esszék,
dokumentumok) 1115
KRUPP JÓZSEF: „Nem én írom” (G. István László: Nem követtem el. [Versek 2011–
2013]) 1125
REICHERT GÁBOR: Egy korszerűtlen ember (Király István: Napló 1956–1989.
Szerkesztette Soltész Márton, sajtó alá rendezte Katona Ferenc, Soltész Márton és T.
Tóth Tünde) 1129
MAGYARY ANNA: Szándékolt balesetek (Bazsányi Sándor [szerk.]:
Szivárványbaleset. Kortárs szépírók találkozója Szűcs Attila képeivel) 1134
BALOGH TAMÁS: Kitolt beteljesülés (Stephan Enter: Együttézés) 1140

2017

OKTÓBER

JELENKOR

LX. ÉVFOLYAM

10. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
GÖRFÖL BALÁZS, SZOLLÁTH DÁVID,
VÁRKONYI GYÖRGY (képzőművészet)

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

CSUHA ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF,
PARTI NAGY LAJOS, TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetreggítő is) és telefax: 72/310–673, 215–305, 510–752, 510–753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310–673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Belföldi előfizetési díjak: előfizetési díj félévre 5940,- Ft, egy évre belföldre: 10 890,- Ft;
a Magyar Posta Zrt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.

Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.
Számلاسزámunk: Szigetvári Takarékszövetkezet 50800111–11164573

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

AZ 1. PÉCSI ZSIDÓ KULTURÁLIS FESZTIVÁLT szeptember 10-e és 17-e között rendezték meg. Más programok mellett kiállítás nyílt *Sziits Miklós* és *Vojnich Erzsébet* festményeiből, *Bálint András* Arany János-estet tartott, illetve Ember Judit filmjeit tekinthette meg a közönség.

*

A XI. PÉCSI NEMZETKÖZI TÁNCTALÁLKOZÓN a Pécsi Balett, a Magyar Állami Népi Együttes, a Budapest Táncszínház, a Győri Balett, a Bozsik Yvette Társulat, a TranzDanz, valamint nemzetközi balett-táncosok előadásai kerültek színpadra szeptember 15-e és 21-e között.

*

KERESZTESI JÓZSEF *Medvevár, avagy tragikomédia pannóniai János püspök futásáról és elragadtatásáról* című darabjának ősbemutatóját augusztus 31-én tartották meg a pécsi

Püspöki Palota kertjében a Janus Egyetemi Színház előadásában, *Kocsis Gergely* rendezésében. A dráma a *Jelenkor* idei júniusi számában olvasható.

*

PÉCSI GALÉRIA 40. A Pécsi Galéria elmúlt négy évtizedét áttekintő tárlat augusztus 31-e és október 8-a között kapott helyet a Széchenyi téri kiállítóterben. A kiállítás kurátora *Doboviczki Attila T.*

*

IRODALMI DÍJAK. A Szép Ernő-díjat idén *Zalán Tibornak*, *Visky Andrásnak* és *Lengyel Annának* ítelték oda. – A Színházi Kritikusok Céhe életműdíjában *Radnóti Zsuzsa* részesült. – Az Évad Legjobb Magyar Drámája díjat ez évben *Háy János* nyerte el *A halottember* című darabjáért. – A Csáth Géza-díjat idén *Orcsik Roland* vehette át. Gratulálunk munkatársainknak!

Szerzőink

Parti Nagy Lajos (1953) – költő, író, Budapesten él.

Térey János (1970) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Lackfi János (1971) – költő, író, műfordító, Zsámbékon él.

G. István László (1972) – költő, esszéista, tanár, Budapesten él.

Oravecz Imre (1940) – költő, műfordító, író, Szajlán él.

Filip Springer (1982) – riporter, fotográfus, Varsóban él.

Mihályi Zsuzsa (1968) – műfordító, Diósdon él.

Nemes Z. Márió (1982) – költő, kritikus, esztéta, Budapesten él.

Fehér Renátó (1989) – költő, kritikus, Budapesten él.

Toroczky András (1981) – költő, író, Budapesten él.

Milbacher Róbert (1971) – író, irodalomtörténész, Kővágószőlősen él.

Harag Anita (1988) – író, indológus, Budapesten él.

Ben Lerner (1979) – amerikai költő, író, esszéista.

John Ashbery (1927–2017) – amerikai költő.

Mohácsi Balázs (1990) – költő, kritikus, a *Versum* és a *Jelenkor Online* szerkesztője, Pécsen él.

Anghy András (1965) – esztéta, Pécsen él.

Gelencsér Gábor (1961) – filmesztéta, az ELTE Filmtudomány Tanszékének docense, Budapesten él.

Bazsányi Sándor (1969) – irodalomkritikus, a PPKE BTK oktatója, Piliscsabán él.

Weiss János (1957) – filozófiatörténész, Pécsen és Szűrőn él.

Krupp József (1980) – klasszika-filológus, kritikus, Budapesten él.

Reichert Gábor (1987) – szerkesztő, kritikus, Tatabányán él.

Magyary Anna (1996) – irodalmár, Budapesten él.

Balogh Tamás (1965) – irodalomtörténész, Budapesten él.

*Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.
Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.*

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7–8. – Líra Könyvesbolt, Széchenyi tér 7.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, VI., Andrassy út 45.
– Magvető Café, 1074 Budapest, Dohány u.13.

A LIBRI alábbi budapesti és vidéki könyvesbolt-
jaiban:

Allee Könyvesbolt
Árkád Könyvesbolt, 1. emelet
Campona Könyvesbolt
Csepel Plaza Könyvesbolt
Duna Plaza Könyvesbolt, 1. emelet
Könyvpalota
Mammut Könyvesbolt

Oktogon Könyvesbolt
Stop.Shop. Könyvesbolt
Pólus Center Könyvesbolt
Sugár Könyvesbolt

Budaörs Könyvesbolt
Debrecen Könyvesbolt
Győr Könyvesbolt
Győr Plaza Könyvesbolt
Kaposvár Plaza Könyvesbolt
Miskolc Könyvesbolt
Nyír Plaza Könyvesbolt
Pécs Könyvesbolt
Szeged Plaza Könyvesbolt
Szolnok Plaza Könyvesbolt
Zala Plaza Könyvesbolt

www.jelenkor.net

990,- Ft

JELENKOR

Morpheus mákostésztaja

(létbüfé-kivágatok)

„írta dumpf endre”

327. mér is tűntem viccelni én?
mer a halál oly illatos
mer a szarszag bús tengerén
jött a blahán jött a hatos
vakokkal és süketekkel
magyarország csókoltatos
bohózat és ravatalmi
ó jaj megkel

*

635. állok itt kertés őszi rom
csatakszom ollé nedvesen
és pizsamámon felfesel
a rím miatt a bőszi öröm
mi nyeldesődik nyeldesem
sétálok bamba nyúg alatt
és felszegem hozzád hanyatt
nyakam uram és meglesem
ritkásan pedikűrhedett
lábad a lábodra tapos
nézem rózsásan szappanos
csúszkáló bőrkeményedet
s hogy állnak össze illatos
lavórodban a fellegek

*

326. ma viasz hullás
forró és közös folyosóímon
hol te távoli labor intesz
ma uzsonnára
forog a föld
tájfünnpupilla
mint tömöttebb s tömöttebb kása
hát ezt tudom
akármint lesz

*nyílegyenes
a kakaóscsiga fölzuhanása*

*

*330. egy ciprus alatt ül
vízfesték alanyom
sáppasztja az asztma
talán némi szénnel
nézd a bányászokat
fiatal Othellók
zihája riaszt ma
anyátlanátíve
beh szomorú sűgják
van ennek egy íve
Etelka ne sírjál
világnak lombjára*

*

*329. arany hajad mely futva szegdel
bíbor habot az alkonyatban
fák alatt terített asztal
fölötte lomb alatta lomb
hullám mosott ezt álmodomb
bégó juhak s tulkok sereggel
és sír az égbolt lépteid után
örök unalmú lanyha cseppel
ködös homályos énekeddel*

*

*216. tekintetem
hangyajárta tája
le-lepottyán az égről
Morpheus
mákosztészájája
ebédről*

*

*643. pumpadásig fel van fűjva
gonoszsági gumimatrac
szinte burkát kirepeszti
de ha egyszer leereszti
s előtűnik lappadólag
egy kis állat hajdan bőre
még csak büdös sincsen tőle
csak sírásig átható szag*

Személyi edző a fiatal főnöknek

„Nézz mélyen a hallgatóság
Szemébe!” „Képtelen vagyok.
Félek a világoskék színtől.”
„Senki sem visel kéket a cégnél.”
„És kiráz a hideg a lappangó pókoktól.”
„Csak képzelődsz. Arra gondolj,
Mekkora fenegyerek vagy,
Szemben a gyámoltalan tömeggel.”

„Szemben a tömeggel?
Összezsugorodik a szerszámom
A megilletődöttségtől.”
„Persze, mindenki porszemnek érzi magát
A rideg mindenségben.
Ez a normális.
Más konkrétan a bohócoktól retteg,
Vagy fulladástól fél.”
„De én... Hogyan magyarázzam?”

„Felsőbb erők fogságában
Lesz bajod elég.
Fiam, ha pirulsz a te néped közelében,
Nem leszel államférfi, se művész,
Legföljebb sportdiplomata,
És az neked kevés, igaz?”
„Izgulok. Ott lesznek a többiek.”
„Majd kinövöd, ha nagyra hivatott vagy.
Caesar fél a rivális császárocskáktól?
És a nőktől?” „A nőktől, érdekes, nem.”
„Látom, kíváncsiságod heveny.
Maradt még valami?”

„Rendmániás vagyok. Utálatos dolog, tudom.”
„Egy rendmániás revolverhős, ez igen!
Ó, szóval te képes volnál
A szupermarketben is rendet rakni a polcon?
Úristen, a másét? Mások után?”

Úgy értem, ha járnál szupermarketbe.”
„A szimmetriáért mindent, így igaz.”

„Mindezt felejtsd el.
Tanulj összeköcolódni.
Tanulj meg veszíteni,
Ne csak egy selyemkendőt vagy egy töltőtollat,
Hanem időnként járművet és elveket.
Tanulj meg instruálni,
Mint kiképző őrmester az újoncot,
Mint felnőttfilm a szexmunkást.”
„De ha egyszer nem megy?!”
„Maradsz kiscsónok
A homokozó hatókörében.”

„Rajtad kívül nem bízom senkiben.”
„Ó, egy vasember csodás módon így is
Képes működtetni a networköt.”
„Hogyan?” „Például játszd ki
Egymás ellen civakodó
Osztályvezetőidet, lecsapolva
Az így keletkező energiát.”
„Hm, hm. Ez jó.”

„Foszd meg forrásaitól az ellenséget.”
„Hm. Úgy majd az is megutál,
Aki eddig nem volt ellenség.”
„Dehogyan, tisztelnek majd.
Hatalomtechnikusként istenítenek.
Nézz a szemembe. Ez az!”

„Fölfelé akkor sem tudok nézni.”
„Jó, akkor számodra ellenjavallott Sanghaj,
És túl magas a menny.
Szedd össze magad.”
„Reménytelen.”

A déli falvak

*A déli falvak vesztesek
És elhasználtak.
A part ember szaggatta gyep.
Kukoricaföld. És nulla távlat.*

*Sétányaiknak vége szakad,
És csakis foltokban szépek;
Északnál jobban alszanak,
Hisz kevesebb élet –*

*Alacsonyabb löszfal, kevesebb jacht,
Ravaszabb éttermek, kurtább evezők.
Rövidebb móló, kisebb volumenű vircsaft.
Több szűnyog. Vállalati üdülők.*

*Abba a szűk hétbe szeretnék
Belezsúfolni a mindenséget,
A nyári holmit, ötven évük gerjedelmét,
S a cimboraságot: a lényeg, a lényeg!*

*Nézni a kámpicsorodó eget.
Nyugágy, centire mások társasjátékától.
A terasz fölött ott rezeg
A kánikula, de már kartácsos a zápor.*

*Lapos fűvenyére ugyanannak a tónak
Mindenből kisebb jutott.
A déli falvak szívbemarkolóak,
Némán bámulva északot.*

Józanok mámore

Ferenczi László emlékére

Mint gyöngyöző olajban
élve kisütött kígyók,
arany bicikliláncok
vonaglanak most az égen,
a kézigránátok kotkodácsolva
tojják a sistergő tüzet,
az élőgépek pedig
megszabott algoritmus szerint
gyorsúsznak az aszfalt felett,
szájukból szavak bugyborognak.
A könyvtárban esernyő gyanánt
összecsukott denevérek
gubbaszkodnak fejjel lefelé,
várva, hogy valaki összetapsoltassa
beszámozott szárnyaikat,
a betűk bolhái pedig
örömet széjjelpattognának
az emberi agyvelő
foszforos irhájában.
Szeretted Kassákot, Lacika,
azért is kezdtem így ezt a verset,
a te versedet, szeretted
a sakkot is, és valaha
bokszoltál, azt mondtad,
szexi sport, a könyvek és
cigaretták és feketekávék
és csúfondáros megállapítások
embere voltál, az ember
helyett is célszerűbb lenne
pasast mondani, pacákat,
ipsét, imádtad a szlenget,
fancsali próféta, te,
kit ámulva követtünk.
Nem is tudom már, ki szólt
francia szakos egyetemista
koromban, hogy az a
főszer, nem hiszed el,

lánokban dohányzik az órán,
falja a húszéves lányokat,
mint Piroskát a farkas,
és belga irodalom címszó alatt
eszélős dolgokat nyomtat,
nézzük már meg, megnéztük,
te pedig első órádon letegeződöttél
velünk, és bozontos szemöldököd
alól lövöldözted tekinteted
vásott nyilait: jólesően
zsivány jelenség voltál
a tanszék fagyott akváriumában,
intimpistás anekdotáidba rejtett
letaglózó tudásoddal,
melyet bohém lazasággal
hintettél közénk, hiszen
tudjuk mi is, hogyan
tudnánk, mi történt éppen
ezeröttszázharminckettőben
Sanghajban, Szentpéterváron,
Párizsban, Berlinben, Delhiben,
elmondtad azért, nem hengegésből,
hanem mert szerinted irtó izgalmas
dolgok történtek épp akkor, épp ott,
ahogy minden egyes évben
épp mindenhol, Baudelaire
meg akarta dugni azt az ordas csajt,
Kant a macskákon elmélkedett,
mert szőrösömök tapadtak
pantallójára, Konfuciusz kalapjában
fogta fel az esővizet és ebihalakat
úsztatott benne, Whitman
ószövetségi szakállá megritkult
valami bőrbetegség következtében,
és hát a belgák már a középkorban
feltalálták a szakszervezetet
önsegélyező takarékpénztár formájában.
A tudomány életté változott,
ahogy beszéltél róla, úgy tűnt,
nincs is nagyobb buli,
mint tudósnak lenni,
keresztbe-kasul száguldoztál
téren és időn, mint igazi szuperhős,
mint egy garabonciás, meghívótál
körúti lakásodba, ahol az elképesztő
rendetlenség, étkezések nyomai,

jegyzethalmok, többször használt
kávéspoharak, limek és lomok
sokasága felett többezer könyv
uralkodott, le-leszedtük ezek
egyik-másikat, autográfok és
exlibrisek, ott lógázta lábát
Kosztolányi, cigarettre gyújtott,
Szerb Antal végigsimított
boltozatos koponyáján
nagy tenyerével.
Megszédültem, mikor
pár év múltán megkértél,
tartsam meg pécsi szemináriumodat,
én, a hátulgombolós negyedéves,
és elkezdődtek ingázásaink,
vonattal északnak, vonattal délnek,
sintaktusos beszélgetések,
egyszer homokos párnak
néztek bennünket, téged,
kopaszodó faunt, engem,
szőke tejfölösképűt,
ezt mindig kajánul
nevetve emlegetted,
egy biztos, nem fértünk
a bőrünkbe, túl erős izgatószer
volt nekünk az irodalom,
ám aztán az évek jöttek,
elmaradtam, család, munka,
távolból aggódtam végig
betegségedet, és valahányszor
a Körúton jártam, ott kattogott
a fejemben a felkénemenniLacikához,
az Istenemdejölennedumálni,
és mindig elhalasztottam,
mint sokszor a fontos dolgokat
a sürgősek miatt, de különben
nem igaz, fejben sokszor
jártam nálad, ott voltam,
mikor másutt voltam,
és ez így van a mai napig,
irodalmi kalóztanyád
biztos pont szellemi
univerzumomban,
Lacika erre azt mondaná,
Lacikának biztos volna egy jó
anekdotája, egy magyarosan

*csengő francia idézete
Serge Vandercamme-től
vagy Maurice Carême-től,
és benne van a levegőben,
hogy bármely pillanatban
elősétálhatsz jampi-lépteiddel
egy irodalmi est, egy konferencia,
egy doktori védés, egy Könyvhét
beszélgető csoportjai közül,
fehér panamaöltönyödről
szikrázva pattognak le
a kabócaforma birodalmi úrhajók,
ahogy jössz,
lila vízilovak hullámzanak odébb,
rozsdás markológépek
lesznek öngyilkosok,
repülő habverők karamboloznak,
hullanak le zörögve,
és te napfénypezsgővel teli
poharadat az enyémhez koccintod,
sosem ittál, nem szeretted,
én sem iszom már,
mert túlságosan szerettem,
de most ürítjük poharunkat,
mely színültig van
szénsavas irodalommal.*

G. ISTVÁN L Á S Z L Ó

Féktelen

*Fékevesztett idő. Istenem, kinek
mondjam, elveszett a fék? Gáz
persze nincs. Száguldunk mégis, ahogy
még sose. Én mindig úgy tudtam, az
idő arra van, hogy megálljunk. Akkor
lett mintegy idővé, mikor megálltam.*

*Most állhatatlanul élek, pedig
sose voltam állhatatosabb. Nem
állom meg, fék nélkül kimondom, sose
voltam boldogabb. Ez így, persze
giccs. Isten is giccses kedvében volt,
amikor teremtett. Én meg csak átadok.
Egy fékevesztett életet a tengelyén
elindítok. Van-e olyan élet, amely
fékkel indul? Csak ne legyen! Száguldjon
végig bennünk a felismerés, hogy ő az, aki
van. Aki lesz. Az öröm, féktelen.*

Hogy tegyem össze

*Váltakozva fénylik, mint kockakő
félolvadt hó alatt, a sejtelem és a
bizonyosság – itt vagy: itt leszel. Mint a
tenyerem, vonalakkal terhes, nem
állhatok sorsod elé, se után, igazgatom
vagy izgatom – jobb lenne nem tudni, jobb
lennie tudni, mit is? mi az irgalom, amivel
nem számolhatok. Számolatlanul a napok.
Előttem, előtted. Magaspartnál a folyó
eróziója, olyan leszek apaként, kimagasítalak
az időből, ha akarod, ha nem. Ha akarom,
ha nem, nem imádkozhatok, mert nem csak
enyém a tenyerem. Hogy tegyem össze? Itt vagy,
itt leszel, kislányom, kisleány, szorítlak
magamhoz, annyi rend a világon nincs, amennyit
Neked adok. Nem rendelhetsz, nem rendelek,
mégis rendje van, mert csendje lesz,
hogy föléd hajolok.*

Ókontri

36

A németek elmentek. Várták az oroszokat, és megtették a szükséges óvintézkedéseket. Eldugták a lisztet, a szalonna, kolbász jó részét, a végvásznakat, a bort, a karikagyűrűket, fülbevalókat, de legfőképpen elbújtatták vagy feketébe öltöztették, rút öregasszonyoknak álcázták a fiatal asszonyokat, lányokat, mert híre ment, hogy az oroszok vad ázsiai banda, nem ismernek se Istent, se embert, és megerőszik a nőket.

Júlia is elrejtőzött az apja portáján, miután Steve a két gyerekkel behozta. A falu biztonságosabbnak látszott, mint a magányos tanya kint Rácfalun. Már csak azért is, mert a faluban volt választék nőben, és remélhette, hogy ha megtalálják is, nem feltétlenül ő kell nekik. A vendégeiknek is javasolták, hogy tartsanak vele. Húgaival osztozott a füstölő alá vájt rejtéküregben, de lett volna ott hely még nekik is, legfeljebb a gyertyát égethették volna kevesebbet, mert úgy jobban fogott volna a levegő, amelyhez a közeli rönkrakás alatt végződő kályhacsövön át jutottak, miután az apjuk egy vaslappal lefedte a lejáratot, és rárakta a füstölésből visszamaradt, üszkös fadarabokkal teli hamut.

Csakhogy Csillagék nem mentek, nem tartották indokoltnak. Úgy ítélték meg, hogy ez az ő esetükben nem szükséges. Őket nem fenyegeti ilyen veszély, őket nem bántják, nem bánthatják, hiszen ők üldözöttek, és más elbírálás alá esnek. Meg ha elbújnak, nem találkoznak az oroszokkal, és nem tudják kifejezni nekik hálájukat. Márpedig ők találkozni akarnak velük, és méltóképpen fogadni őket. Alig várják, hogy meglássák az első orosz katonát, odafussanak hozzá, és a nyakába boruljanak, vagy legalább megszorítsák a kezét.

Az oroszok végül megjöttek, két nap múlva, négy nappal Karácsony előtt, és rácáfoltak a rossz híreikre. Miután átfésülték a falut, és meggyőződtek róla, hogy nincsenek németek, *gyévuski*, *gyévuski* felkiáltásokkal megtapogattak, megöleltek egy-két fiatalasszonyt, aki nem rejtőzött el, vagy akinek a maszkírozása nem sikerült meggyőzőre. De aztán csak zabráltak, főként zsebórákat, de Henry-Imrééktől – Henry-Imre nyugatra ment az uradalom felszerelését menekítve – még a faliórát is elvitték, súlyostul, sétálóstul. Karóra is kellett volna nekik, de az csak Steve-nek volt a tanyán, oda viszont nem mentek ki. Nem vették észre, vagy úgy találták, hogy túl messze van. Senkit nem vittek el munkára, ellentétben a németekkel, akik a férfiakkal lövészárkot ásattak Borzsában.

Mikor egy-egy gazdát megfosztottak a zsebórájától, akkor rendszerint leültek a konyhán, és ételt, italt kértek. Szalonnát kaptak kenyérral és bort. Kusnyár Gábor és Boros Péter kolbászt is tett nekik az asztalra, és abban is eltértek másoktól, hogy egyenesen behívták és megvendégelték őket. Az idők szavát megértve

máris köpönyeget fordítottak, és igyekeztek a megszállók kedvében járni. Baji Franci, Kis Péter szocialista tanokkal kacérkodó hajadon lánya – a Baji név csak ragadványnév volt – még rajtuk is túltett. Egy jobb világ előhírnökeit látva bennük disznót vágattak az apjával, és a tiszteletükre rendezett vacsorán cigánybanda szolgáltatta a zenét. A többség nem fraternizált velük, csupán próbálta megnyerni a jóindulatukat azzal, hogy nem tanúsított ellenállást, és jó képet vágott mindenhez. Ez nem is esett nehezére, mert másfelől megnyugvással töltötte el, hogy végre itt vannak az oroszok. Nem mintha rokonszenvezett volna a szovjet kommunizmussal, de elege volt a háborúból, és az oroszok megérkezése azt jelentette, hogy annak vége. Csak akkor szepent meg, mikor rekvirálni kezdtek, és itt is, ott is vezették ki a lovat, tehenet az istállóból, hajtották ki a disznót az ólból. Dudás Panni, egy hadiözvegy látva, hogy viszik el az egyik lovát, így fakadt ki:

– No, basszátok meg, hogy maradtatok volna ott, ahonnan jöttetek!

Más is kommentálta a veszteségét, de az ő reakciója feltűnést keltett, mert ő volt az egyetlen, aki korábban nyilvánosan is kijelentette, bárcsak itt lennének már.

Az oroszok mindössze másfél napot töltöttek Szajlán. Harcoló alakulat lévén másnap délután továbbmentek. Aznap átvonult ugyan még a falun egy lőszer szállító lovaskocsioszlop. Péterkénél nem tudtak átkelni a Tarnán, mert a németek felrobbantották a hidat, ezért Recsk felé kerültek. Mikor Csillagék észrevették őket Rácfalun, kiálltak a kapu elé és integettek nekik, hogy álljanak meg, de rájuk se hederítettek.

Minthogy a következő két napban sem jöttek újabbak, mindenki úgy gondolta, hogy már nem jönnek, és megúszták az oroszokat. Megkönnyebbülve előszedték, amiket eldugtak, az asszonyok, hajadonok előjöttek rejtkehelyeikről, a magukat öregnek kiadókat lemosták az arcukról a kormot, és visszaöltöztek tulajdon ruháikba. Hallották ugyan, hogy az oroszoknak több hulláma van, van második és harmadik hullám is. A második hullámbeliek már kevésbé barátságosak, de a legveszélyesebbek, egyenesen veszedelmesek a harmadik hullámbeliek. Ezek egységeiktől leszakadt vagy dezertált kóborló katonák, akik önállósították magukat, és lopnak, rabolnak a frissen megszállt területen, és főként ők azok is, akik a nőket megerőszakolják. Úgy látszott, elmaradt a többi hullám, valamiért elkerülte a falut.

Steve ennek ellenére elővigyázatos maradt. Nem hozta haza a feleségét és a gyerekeket az apósától. Júlia és húgai nem kuksoltak többé egész nap a rejtkehelyen, de minden pillanatban készek voltak arra, hogy szükség esetén visszahúzódjanak oda, és ugyanezért az apjuk is mindig otthon tartózkodott, hogy ebben segítséget nyújtson nekik.

Steve-nek igaza volt. A látszat csalt, jöttek még oroszok, jött az a bizonyos harmadik hullám.

Abban állapotodott meg a feleségével, hogy ha addig nem lesz több orosz, december 23-án délben értük meg, és együtt töltik a Szentestét. Úgy lesz, mint máskor, azzal a különbséggel, hogy ezúttal Fáni készíti el ebédre a böjti mákos *csíkot*, amely egyben vacsora is lesz. Éjfél után pedig, mikor véget ér a böjt, majd esznek mást, nem disznótorost, mint szoktak, mert a front miatt még nem öltek disznót. Bár lehet, hogy nem maradnak fenn addig, minek is maradnának, hiszen az éjféli

misére ilyen körülmények közt nem mennek, de lehet, hogy egyébként se mennének, mert nagyon hideg van a templomban, és Jancsika még megfázna.

Szenteste napján, végzés után Steve baltát vett magához, és kiment Kishegybe karácsonyfának valóért.

Hó volt, hideg. Délig sütött a nap, aztán hirtelen köd ereszkedett Rácfalura, és Kishegyre is. Nem fentről az égből, hanem valahonnan máshonnan, mert előtte felhőtlenül derült volt és kéklett. Olyan sűrű, vattaszerű fehérség, amelyben alig terjedt a hang. Elnyelte a léptei zaját, a hőcsikorgást, de még a távoli ágyúörgést is, amelyet addig Péterke felől lehetett hallani. A látótávolság is jelentősen csökkent, de ez nem zavarta. Ismerte az utat a tetőre. Járt ott, mióta annak idején Júlia felvitette magát oda. Vele egyszer, magában, Georgie-val meg többször is, mogyoróvesszőt vágni, veresgyűrűt udvarseprőnek, de még gombázni is. Fent még sűrűbb volt a köd, de megtalálta a Darnó felőli oldalon a borókást.

Mikor visszafelé jövet kezében egy szép borókapéldánnyal a gyalogútról a kocsiútra tért, Morzsa ugatása ütötte meg a fülét. Nagyon mérges lehetett, mert tele torokból ugatott. Jól lehetett hallani, mert közben ritkult a köd, bár vékony, éles hangját még mindig tompította, mélyítette. Ugyan ki, mi lehet a kapunál? – kérdezte magában. Mert azt meg tudta állapítani, hogy nem hátulról, a ház mögül jön a csaholás, hanem a kaputól, az előudvarból. Közelebb érve azonban senkit, semmit nem látott, mert az előudvart eltakarta a kapu. Csak akkor tudta meg, miért hajt, mi dühének az oka, mikor benyitotta a kaput.

Négy orosz katona volt az előudvarban, és éppen azt tették, annak elkövetésére készültek, amitől addig sikerült megóvni Szajlán a nőket. Aranka a tornáccal szemközt szoknyájától megfosztva feküdt a hátán, két katona lefogta, egy harmadik előtte térdelt, egy negyedik pedig géppisztollyal a kezében sakkban tartotta az anyját, aki kissé odébb állva kétségbeesetten tördelte a kezét.

Steve ledobta a borókát, és a lány felé szaladt.

– *Sztoj, sztoj!* – rivallt rá a géppisztolyos, és a nyomaték kedvéért eléje lőtt a hóba.

Steve megtorpant.

A katona tovább kiabált oroszul, és a baltára mutogatott, hogy dobja el, majd miután kiejtette a kezéből a baltát, a fegyver csövével hadonászva Csillagné mellé terelte.

– Jaj, Steve, csináljon már valamit! – könyörgött Csillagné.

– Nem tehetek semmit, négyen vannak, és fegyverük van.

– És nekem ezt végig kell nézennem, az anyjának! – jajveszékelt Csillagné, és el akart futni, de a fegyveres katona elvágta az útját, és a géppisztoly csövét a mellkasának nyomva visszakényszerítette.

– Ne nézzen oda – mondta Steve, és magához ölelte, hogy eltakarja előle a látványt.

Közben a térdelő katona letolta a nadrágját, ráfeküdt Arankára, és megkezdte az aktust. A másik kettő lenyomva tartotta a lány szétfeszített lábait, de annak maradt még némi mozgástere és hányta-vetette az alsótestét. Amikor a ránehezedő súly alatt ez is lehetetlenné vált, akkor szemén köpte a behatolót, mire az arcul ütötte, majd torkon ragadta, és csak akkor engedte el a nyakát, amikor már fuldoklott.

Aranka sírt, zokogott, de ez nem zavarta az őt magáévá tevőt és társait. Hagyták, nem tapasztották be a száját. Annál inkább idegesítette őket Morzsa, aki még mindig ott volt, és szüntelenül ugatott. A segítők a kutya felé mutogattak, mire a géppisztolyos megpróbálta elúzni. Morzsa hátrált pár métert, de aztán visszajött, és Steve és Csillagné elé ugrott, mintegy védelmezve őket. Ez már sok volt a géppisztolyosnak. Bele lőtt. A golyó Morzsa jobb hátsó lábát találta el, és az állat azt húzva, vonítva eliszkolt.

Mikor az első katona kielégült, helyet cserélt az egyik segítővel. Mikor az is ejakulált, a másik következett. Annak nem volt szüksége segítségre. Arankát már nem kellett lefogni, megadta magát. És nem is sírt többé, némán tűrte, hogy azt tegyenek vele, amit akarnak. Akik végeztek, nem mentek el, ott álltak ütemesen mozgó társuk felett, és herezacskójukat vakargatva fel-felröhögtek, mikor a bepumpált, majd kiszökő levegő szortyogó, a szellenteshez hasonló hangot adott.

Csillagné nem látta, hogy már ketten mentek végig a lányán, de hallotta ezt a hangot, és az azt kísérő röhögést. Kitépte magát Steve karjaiból, és Aranka felé rohant.

Lövés dördült, és az asszony előre zuhant, a földre.

Steve oda akart futni hozzá, de a géppisztolyos eléje ugrott, és a fegyvert ráfogva megállította.

A röhögéscsőrök kiabáltak valamit a géppisztolyosnak, mire az megfordította Steve-et, és a ház végére, a pinceajtóhoz kísérte. Kinyitatta vele, betuszkolta és rázárta az ajtót. Steve csodálkozott, hogy a zárban lévő kulcs rá volt fordítva. Ők, ha itthon voltak, soha nem zárták kulcsra a pinceajtót.

Alighogy bekattant a zár, máris magyarázatot talált rá. A pincének már volt foglya, Mihály. Őt is oda zárták. Pedig, mint mondta, ő nem csinált semmit. Azt viszont elismerte, hogy nem szólt a nagyságos asszonyéknak, hogy itt vannak az oroszok, de lehetetlenség is volt, mert ő, ugye, nagyot hall, és nem hallotta, hogy ugat a kutya, csak akkor vette őket észre, mikor Aranka kisasszonyt hajkurászták az udvaron, de akkor már késő volt. Bár ha meggondolja, hiába is szólt volna nekik, hisz nem félték az oroszoktól, az is lehet, hogy egyenesen behívták őket az útról. A Fáninak több esze volt, az kiszökhett a hátsó ajtón, és elmehetett, mert eltűnt, nem látta sehol.

Estig kuksoltak a pincében. Próbáltak kijönni, mikor fejük felett a házban minden elcsendesedett, de nem bírták felfeszíteni a vasajtót. Végül Fáni szabadította ki őket. Úgy volt, ahogy Mihály gyanította. Kisurrant a hátsó ajtón, és elbújt, először a *góré* alatt, majd a tyúkólban, ahol meleg volt, mert már beültek a tyúkok. Mikor pedig úgy gondolta, hogy tiszta a levegő, előjött.

Hogy mit csináltak még az oroszok, azt Steve a le- és behallatszó hangokból, és az utána látottakból rekonstruálta. Ezek szerint miután kielégítették a vágyukat, Arankát az udvaron hagyva, benyomultak a házba, és nagy lakomát csaptak. Megettek minden fellelhető szappant, egy oldal szalonnát, egy egész, szinte az ehetetlenségig kiszáradt sonkát, a két utóbbit magában, kenyér nélkül. Kolbászt nem fogyasztottak, mert az már nem volt, elfogyott. Megittak két deci kölnit, négy deci sebalkoholt és négy liter vegyes gyümölcspálinkát. A pálinka annyira elkábíthatta őket, hogy bort már nem is kerestek, pedig volt, a pincében. Feltúrtak,

felforgattak mindent. Ami üvegből volt, azt összetörték, így a pálinkás demizsont is. Összeszedték az összes órát, karperecet, gyűrűt, fülbevalót, brosstút. Az ékszerek Csillagék tulajdonát képezték, de akadtt köztük olyan is, egy aranynyaklánc kereszttel, amely Júliáé volt, az anyjától kapta elsőáldozó korában. Az istállóból a Csillagot vitték el, és az egyik nyeretget. A Lepkét nem, mert a mennyezetről kötelek nyúltak le a hasa alá, azt a látszatot keltve, hogy fel van kötve, mivel olyan beteg, hogy állni se bír. Steve hallotta, hogy a beteg ló nem kell nekik, és ez a legjobb módszer betegség szimulálására. A motorra is szemet vetettek. Ki is tolták a csűrőből, és sokáig rugdosták a berugóját, de nem sikerült beindítaniuk, nem sikerülhetett, mert – nem vették észre – nem volt benzin a tankjában.

Végül, miként a nyomokból megállapítható volt, Külső-Rácfalu, Recsk irányában távoztak. Csoda, hogy egyáltalán el tudtak menni, mert nagyon berúghattak. Az udvaron lehetett látni a havon, hogy sokat hemperegtek. És hánytak is, nem csak a házban, kint is, ahol a hányadék barnára színezte a havat, és szalonna- és sonkadarabok látszottak a tetején.

Steve mindezt nem tudta mindjárt, de ha tudja, akkor is az érdekelte volna elébb, mi lett Arankával, él-e és hol van. Az első dolga volt tehát, hogy az előudvarra sietett.

A lány ott volt, a házfal tövében ült, a tetthelytől nem messze, felvont lábakkal, lábait két kezével átfogva, fejét a térdeire hajtva, mozdulatlanul, némán. Oda húzódott, miután az oroszok eltűntek a házban. Nem mindjárt, feküdt még egy darabig a havon, félt aléltan. Aztán próbált felállni, de nem bírta, nem volt hozzá ereje. Nagy nehezen az oldalára, majd a hasára fordult, felfinomta magát, négykézláb a falhoz mászott, és ott felült. Nézett maga elé, a hóra, az udvarra, nézte a szoknyáját, bugyiját, amelyek odébb heverték. Próbálta felfogni, mi történt, de képtelen volt rá. Csak annyi hatolt el a tudatáig, hogy valami nagyon rossz. Semmi nem volt rajta alul, de a zsibbadtságtól, amely egész altestét érzéketlenné tette, nem érezte a havat, a hideget.

Steve odament hozzá, de nem kérdezett semmit.

Gyengéden megérintette a vállát.

Aranka nem reagált.

– Aranka – mondta. – Jöjjék, menjünk be!

Erre se mozdult, a fejét sem emelte fel.

Steve lehajolt, egyik kezével a háta mögé nyúlt, másikat a térdei alá dugta, és felnyalábolta.

– Mihály, várjék itt, utána együtt bevisszük Csillagnét is – utasította Mihályt, aki Fánival ott téblábolt mögötte.

A bejárati ajtó nyitva volt, tárva-nyitva, miként az összes többi ajtó a házban, de Fáni előre szaladt, mintha ki kellene nyitnia előtte.

Bent először a kanapéra akarta fektetni Arankát a nappaliban, ám az össze volt hányva, majd a vendégszobába ment volna vele, de úgy döntött, hogy abba inkább a halottat teszi. Végül Júlia szobájába vitte. Fáni irányította oda mondván, hogy a többi ágygal ellentétben az ottani ágy nincsen feldúlva. Az le is akarta vetkőztetni, hogy ne kenje össze, és ráadni a hálóingét, de Aranka nem hagyta. Utána csak felhajtották a dunnát, és a lepedőre helyezték.

Fáni ajánlotta még, hogy vizet melegít, és lemossa róla azoknak a kifolyt – ezt a szót használta – mocskát, de a lány ezt is visszautasította. Nem szavakkal, hanem heves fejrázással, mert még mindig nem szólalt meg.

Steve a vendégszobába sietett, hogy helyet készítsen Csillagnénak. Az oroszok ott nemcsak összerondították mindkét ágyat, hanem ki is kiszórták az ágyneműt, de az egyik lepedő, derékalj és párna valahogy megmenekült. Azokból gyorsan összeállított egy hiányos garnitúrát, és megvetette az egyik ágyat. Az ajtóból azonban visszajött, és lekapta az ágyról a lepedőt és párnát, mert ráeszmélt, hogy azok már feleslegesek.

Kiment az udvarra.

Csillagné ott halt meg, ahol elesett. Szemlátomást azonnal, mert nem volt nyoma, hogy próbált volna odébb kúszni, vagy vergődött volna. Ugyanabban a pózban feküdt, hason, arcra bukva, és szó szerint a vérebe fagyva, mert a vér, a hóra ömlött is és a kardigánjába ivódott is, megfagyott. Ezt akkor észlelték, mikor a hátára fordították, továbbá azt is, hogy a hóba fagyott vér és a ruhába fagyott vér egyetlen tömböt alkot, és ha nem akarják, hogy az egész bent megoldjon, a hóba fagyottat le kell választani a ruhába fagyottról.

Steve *spaknit* hozatott, és óvatosan lefeszegette vele.

Más gond nem volt Csillagnéval. De lehetett volna, ha zuhanás vagy agonizálás közben karjait oldalvást vagy előre nyújtja, hogy belekapaszkodjon valamibe, mert akkor úgy mered meg, és lehetetlen, vagy legalább is bajos koporsóba tenni. Némi aggodalomra így is adott okot. Kissé szétlökte a lábait, és azok úgy maradtak. Bár ebből pillanatnyi előny is származott. Mihály, akit Steve a lábaira állított, így kényelmesen közénk tudott állni, mikor felemelték.

Miután kiterítették a vendégszobában, a kardigán alá pedig egy összehajtott, rossz törülközőt dugtak, Steve visszatért Arankához.

A lány alul még mindig meztelen volt, és be sem takarózott. Mindössze annyi változott, hogy a fal felé fordult és összekuporodott. Steve felajánlotta neki, hogy elhívja Gedait. Van egy kis dugi benzine, motorral át tud menni Recskre. Bár jobb volna, ha ő is vele jönne, mert Szenteste van, és egy orvos ilyenkor nem szívesen megy beteghez. Már az is jó, ha egyáltalán fogadja őket. Aranka azonban erre sem volt kapható. Steve legalábbis erre következtetett a hallgatásából, mert továbbra sem beszélt, sőt már a fejét sem rázta, csak annyiban vett róla tudomást, hogy lerúgta magáról a dunnát, mikor betakarta.

Nem volt mit tenni, el kellett fogadni és várni, várni és remélni, hogy ez nem marad így, hogy később jobb lesz, enyhül a sokk, javul az állapota, és magához tér. Talán már holnap, és akkor meglátják, mit lehet vele kezdeni. De az is lehet, hogy előbb, még ma, az este folyamán, ha megjön Júlia, aki mégiscsak a barátnője. Hátha ő tudja, mit kell csinálni, vagy esetleg már a pusztja jelenléte gyógyírként hat rá.

Steve befogta Lepkét a kocsiba – az először nem értette, hogy egyedül kell húznia –, és a gyerekekkel együtt hazahozta a feleségét. Aranka azonban ettől nem lett jobban. Pedig az mindennel próbálkozott. Csókolta, simogatta, gyengéden beszélt hozzá, vigasztalta, biztatta, hogy mosakodjon meg, vegye fel a hálóingét, és ne hagyja el magát, szörnyűség, égbe kiáltó gabszág, de túlélte, és minden rendbe jön, és olyan lesz, mint volt. És az sem biztos, hogy teherbe esett, de

ha mégis, hát majd elveteti, és kész, nem kell egy gazember fattyát megszülnie. Borsmentateát főzött neki, és nyugtató tablettát akart vele bevetetni. Még mellé is feküdt, hogy átölelje, hogy úgy segítsen neki ellazulni, de az elhúzódott, és amikor visszavonta, és maga felé fordította, úgy nézett rá, mintha nem ismerné. Még Jancsikát is behívta hozzá, akit annyira szeretett, de az sem segített, pedig a gyerek oda szaladt az ágyhoz, nyújtotta feléje kis kezét, és a nevéen szólította.

– Ajanka – mondta selypítve.

Júlia feladta, legalábbis egyelőre. Egy pohár tejet és némi *darált keksz*et azért oda készített neki az éjjeli szekrényre. Aztán csatlakozott a családjához, amely már várta a nappaliban. Maguk voltak, Mihály, Fáni hazament.

Júlia tálalt, Steve áldást mondott, és nekiláttak a mákos *csíknak*. Szenteste volt, de furcsa így, egy halottal a házban. Jancsika, aki egy külön kis asztalnál evett, nem használta a villáját, hanem a kezével rakta a szájába a tésztát, és felfelkacagott, mikor annak egy-egy szálát sikerült beszippantania. Az anyja nem szólt rá, csak vállat vont, és bocsánatkérően nézett Steve-re.

Miután lefektették, és megbizonyosodtak róla, hogy Georgie is elaludt, Steve felállította, Júlia pedig felöltöztette a karácsonyfát. Szaloncukrot nem kaptak, de megvolt az előző évinek az ezüstpapírja, kockacukrot csomagolt bele, és azt aggatta az ágakra. Aztán alá rakták az ajándékokat, amelyek idén igen szerények voltak. Jancsikának egy kis fatraktor, Georgie-nak egy bicska, Arankának egy horgolt díszszekendő. Az anyjának egy fejkendőt vettek, de a szekrényben hagyták azzal, hogy majd odaadják Fáninak. Maguknak semmit nem tettek a fa alá. Megbeszélték, hogy a rendkívüli időkre tekintettel most nem ajándékozzák meg egymást, ami Júliának nem esett különösebben neheze, mert az ő családjában ilyesmi különben sem volt szokásban.

Mielőtt nyugovóra tértek volna, Steve körutat tett kint. A csűrben megnézte a jószágokat, de legfőképpen Morzsát, akit az istállóban helyezett el egy kupac szalmán. Mielőtt a családjáért ment volna, eltávolította a lábából a golyót, és bekötözte a sebet. Teljesen feleslegesen, állapította meg most, mert az leszedte a kötést.

Júlia Arankát tekintette meg. Azt tapasztalta, hogy alszik. A tejhez, a süteményhez nem nyúlt. Nem merte ráfordítani a dunnát, mert hátha felébred, pedig félő volt, hogy megfázik, ha kialszik a kályhában a tűz. A lámpához lépett, hogy eloltsa, amikor mentőötlete támadt. Lepedőt vett ki a szekrényből. Vékony, de jobb, mint a semmi, és olyan könnyű, hogy nem érez fel rá, gondolta, és betakarta vele. Kissé megkönnyebbülve csavarta le a lámpa belét.

Másnap, Karácsony napjának reggelén Steve bemotorozott a faluba jelenteni a bírónak a halálesetet, aztán pedig át Recskre az orvoshoz, aki azt ígérte, hogy ebéd után átjön. Jancsika megcsodálta a karácsonyfát, és birtokba vette a játéktraktort. Georgie is örült a bicskának, bár ő már nem hitte, hogy a Jézuska hozza a karácsonyfát.

Aranka nem fázott meg, de ugyanolyan rossz lelki állapotban volt, mint előző este, vagy még rosszabban, mert minden közeledést elutasítva továbbra sem beszélt, és amikor Júlia ismét maga felé fordította, ellenségesen, villámló tekintettel nézett rá, szinte ölt a szemével. És gíngint nem evett, nem ivott semmit.

Júlia reggeli után elkészítette az ünnepi ebédet, és elmentek a karácsonyi misére. Fáni maradt otthon. Rábízták Arankát, meghagyva neki, hogy ne háborgas-

sa, viszont figyelje, nehogy a vendégszobába menjen. Ha tudja is, hogy meghalt az anyja, legalább ne lássa. Be is zárták volna a vendégszoba ajtaját, de nem találták a kulcsát.

A mise hosszabb volt, mint a rendes évközi vasárnapi, és csak jóval tizenkettő után értek haza. Júlia azt tervezte, hogy még egyszer próbálkozik Arankával. Nem tudta volna elviselni, hogy mialatt ők a karácsonyi ebédet fogyasztják, az étlen-szomjan gubbaszt abban a szobában.

Az újabb próbálkozásból azonban nem lett semmi, de még az ebédet is későbbre kellett halasztani, mert mire megjöttek, Aranka már nem volt az élők sorában. Kiszökött a házból, és felakasztotta magát a csűrben. Kihasználta azt a pár percet, amíg Fáni lement tojásért a pincébe. Elfogyott a levesbe való tészta, és Júlia megbízta, hogy csináljon kiskockát, amíg ők oda vannak. Kikészített neki mindent, és az már gyúrta volna össze a hozzávalókat, amikor úgy vélte, hogy kevés a tálba ütött két tojás.

A szénaszinten találták meg, a ledobó nyílás felett. A csűrben tartózkodó Mihályt kijátszva tett szert a kötélre. Rejtély, hogyan tudta felerősíteni a végét a szarufára, de tudatosan választotta a tetőnek azt a részét. Az volt az egyetlen pont fent, ahonnan bele lóghatott a ledobó nyílásba.

Azonnal levágták. Még meleg volt, de már nem élt. Úgyhogy a megérkező Gedainak két halotti bizonyítványt kellett kiállítania.

A falu temette el őket, közköltségen. Nem mindjárt az ünnepek után. Előbb próbáltak hozzátartozókat felkutatni. Telefonáltak Erdőkövesdre, Steve személyesen is elment érdeklődni, de nem leltek senkit.

Rabbi nem lévén, keresztény szertartás szerint búcsúztatták őket. Lados esperes először vonakodott, de aztán vállalta abból a megfontolásból, hogy a zsidók megölték ugyan Jézust, viszont ők is Isten teremtményei, ellenben kikötötte, hogy kereszt nem kerülhet a sírjaikra.

Miedzianka. Egy eltűnt város krónikája

részlet

Az a másik temető

– Bevitték a lezárt tárna végére, fölötözték az ácsolatra. Aztán visszajöttek, és a levegőbe röpítették az egész folyosót. Így temettek oda több tucat embert. Csakhogy erről nem beszél senki, mert a mai napig félnek az emberek.

– Otthon nem beszéltünk a bányáról, mert titok volt, és senki sem bízott a másikban. Anyukám mindig vattakabátba burkolózva jött meg a munkából, a lábán több réteg kapcával. De sosem mondta meg, mit csinál ott. Mert ha mi az iskolában vagy az udvaron kifecsegtük volna, hogy az uránbányában dolgozik, akkor megölték volna odalent, mi meg anya nélkül maradunk.

– Tudtuk, mit bányászunk, de erről nem beszélt senki. Egyébként nem számít, hogy tudtuk, mi van ott, mert amúgy sem mondta senki, milyen borzasztó ártalmas. Csak a kilencvenes években tudtuk meg, hogy gyilkol minket az urán, de akkor már késő volt, mert addigra a társaság fele a temetőben nyugodott.

A lengyel riporterek legfiatalabb nemzedékéhez tartozó Filip Springer régészeti és kultúrantropológiai tanulmányok után fotóriporterként kezdte a pályáját. A fényképeiből készült összeállításokhoz írt rövid kísérőszövegekkel indult el az írás felé, ezekből fejlődtek ki a főként urbanisztikai, építészeti témájú riportjai, majd riportkötetei. Fotóit több kiállításon mutatták be Lengyelországban, jelenleg a varsói Riportintézet munkatársa.

Miedzianka című könyvében mégis inkább a leletmentő régész hangján szólal meg, olyan város történetét rekonstruálja, amelynek mára nyoma is alig maradt. Tárgyi emlékek helyett az egykori lakosokat faggatja, az ő visszemlékezéseiből áll össze a valamikor virágzó, festői szépségű alsó-sziléziai városka képe. Hétszáz éve alapították, a település alatt rejtőző rézércről kapta a Kupferberg nevet. Többször is próbálkoztak a környéken bányászattal, de egy-egy fellendülő szakasz után rendre kiderült, hogy nem elég gazdag a város alatti érlelőhely. Híresebb volt a sörfözde, amely az egész környéket ellátta, a táj szépsége pedig vonzotta a turistákat. A húszas években már jelentős üdülőhelyként tartották számon a várost és környékét, ahová rendszeres repülőjárat indult Berlinből, Breslauból és Lipcséből.

Ezt az idillt rombolta le a második világháború és az azt lezáró béke. 1945-ben a nagyhatalmak Lengyelországhoz csatolták Alsó-Sziléziát. Bevonult a Vörös Hadsereg, kitelepítették a német lakosságot, és a Lengyelország elveszített keleti területeiről elűzött menekültek költöztek a helyükre. Kupferberg új neve Miedzianka lett. A végső romlást mégis az ásványkincsek hozták a városra: kiderült, hogy uránércet rejt a hegy, és szovjet irányítás alatt megkezdődött a sugárzó anyag ki-termelése, megpecsételve ezzel a város sorsát. Az itt közölt részletben az egykori uránbányászok idézik fel a legkeményebb időket.

A Miedzianka. Egy eltűnt város krónikája a negyedik kiadásánál tart Lengyelországban, magyarul a Typotex Kiadónál jelenik meg 2017 végén. (A ford.)

– Úgy mondták, hogy Miedziankában két temető van. Az egyik a német oda-fönt, azt már akkor benőtte a bozót, és van egy másik, lengyel temető a föld alatt. Abban a bányában több tucat embert temettek el élve, egyik napról a másikra tűntek el az egész családjukkal együtt. Egyszerűen mentünk munkába, és hiányzott valaki a brigádból. Műszak után meg kiderült, hogy üresen áll a háza, vagy már valaki más lakik ott. De nem kérdezett senki semmit, mert a bánya tele volt spiclikkel. Ha négy bányász állt egymás mellett a pihenő alatt, akkor már lesték az ávosok. Ha meg öten álltak, akkor nyilvánvaló volt, hogy egyikük spicli, ezért mindenki az időjárásról beszélt.

Később meg is nehezítették a spiclik dolgát, mert tudták a bányászok odalent, ki kagylózik, és figyeltek rájuk. De így nem is volt miről jelentést írni, ezért ők dobtak fel politikai témákat. És akkor a többi spicli őket jelentette föl, és kész volt a baj. Biztos nemegyszer előfordult, hogy az egyik spicli a másikra jelentett.

„1950-ben már az éjszakai brigád vezetője voltam hat hónapig. Csak uránt bányásztunk akkor, nekem meg mindennap fáj a fogam. 1951 áprilisában oda-jött hozzám a sugárzásmérő kezelője, egy orosz, bevallottam neki, hogy ha mindennap uránnal dolgozom, fájnak a fogaim. És akkor elmagyarázta, hogy ez az urán miatt van, és akik Oroszországban urán közelében dolgoztak, először ugyanígy fogfájásra panaszkodtak, aztán később meg is haltak. Csak arra kért, hogy ne beszéljek erről senkinek, mert börtönbe kerülhet miatta. 1951 őszéig dolgoztam még, akkor szanatóriumba küldtek. Miután hazajöttem, kértem a felmentésemet, senkinek nem mondtam semmit.”¹

– Mindig katonák álltak a kapunál, gondosan mérték a Geiger-számlálóval, nem visznek-e ki uránt a bányászok. Ezért mindenki alaposan leporolta a ruháját, mielőtt kilépett a kapun, főleg az ingujját, mert egy apró kis kavics is nagy bajba keverhette az embert. Olyan is volt, hogy ha az egyik bányász rühellte a másikat, akkor még a kapu előtt szórt egy kevés sugárzó port a társa zsebébe, akinek ebből komoly baja lett, el is tűnhetett teljesen.

– Csak egy speciális belépő felmutatása után lehetett bemenni a bányába. Csak az volt a gond, hogy nem minden ellenőrző katona tudott olvasni. Ezért ha valaki akart, és volt egy kis szerencséje, akkor bemehetett más belépőjével. De azért nemigen akadt ilyen bátor ember. Aztán mikor a parancsnokságon rájöttek, hogy vannak az örök között analfabéták, mindig állítottak a kapuhoz legalább egyet, aki tud olvasni.

„Az üzemi kórház vezetője elrendelte, hogy állítsanak fel nyúlketrecek az udvaron. Volt ott egy ember félállásban, aki gondozta őket. Megvolt mindenük, ami kell: zab, tej, sárgarépa. De volt még valami – minden ketrecbe tettek egy kis doboz uránt. Erről nem beszéltünk, de anélkül is tudtuk: két hónap alatt az összes nyúl kimúlt. Olyanok voltunk mi is, mint ezek a nyulacskák. Csak általában valamivel tovább éltünk.”²

– Volt egy ilyen eszetlen, nálunk dolgozott a mosóban. Egyik nap iszogathatott a pihenő alatt, mert mondogatni kezdte ezt a rigmust: „A húst meg a szalon-

¹ Feljegyzés 1971. január 22-i dátummal [in:] *Akta osobowe górników Zakładów R-1 nr 184447* (Az R-1 Üzem bányászainak személyi aktái, 184447-es iktatószám), Állami Atomenergia-ügynökség, Jelenia Góra-i részleg.

² Piotr Dziewit: *Uranowi ludzie* (Uránemberek) [in:] *Panorama*, 1991. 14. sz.

nát / Mind Sztálinhoz hordják. / De én, a bamba birka / megyek a kolhozba". Nem láttuk soha többé.

– Az orosz felügyelők, műszerkezelők, akik lent dolgoztak, százszor jobbak voltak a lengyeleknél. Egyikük azt tanácsolta titokban, hogy ne üljek rá az edényre, amelyikben a kifejtett uránérc van, meg sehova se, ahol jelez a számláló. Azt is mondta, hogy a pihenő alatt menjek föl, ott egyem meg a reggelit. És sose igyak a bánya vizéből.

Jellegzetes szaga van az uránnak, az oroszok meg az aknászok szag alapján találták meg a telért. Bementek a vágatba eloltott lámpával, és szimatoltak. Úgy bűzlött az urán, mintha bomlott volna valami a vízben, hullaszag volt, ha telérre akadtunk.

Néha, ha nem találtuk a telért, lejött a műszerkezelő, és megkereste. Többször megesett, hogy gyorsan kihátrált egy ilyen keresés után, nekünk meg csak annyit mondott: „Ássatok, fiúk!”

Olyan erős volt a sugárzás a bányában, hogy magától megállt az óra a bányászok karján, és nem akart működni. De nem panaszkodott senki. Egyvalaki mondta kaptatosan, hogy tudja, miért ég úgy az arca munka után. Ezt az embert agyonverték, a holttestét az árokba dobták.

Jól ki volt találva az egész, abból indultak ki az oroszok, hogy nem éli túl senki a bányabeli körülményeket, nem lesz több gondjuk Miedziankával. De elszámították magukat. Ha ezt akkor tudták volna, biztos nem hagytak volna itt minket. Rég a föld alatt lennénk.

– Egy kis taknyos hozta az ávó leveleit. És mihelyt megjelent az üzemi területen, végigfutott az embereken a rémület. Mert akinek levelet adott, az általában már nem jött vissza a bányába. Hetente többször jött az üzembe ez a küldönc, és minden alkalommal egész köteg ilyen levél volt nála. Nem akarták átvenni tőle, ilyenkor lerakta a földre, a bányászok lába elé, és elment.

– Először félholtra verték az embert botokkal. Aztán felloccsolták, és megint megverték. Egymás után többször. És ha még így sem vallotta be, akkor elvitték a bányába, főbe lötték, az aknát meg beomlasztották. És így nem maradt utána semmi nyom, egyébként nem is nagyon törődött vele senki.

„A pisztoly markolatával verték ki a fogait, ütötték a fejét, nem lehetett megmenteni. Megölték és elvitték őket a beomlott aknákhöz.”³

– Nálunk, Miedziankában nem volt olyan erős a sugárzás. Kletnóban viszont nem bírták ki a vágások odalent, elájultak. Ilyenkor kivitték őket, de biztos voltak, akik ott maradtak örökre.

– Akiknek túl sokat járt a szájuk, azokat elhurcolták a janowicei ávóra. Volt akkor egy kis tó az ávó mellett. Amikor elköltöztek onnan az ávosok, homokkal töltötték föl a tavat, később már magától benőtte a nád, a bokrok. Aztán amikor a hetvenes évek végén ki akarta kotortatni a tavat a község, hogy megint legyen benne víz, akkor jöttek fontos emberek, és megtiltották. Állítólag rengeteg bányász holtteste fekszik a tó fenekén.

– Akik még ma sem akarnak beszélni a bányáról, azoknak biztos nyomja valami a lelkiismeretét. Mert ott mindenkinek volt valami a füle mögött, nem a

³ Michał Mońko: *Gulag Miedzianka* (A miedziankai gulag) [in:] Odra, 1995. 4. sz.

semmiért fizették őket. Szóval nem félelemből nem akarnak beszélni a bányáról, hanem a szégyen miatt, hogy olyan szemét disznók voltak abban az időben.

– Odajött hozzám egyszer egy NKVD-s, és azt mondta, el ne nézzek egyetlen morzsányi uránt se, különben meglátom, milyenek a jegesmedvék. Pár héttel ezután felmondtam, és elmentem dolgozni a papírgyárba.

Teherautókra raktuk a kifejtett ércet, de hogy aztán hová mentek vele, azt én nem tudom. Mondták, hogy Legnicába, onnan tovább Oroszországba, de ki a fene tudja. Minden ércszállítón ült egy ruszki katona géppisztollyal. Valahol félúton még a lengyel sofőrt is lecserélték a sajátjukra, szóval még a lengyelek se tudják, hova ment a szállítmány.

– Nem volt semmiféle ellenőrzés a kapunál a sugármérővel, csak kitalálták az emberek, hogy félelmetesebbek legyenek a történetek. Engem nem vizsgált át soha senki. Mit lehetett volna kivinni onnan? Azokat a köveket? Általában katoná állt a bánya kapujában, ellenőrizte a belépőket, de hát némelyikük nem is tudott olvasni, ezért nemegyszer két hónapja lejárt papírokkal mentek be.

Mindenki tudta, mit bányászunk, és mindenki beszélt is róla. Tudta az egész város, mi zajlik a bányában, mert mindjárt a lakóházak mellett nyílt némelyik akna, és nem is volt elkerítve egyáltalán. Csak figyelni kellett, nehogy betévedjenek a gyerekek.

– Fél órát adtak a bányászoknak a műszak vége előtt, hogy kiporolhassák a ruhájukat, mielőtt ellenőrzik a kapunál. Volt a bányában fürdő és mosoda is, de nem minden bányász használta. Egyesek az aknából mentek haza egyenesen, és csupa radioaktív por volt a ruhájuk.

– Én nem kérdeztem semmit, nem tudtam semmiről, arról is csak magától hallottam, hogy ott megöltek volna valakit. Én dolgozni akartam, pénzt keresni, meg azt, hogy békén hagyjanak. És így sikerült túlélnem ezt a bányát, hogy nem tudtam semmiről, mert minek nekem arról tudni.

*

Éljen Mikołajczyk!

Arról lehet megismerni a vájathomloknál dolgozó bányászokat, hogy folyton köpködnek. Megy egy bányász az utcán, harákol, kiköpi a nyálát. Vagy a nyelvvel kotorászik a szájában, köhög, és kimegy egy pillanatra. Visszajön, megtörli a száját. Egyesek öblögetni próbálnak. Leginkább vodkával, de ha zárva a kocsmá, akkor háznál főzött kisüstivel. Az öblögetés csak ideig-óráig hat.

– Nem lehet felköhögni ezt a trutyimót – mondják, és rendelnek még egy decit. Megvan rá a szokásos mozdulat, erről is meg lehet őket ismerni. Fizetésnapon egy tűt sem lehet leejteni a kocsmában, szürke a levegő a füsttől. Itt, a felszínen mindenki az időjárásról beszél. A munkáról odalent lehet beszélni. Ezért a rendért lemennek a pokolba is. Pedig hivatalosan nincs is pokol.

Menny

Hogy van-e pokol, azt nemsokára megtudja Ludwik Kaczmarski. Vasárnap van, tizenegy múlt, éppen a templomba készültek, amikor megjelent az ajtóban. Úgy nézett ki, mint egy kísértet, négykézláb jött, most az ágyon fekszik, és kéri, hogy

kenjék be valamivel a testét, mert rettentő fájdalmai vannak. Anna Kaczmarska óvatosan kigombolja az ingét, mellette áll ünneplőben a három kislánya – Marysia, Bronka és Natalka. Szó nélkül nézik apjuk kék-zöld testét és zokogó anyjukat. Útban van a negyedik kislány, Anna Kaczmarska a terhessége végén jár.

– Mit műveltek veled? – kérdezi könnyek között, de Ludwik már nem válaszol. Janowicébe ment előző nap egy trzcińskói bányász, Mikołajczyk névnapjára. Nem tudja már senki, és nyilván nem is fogja megtudni, mi volt ennek a Mikołajczykknak a keresztnéve, valóban létezett-e, és tényleg olyan végzetes személy volt-e a bányászok számára, amilyennek később bizonyult.

Állítólag így történt: iszogattak a fiúk, vérszemet kaptak, elkezdték egymást éltetni. Mondtak tósztot Grzybre, Kaczmarskira, mondtak Mikołajczykra is. Mikołajczykra mondták a legtöbbet, hiszen ő állta a cechet. Elment valaki a kocsmához, meghallotta. Vagy lehet, hogy maguk az ávosok hallották, nem kellett messzire menniük, csak pár háznyira. Mikołajczyk nem jó név volt ebben az időben, sőt, rosszabb nem is lehetett volna.⁴ Egyáltalán nem volt szabad kimondani ezt a nevet, vagy ha mégis, akkor suttogva és a legnagyobb undorral. Ezt a nevet skandálni olyan bűn, amiért a saját bőrén tapasztalhatja meg az ember, hogy létezik-e pokol.

Berontottak a kocsmába, elkapták, akit csak értek. Akik a legkevesebbet itták, és még megálltak a lábukon, az ablakon ugrottak ki, elmenekültek az erdőbe. Akiknek már nem működtek a reflexeik, azok maradtak. Köztük volt Kaczmarski. Elvitték az őrsre, ott tartották egész éjjel. Valószínűleg nem akarták megölni, mert ha akarták volna, ütötték-verték volna, ahol csak érik. De csak nyaktól lefelé vannak rajta verésnyomok, a legtöbb a hátán és a hasán. Túllőttek a célon. Hajnalban kidobták az ajtón. Kaczmarski nagy nehezen elvánszorgott Miedziankáig. A régi úton ment, talán ezért nem talált rá korábban senki, már mindenki az aszfaltozott utat használja. Ősz volt, hideg a hajnal, Janowicében állt a köd. Mire hazaért, alig maradt benne élet. Húsz perc alatt meghalt.

Pokol

Nem tudja kiköhögni magát a huszonhárom éves Stanisław Gruszka. Akárcsak a többiek, ő is teljesítménybérben dolgozik. Először csillós volt, de gyorsan előléptették frontmesternek. A gránitfúrás viszont nehéz munka, kemény a kőzet, nagy darabok hasadnak le, figyelni kell, nehogy maguk alá temessék. Sokszor ketten nyomják a fúrót, de csak nem enged a kőzet. Máskor elég, ha egyszer rásújtanak csákánnyal, és magától leválik egy nagy tömb. A bányában nem látható előre, hol van a kőzet, minden bányász tart tőle.

Úgy zajlik a kitermelés, hogy először lyukakat fúrnak a kőzetbe. Szárazon fúrják, ezért a vájatokban általában akkora a por, hogy ha két bányász egymás mögött megy lámpával a kezében, nem látják egymást. Egyszer adtak nekik

⁴ Stanisław Mikołajczyk (1901–1966) lengyel politikus, 1939-től a londoni emigráns kormány tagja, 1943-tól 1944-ig miniszterelnöke. 1945-ben, a jaltai konferencia után hazatért, és az Ideiglenes Nemzeti Egységkormány miniszterelnök-helyettese és agrárminisztere lett. 1945-től 1947-ig a Lengyel Néppárt elnöke. Az 1947-es választásokon csalás miatt nem kapott elég szavazatot. Az egyre fenyegetőbb légkörben letartóztatástól tartva az Egyesült Államokba emigrált 1947. november 20-án, másnap megfosztották lengyel állampolgárságától. (*A ford.*)

maszkokat, de pár perc után mindegyik eldugult, fulladni kezdtek benne a bányászok. Jobban ment maszk nélkül. Egy idő után bevezeti a bányaigazgatóság a port csökkentő vizes fúrókat, de továbbra is víz nélkül fúrnak a bányászok. Gyorsabb így, jobb a teljesítmény, nagyobb a fizetés. Hiszen senki sem jókedvűből megy a föld alá.

Ha készen vannak a furatok, jöhet a robbantás. Alig halkul el a robaj, máris küldik őket a vájatba. Senki sem vár órákig, mint más bányákban, hogy leülepedjen a por. És a porral minden más is, ami a robbantás után a tárnában száll. Nincs idő ilyesmire.

Ahhoz, hogy jó legyen a teljesítmény, nem árt jóban lenni a ruszikkal. Náluk vannak a műszerek, ők kutatják a kőzetet. Hat méterrel a homlok mögött tudják, hol van a telér. Aki nem haverkodik a ruszikkal, az hiába húzza az igát, mint a barom, akkor sem fejt ki eleget. Meddő ércet mutat neki a ruszki, hiábavaló az erőfeszítés. Ha jó a telér, akkor nem is kell igazán erőlködni, megvan az eredmény. Ezért kell odalent virágoznia a lengyel–szovjet barátságoknak.

Staszek Gruszka szívesebben dolgozik ruszki, mint lengyel felügyelet alatt. A ruszikkal mindig meg tud állapodni az ember. Ha lakodalmat kell rendezni, odamegy az ember a mérnökhöz, és megkéri, hogy kicsit több kifejtett ásványt írjon be. Akkor nagyobb a fizetés, és nagyszabású a lakodalom. Egy orosz műszerkezelő mondott egyszer olyat Staszeknek, ami örökre megragadt az emlékezetében:

– A reggelidet odafönt edd meg. És vizet ne igyál itt lent, megárt.

Menny

Negyvennyolcban kezdődött. Először megjöttek a ruszki szakemberek, a régi német aknában mászkáltak, méricskéltek valamit. Több mint százötven ilyen hely volt Alsó-Sziléziában. Kowaryban, Kletnóban és éppen Miedziankában indítják be az első aknákat. Egy nap a kastélyban szállásolnak el két katonai századot, ekkor már tudni lehet, hogy lesz valami.

Az Érc-kitermelési Vállalat alá tartozik a bánya (ZPR-1, röviden R-1). Kowaryban van a vállalat központja, ott lakik negyvenhárom szovjet mérnök is a családjával. Ők felügyelik a munkát a ZPR-1 minden üzemében.

Miedziankában nincs hiány dolgozni vágyókból. Itt nem termékeny a föld – robotolni kell reggeltől estig, ha meg akarják művelni a köves talajt. A bányában viszont állítólag jól lehet keresni, és ki is fizetik. Amikor az első hónap után fizetést kapnak a bányászok, nem hisznek a szemüknek. Negyvenezret kapnak fejésként, vagy még annál is többet. Egy liter vodka nyolcvan zlotyba kerül. Rögtön zsúfolásig telik a kocsmák. Gyorsan elterjed a környéken, hogy Miedziankában igazi krózusok a bányászok. Akik a szomszédos falvakba mennek haza a pénzzel, fegyveres katonai kíséretet kérnek, mert az erdőben már lesnek rájuk a másodlagos pénzkereset hívei.

Csak lakatot kell tenni a szájukra, és nem kérkedni azzal, mit csinálnak. Karolina Kolis sem lóg ki a sorból. Egyszerű, de nehéz munkát végez. Átveszi a kifejtett ércet teli csillét a felvonónál, és a vágányokon eltolja a hányóig. Ott a legnehezebb, mert meg kell dönteni a csillét, és kiönteni belőle az ércet. Aztán még csákánnyal kitisztítja a csillét, és visszatolja. Nyolc óra naponta, akár esik,

akár fúj. Télen a legrosszabb, mert fatalpú klumpát kapnak, és rögtön rátapad a hó. Le kell tisztogatni pár lépésenként, nehogy elterüljön az ember, mint a gyalogbéka. Karolina tudja, mi van a csillében: urán. De nem tud mit kezdeni ezzel a tudással. Nem tudja, mire való az urán. És nem is akarja tudni, mert a bányában úgy tartják, minél kevesebbet tud, annál jobb. Karolina ezért csöndben lapul, meg se szólal. Csak egyszer kért szót. A csillések gyűlésén megkérdezte a főnök:

– Na, lányok, milyen legyen a bérezés: órabér vagy teljesítmény?

És akkor csak Karolina nyújtotta magasba a kezét:

– Főnök úr, én teljesítménybért szeretnék.

Erre a főnök:

– Kolis, maga a legkisebb, és teljesítménybérben akar dolgozni? Mit teper úgy a munkáért?

– Mert ha úgyis meg kell szakadnom a csillékkal, akkor már kapjak is érte valamit.

Amikor megkapták a fizetést, mindenki hálálkodott Karolinának. És ő elmagyarázta nekik, hogy ha minden bányász teljesítménybérben dolgozik odalent, az azt jelenti, hogy iparkodnak minél többet keresni. És ha iparkodnak, akkor több lesz a kifejtett érc. Valakinek el kell vinnie ezt az ércet a hányóra, hogy ne legyen fennakadás a munkában.

A csilléknél dolgozik Baška Wójcik is, akit most Kicsi Baškának hívnak. Van ebben némi évdés, mert Baška már egyáltalán nem kicsi, úgy tolja a csillét, hogy nincs párja, gyorsan élmunkás lett, ő tanítja be az újakat a munkára. Nem egyszerű a dolog a csillékkal, és ha az ember nem tudja, hogy a fenébe tolja oda, akkor nincs kitől kérdezősködni. Mert a teli csillével lefelé kell menni, erre való a bot. Ha nagyon felgyorsul a csille, le kell fékezni a bottal. De tudni kell, hova tegyük a botot, nehogy kiverje a fogunkat. Ha nem fékezzük le a csillét, akkor lent a legjobb esetben kisiklik a vágányról, legrosszabb esetben ráborul valamelyik nőre. Fönt már üres csillét tol az ember, ott egy kicsit könnyebb. De így is nehéz.

Pokol

Staszek Kopczyński vājarként állt munkába, aztán villanyszerelő és hegesztő lett. Végig a föld alatt. Rögtön kapott munkát, most tart egy kicsit attól, hogy a felszínen megtudják, mit csinált valójában a Honi Hadseregben, és kirúgják. Nagyon fontos neki a pénzkereset. Az apósa tartotta a szavát, megvolt a lagzi, mihelyt Staszek megérkezett Janowicébe. Nemsokára megszületik a gyerekük.

Kopczyński mégis attól fél a legjobban, hogy az emberi butaság miatt hagyja ott a fogát. Veszélyes hely a bánya, ezért háromszor meg kell gondolnia, mielőtt bármit tesz. Ha nem gondolja meg, akármi történhet.

Staszek háromszor nem gondolta meg. Először az az ötlete támadt, hogy a létra helyett az ércszállító felvonón jut fel a felszínre. Elkapta a drótot, de útközben úgy megtekeredett, hogy csillagokat látott. Majdnem elengedte, viszont akkor egy kocsonyás folt maradt volna belőle a mélyben. Azóta Staszek létrán jár, ahogy kell.

Másodszor az volt a feladat, hogy hegeszzen odalent. Lement, be a táróba, elkezdett hegeszteni. A nap végén jártak, gondolatban már a felszínen volt, elfelejtette, hogy a föld alatt nincs szellőzés. Belélegezte a cink gázait, maga sem

tudja, hogyan keveredett a felszínre. Lehanyatlott az árokba, és elvesztette az eszméletét. Csak este találtak rá, alig volt benne élet.

Harmadszor a szivattyúknál dolgozott. Speciális csörlővel kötötték össze őket, ezt csak villanyszerelő végezhetette speciális kesztyűben. Staszek megfedkezett a kesztyűről, pusztá kézzel kapcsolta össze őket. Láng csapott ki a csörlőből, és Staszek azóta már tudja, hogy kesztyű nélkül meg se közelítse az ember a szivattyút.

Egyre több ilyen baleset történik a bányában. Ezer pácienszt fogad évente az üzemi kórház Kowaryban. Ez pedig azt jelenti, hogy minden tizedik dolgozót valamilyen baleset éri. Az ok legtöbbször az emberi nemtörődomség és ostobaság. 1949. szeptember 24-én két bányász halt meg azért, mert az egyik a nyakába akasztva vitte a gyújtózsínórokat és a gyutacsokat, ezek pedig belobbantak a karbidlámpától. Egy másik bányász 1951 januárjában kilépett a működésképtelen szállítókasból, és az akna falán akart lemászni a mélybe. Időközben elindult a kas, épp a munkás felé. Lezuhant, belehalt a súlyos sérülésekbe. Egy bányász a tizennégy méter magas állványzatról esett le, egy másik használta a csörlőt, pedig nem volt rá kiképezve. A kollégája még a föld alatt meghalt, amikor ütés érte a fejét. Csak 1950-ben tíz bányász halt meg az R-1 bányákban, összesen 1039 baleset történt. Egy évvel később 757 volt a balesetek száma.

A legsúlyosabb baleset, amit Staszek a bányában látott, az volt, amikor Józek Sarula teste összezúzódtott a fronthomloknál. Sose felejtí el azt a látványt, csak elgondolkodik néha, hogy Józek volt ilyen hülye, vagy a kőzet kiszámíthatatlan. Józek már nem is jött rendbe élete végéig.

Menny

A felszínre tartva a bányászoknak be kell tartaniuk néhány szabályt. Fél órával a műszakváltás előtt abbahagyják a munkát, és felmennek a felszínre. Teljes fél órájuk van arra, hogy kiporolják a ruhájukat. Nem sokan hagyják a ruhájukat a bányában. A fürdőt sem igazán használják. A legtöbben a közelben laknak, inkább hazamennek. Kisimítják a zubbonyuk ujját, kifordítják a zsebeket, leveszik a cipőjüket, kiporolják őket. A legkisebb ércszemcse, egyetlen kavics vagy egy csipetnyi por sem maradhat a ruha ráncaiban.

Katonák állnak a kapuban, érzékelővel vizsgálják át őket. Ha csörög a műszer, kisimítják a ruhaujját, megnézik a zsebeket. Ha találnak valamit, eltűnik az illető. Már itt keringenek suttogva terjesztett történetek azokról, akik nem porolták ki a ruhájukat elég alaposan. Nem látták őket többé, nyilván nincsenek már életben. A gyakorlatban ez másképp néz ki. A kapuból magukkal viszik a delikvenst a bányánál alkalmazott ávosok, kihallgatják, kikérdezik. Ha szerencséje van az illetőnek, kioktatást kap, és egy megrovást a személyi anyagába. Jó telérre már nem számíthat. Ha peches, akkor csomagolhat, és még aznap éjjel el kell hagynia a várost. Eltűnik, a bányászok között pedig hihetetlen történetek röppennek fel. Csak az 1949-es évben ötvenöt ilyen vájárt távolítottak el az R-1 bányából.

Tehát mindenki fél, mindenki alaposan kirázza a ruháját. A porolás igazi kollegialitáspróba, egyik ellenőrzi a másikat, kölcsönösen segítik egymást, benéznek a gallérok alá. Szó nélkül porolnak, nagy figyelemmel, lopva a katonákra pislogva. A porolás után sorban állnak a kapunál. Előfordul, hogy egyik ki nem

állhatja a másikat, vagy a fülébe jut a városban a pletyka, hogy az a másik az ő babájához jár. Így van ez az emberek között. Akkor csak annyit kell tennie, hogy már a porolás után, de még az ellenőrzés előtt a zsebébe csempész egy kis kavi-csot, és biztos lehet a babája hűségében. Néha ez is megesik a bányában.

Olyan szabály is van a felszínen, hogy ne mondd el, mit fejtettél ki, hány csil-lét küldtél a felvonóhoz, hogy ment a munka. A legjobb, ha nem mondasz sem-mit, mosolyogva fogadod a munkára vonatkozó kérdéseket, témát váltasz, az eget kémleled. A legjobb, ha nem beszélsz otthon sem. Janek Majka, ugyanaz, aki múlt tavasszal először ment föl a mamával Miedziankába, csak egyszer kérdezi meg az anyjától, mit csinál a bányában. Barbara Majka (leánykori nevén Kmiecik) úgynevezett lebjodka, a bánya csörlőjénél dolgozik, eleget tud az üzembről ahhoz, hogy minimum az állásába kerülne, ha fecsegne a fia.

– Kisfiam, jobb, ha nem tudod, mert még elmondod az iskolában, abból meg csak a baj van.

Pokol

A föld alatt is vigyázni kell. Állandóan cserélgetik a bányászokat a brigádok kö-zött, változtatják a beosztásukat, a munkavégzés helyét, a brigádvezetőket. Sehol sem tudnak megmelegedni, két-három hónapnál nincs rá több idő. Az a cél, hogy ne ismerjék egymást elég jól az emberek. Az államvédelemnek megvannak a ma-ga ügynökei, az a feladatuk, hogy dolgozzanak ugyanúgy, mint a többiek, figyel-jék, miről beszélnek a pihenők alatt. A bányászok általában tudják, ki a közülük való és ki a spicli. De megelőzőképpen nem bíznak senkiben, főleg nem az újak-ban. Úgy tartják, hogy ha öt férfi áll egy csoportban, az egyikük biztos jelent ró-luk. Igazság szerint alig két-három ügynöke van az állambiztonságnak a bánya minden száz dolgozójára. Ez a két ember pedig nem lehet ott mindenhol, nem hallhat mindent, nem szerezhet tudomást minden felforgató szóról vagy gondo-latról, ami felbukkan a Miedzianka alatti vágatok labirintusában. De már a féle-lemmel teli légkör is elég ahhoz, hogy ne bolygassanak kényes témákat.

Az ávó persze próbál új besúgókat szerezni. Megvannak a módszerei. Első körben azokat környékezi meg, akiknél találtak valamit a kapuban, illetve min-denki mást, aki bármilyen módon lebukott. Azzal etetik őket, hogy árulást követ-tek el, felfedték az objektum titkait, bevetik a fenyegetést, hogy keletre hurcolják vagy letartóztatják őket. Egyesek megpuhulnak, aláírják. Visszakerülnek a régi brigádjukba, de ott már mindenki tudja, mit akarhatott tőlük az ávó. Ezért egyre nagyobb a gyanakvás, az időjárásról beszélgetnek az emberek. Hamar elmegy a kedvük az ilyen kényszerspiciликnek, felhagynak a jelentgetéssel, nem sokat ér-nek. Sokkal hasznosabbak azok, akiknek fizetnek az információkért. Nem is csak pénzben jár a jutalom, azt fel kell venni valahogy, aláírni, honnan van a pénz, valamit kezdeni is kell vele. Ellenérzéseik vannak ezzel szemben az embereknek. A bányászok és a felmérők esetében az ilyen ráadásjutalom legjobb formája a jó közetfal. Ezért az az általános vélemény odalent, hogy aki mindig telérbe ütkö-zik, annak nem szerencséje van, hanem a lelkiismerete nem tiszta, és jobb az ilyen embertől távol tartani magunkat.

Menny

November 1-jén temették el Ludwik Kaczmarskit Janowicében, a templom melletti temetőben. Még előtte gyorsan felboncolták a holttestet az illetékesek az egyik Jelenia Góra-i régi német sírkamrában. Anna Kaczmarskának azt mondták, hogy a belső szervek – vese, máj, tüdő – sérülései következtében állt be a halál. Hogy ki okozta ezeket a sérüléseket, azt nem mondták meg. Mielőtt lezárták a koporsót, Anna készített egy fényképet. Látszik rajta, hogy Ludwik hanyatt fekszik, fehér ing van rajta, a keze összefonva a hasán. Valaki odatette a sapkáját a feje mellé. Cipő nélkül temették el. Anna kívánságára azt írták a sírkőre, hogy tragikus módon vesztette életét, és „béke a lelkének”. Az illetékesek a fejüket csóválták.

Néhány héttel később még egy sírt ástak ugyanebben a kis temetőben. Egy halva született kislányt temettek bele. A Ludwika nevet kapta. Ott nyugszik pár lépésnyire az apjától.

Nyomor vár minden Kaczmarska lányra. A legidősebb, Natalia a bányába megy dolgozni. Külön e cél érdekében meghamisítja az anyakönyvi kivonatát, különben nem vennék fel. A Kicsi Baška tanítja be a munkára. Natalka később azt mondja, hogy ha nincs Baška, sosem boldogult volna a csillékkal. Basia Wójcik azzal válaszol, hogy valakinek muszáj volt a pártfogásába venni egy olyan kis nyápicot, mint Natalka, és éppen ő volt kéznél.

Jan Miroś, a miedziankai pék is segít Kaczmarskiéknak. Azt mondja a lányoknak, csak jöjjenek el minden reggel friss zsömléért és kenyérért. Ha néha Anna Kaczmarska jelenik meg a pékség ajtajában, és ki akarja fizetni az árut, Miroś csak legyint, aztán áthajol a pulton, és összeesküvő módjára suttozja:

– Nálam maguk mindent ingyen kapnak.

Több mint tíz évig tartja is magát az ígéretéhez. Még akkor is, amikor Janowicébe költözteti a pékműhelyét, és a lányok hozzá járnak kenyérért, ő viszont sosem fogad el pénzt tőlük. Egyébként Mirośhoz jár kenyérért egész Miedzianka, mert senki sem tud olyan finomat sütni, mint ő.

Kaczmarskiról nem beszél senki Janowicében, Miedziankában meg pláne nem. Ez tabutéma, amit jobb nem bolygatni. Főleg az emlékezetes névnapozás résztvevői lapulnak csendben. Eltelt már jó néhány hónap, mégis félnek attól, hogy kifecsegte valamelyikük nevét, mielőtt meghalt.

A kis árva gyerek, Janek Czyżyk hordja szét az állambiztonságiak központjába szóló idézéseket. Néhány hónappal azelőtt került a városkába, munkát keresett. Túl fiatal volt a bányához, máshol meg nem kellett. Éhezett, végül felkarolták az állambiztonságiak, az ő dolga lett a levelek szállítása a bánya és Janowice között. Janek minden délután fogja a táskát a levelekkel, és megy az aknához. Ott várja meg, míg lejár a bányászok műszakja. Ahogy feljönnek a felszínre, átadja nekik a borítékokat. Vannak, akik nem akarják átvenni. Ilyenkor leteszi őket a földre, épp a lábuk elé, és távozik.

Egy nap megkapja a borítékját Staszek Kopczyński is. Az idézésben az áll, hogy kijelölt napon, megadott időpontban menjen ki a lakásából, és nézzen körül. A távolban meglát majd valakit, aki kerülő úton elvezeti arra a helyre, ahol hivatalos személyek feltesznek neki néhány kérdést. Staszek retteg, tudja, hogy hazudott az önéletrajzában, és most biztos arról fogják kikérdezni, mit csinált

valójában Szczucinban, a Honi Hadseregben. Azt mégsem mondhatja, hogy beverte a komcsik pocáját, és csak nézte, ahogy szépen feldagadnak azok a pofák.

Amikor eljön a kijelölt időpont, Kopczyński kimegy a ház elé, és körülnéz abban a reményben, hogy nem lát meg senkit. A távolban viszont lát egy ávóst, aki észreveszi Kopczyńskit, és lassan elindul. Staszek az utasításnak megfelelően megy utána. Fél, de kicsit úgy érzi magát, mintha kémfilmben szerepelne. Vagy inkább komédiában, mert szart se ér az egész konspiráció. Janowice egy nagyobacska falu – mindenki ismer mindenkit. Mindenki tudja, hogy ha elől megy egy borús képű ávós, mögötte az ijedt Staszek, az annak a jele, hogy az előbbi az öreg Piela lakásába vezeti az utóbbit, ahol az ávónak van egy konspirációs szobája, ott tartják a kihallgatásokat.

Így mennek körbe a falun, mint a hülyék, végül persze a Piela-lakásban kötnek ki. Van itt egy íróasztal, egy lámpa és a falon egy nagy Sztálin-portré. Staszeknek adnak egy darab papírt meg egy golyóstollat, és ráparancsolnak, hogy írja le az önéletrajzát. Mihelyt befejezi az egyiket, máris írhatja a másikat, aztán még egyet és még egyet. Tucatnyi önéletrajzot produkál, az ávósok mindet kiviszik a szobából. Egy perc múlva visszatérnek, és íratnak vele még egyet. Végül egyenesen Szczucinról és a Honi Hadseregről kérdezik. Staszek tartja magát a saját verziójához, a szénről beszél. De ez már nem érdekli őket, most a fiatal Krochmalról érdeklődnek.

Még a partizánharcok idejéből ismerik egymást, barátok voltak. Amikor Krochmal Janowicében lakott, Staszek mellette talált magának szállást, szomszédok voltak. Most azt akarják tudni az ávósok, hogy Staszek össze tudna-e barátkozni vele még jobban, kicsit rá kellene dolgozni. Akkor kaphatna esetleg egy jobb ásványfalat a bányában, vagy talán elő is léptetnék, brigádvezetőkre szükség van, ők el tudják intézni, hogy Staszek brigádvezető legyen.

– Végtelenül csábító az elvtárs ajánlata, csakhogy én nem tudok úgy összebarátkozni a Krochmallal, ahogy azt az elvtársak kívánják, mert az a baj, hogy az asszonyaink összekaptak, és én be se tehetem a lábam a Krochmalékhoz, de ő se hozzánk. Szóval nagyon szeretnék segíteni, de nem tudok.

Az elvtársak feje kicsit elvörösödik, elővesznek egy ív papírt meg egy ceruzát.

– Akkor maga, Kopczyński, a szaros haláláig itt fogja írni nekünk az önéletrajzokat!

Pokol

Tehát a felszínen vannak az ávósok, a föld alatt a radon. Ez a rádium bomlásterméke, rádium pedig az uránból képződik. A radon néma gyilkos, sugárzó gáz, amely a kőzetporral együtt lerakódik a tüdőben. A fekete tüdő tehát, ami a bányászoknál foglalkozási ártalom, az uránbányákban különösen súlyos folyamat, mert a radon teljes bomlásideje alatt sugárzik a tüdőben lerakódott por. Daganatokat és degeneratív betegségeket okoz. Stanisław Gruszka kollégái közül egyre többen panaszkodnak az egészségükre. Ő kétévi munka után dönt úgy, hogy felmond a bányában. Túl sok mindent hallott az oroszoktól arról, mit is bányásznak tulajdonképpen. Egyre gyakrabban kaparja a torkát a kőzetpor, és Staszek azt is észrevette, hogy mániákusan dörzsöli a tenyerét, próbál megszabadulni a sötét rétegtől, ami a bányában rakódott rá. Még akkor is dörzsöli, ha már kezét mosott,

tiszta. Egy baleset is történt nemrég a föld alatt, az is felmondásra ösztönzi. Lementek a tárnába, ugyanúgy, mint máskor, bekapcsolták a fúrókat, de még oda sem értek a homlokhoz, amikor elájult az első közülük, aztán rögtön utána még többen is. Staszek nem emlékszik, mikor vesztette el az eszméletét. Már a felszínen volt, a többiek mellett, amikor felébredt. Túl kevés volt a levegő odalent. Jött a főnök hadonászva, megtiltotta, hogy orvoshoz menjenek, csak tíz nap extra szabadságot kapott mindenki. Aztán mind visszamentek dolgozni.

Annyit tudnak tenni, hogy betartják az oroszoktól nemhivatalosan hallott szabályokat. A bányában talán már senki sincs, akit ne figyelmeztetett volna egy baráti „elvtárs”. Nem isznak vizet, nem esznek a föld alatt, nem ülnek rá az ércel teli ládákra. De nem csak bányászok dolgoznak az uránnal. Mert a kitermelt ércel teli csilléket nők mozgatják. Köztük van Karolina Burzawa, leánykori nevén Kolis. Nemrég ment férjhez, most csilléket tol, nem tudja még, hogy gyereket vár. Amikor megtudja, beadja a felmondását. Karolinának szerencséje van, néhány hónappal később egészséges kislánya születik.

Nem ilyen szerencsés Julia Jaroszevska. Ő is uránnal dolgozik, ő is várandós. Nem mond fel, anyasági szabadságra megy. Betegen születik a gyereke, elég gyorsan daganata képződik. Amikor Jaroszevska elmondja a Jelenia Góra-i orvosoknak, hol dolgozott, azok hitetlenkednek, hüledeznek.

A bányában sosem voltak és sosem lesznek óvintézkedések a sugárzás ellen. Hivatalosan nincs semmiféle extra veszélye az uránbányászatnak. De még ha tudnának is a bányászok a rájuk leselkedő veszélyekről, nemigen lenne kinek panaszkodni. Van bányafelügyelet a vállalatnál, de közvetlenül az igazgatóság alá tartozik, ezért nem végez semmiféle ellenőrzést a vezetőség ellenében. 1956-ig az R-1 egyetlen bányájában sem végeztek olyan vizsgálatot, amely foglalkozási ártalmat állapított volna meg. Az első mérések, amelyeket jóval a miedziankai bánya bezárása után végeztek, kimutatják, hogy némelyik bányában a megengedett értéknél hatszázszor nagyobb a radonkoncentráció. A kitermelést viszont szigorú titoktartás övezi, minden problémának a vállalaton belül kell maradnia. Amikor a bányába munkafelügyelő érkezik a Színesércbányák Szakszervezetének Főigazgatóságáról, az őrködő katonák közvetlenül a „tizenötöst” hívják, az állambiztonság bányaközpontját. Egy pillanat múlva egy ablaktalan helyiségben köt ki a felügyelő, és ott is marad az elkövetkező jó néhány napban, kenyéren és vízen. Amikor visszatér a központba, a következő szavakkal zárja a jelentését: „Utasítottak, hogy adjam át: többé senkit se küldjenek oda inspekciózni”.

Menny

Miedzianka számára a bőség időszakát jelenti az uránbánya négyéves működése. Éppúgy, mint a háború előtt, van patika, több bolt, pékség, hentesüzlet, műhelyek. A régi német fogadóban most klubterem működik, minden szombaton multság van. Jönnek a bányászok, a miedziankaiak, de a közeli Ciechanowice, Mniszków és Janowice lakosai is. Egy hónapban egyszer utazó mozi is van a klubteremben. Jönnek a bányát őrző orosz katonák is, minden alkalommal más van műsoron, a nagy háború frontjain helytálló szovjet katonák bátorságának és hősiességének dicséretét zengik a filmek. Pár zlotyba kerül a belépőjegy az előadásra, de a környékbeli gyerekeknek megvan a maguk módszere az ingyennozira. Az előadás napján

elbújnak a klubteremben, bemásznak az ideiglenes színpad alá, ahol a vetítés zajlik. Amikor kialszik a villany és zakatolni kezd a vetítógép, az megadja a jelet, hogy óvatosan elő lehet bújni a rejtekhelyről, és nyugodtan nézni a filmet.

Jól el vannak eresztve a bányászok. Már első pillantásra látni, ki dolgozik a bányában és milyen beosztásban. Egyesek motorbiciklit vásárolnak maguknak, mások felújítják a házukat. Baška Wójcik 1949 februárjában huszonnyolcezer zlotyot keresett. Előfordult, hogy Stanisław Kopczyński kétszer annyi pénzt vitt haza. Megint a földben rejtőző kincseknek köszönhető, hogy felvirágzik a város. Most itt pezseg az élet, nem Janowicében. Egyre újabb és újabb jelentkezők bukkannak fel a városban, a bányában keresnek munkát. Hivatalos becslések szerint a csúcsideőszakban majdnem háromezren laknak a városban. Sosem volt itt ennyi lakos.

A siker forrásáról viszont hallgatni kell. A miedziankai uránbánya a hivatalos iratokban a Wielkie Janowice-i Papírgyárként szerepel. Még a belső levelezésben is úgy félnek az „urán” szótól, mint a tűztől, körülírással helyettesítik, „kovaércnek”, „R-2”-nek vagy „P9”-nek nevezik.⁵

A kitermelt, köztétől megtisztított ércet kézzel rakják be a nehéz fémdobozokba. A dobozokat helyben készítik, speciális műhelyben. Az a cél, hogy ne jusson ki információ arról, hány ilyen doboz készült az adott napon. Ha a bánya valahol megrendeli a dobozokat, akkor valakinek el kell készítenie, másvalakinek kifizetni, és még valakinek elszállítani Miedziankába. E személyek közül mindenkit ellenőrizni kellett volna, a nyomában járni, kikérdezni a kapcsolatairól, a múltjáról, arról, vannak-e rokonai nyugaton. Rengeteg munka lett volna az uránnak rendelt dobozokkal.

Ha már dobozokban van az uránerc, teherautók jönnek érte a bányába lengyel sofőrökkel. Mindegyikre fölraznak több tucat dobozt meg egy géppisztolyos orosz katonát. Aztán elindul a konvoj északra. Útközben megáll egy kijelölt helyen. Ott már várják az üres teherautók meg a szovjet sofőrök. Autót cserélnek. Az oroszok elhajtanak a teli teherautókkal Legnica felé, a lengyelek pedig vissza a bányába az üres teherautókon.

A Miedziankában kitermelt érc mintegy 0,2 százaléknyi tiszta uránt tartalmaz. Ezért kell több tucat tonna kifejtett kőzet ahhoz, hogy kinyerjenek belőle néhány tonna ércet, amiből rövidesen pár kilogramm urán lesz. Nagyon magas a norma, három műszakban végzik a fejtést, a bányában majdnem ezerötszázan dolgoznak. A legtöbben a városban laknak, vannak, akik a bánya teherautóival járnak be a környező falvakból, mások gyalog mennek a dombokon át.

Az egész környéket ellepték a feltáróaknák, és minden akna körül meddőhányók tornyosulnak. Nem tudja senki, hány olyan hely van ezen a dombon, ahol uránt fejtenek. Négy év alatt negyvenezer folyóméter alagutat fúrnak. Egyesek talán tíz, mások tíz-húsz, megint mások több tucat fejtőhelyről tudnak. Elég, ha annyit tudunk, hogy a ZPR-1 bánya minden vágatának összesített hossza százhatvan kilométer, és ha minden aknát egyesítenének, harminc kilométer mélyre hatolna.

Némelyik tárnát, ahol uránt bányásznak Miedziankában, még a németek vájták ki. Ezek megfelelően biztosítva vannak, a bánya vezetőségénél megvan a tel-

⁵ Robert Klimontowski: *Uranowe mity. Kopalnictwo uranu w Polsce w świadomości społecznej* (Uránmitosok. Az uránbányászat Lengyelországban a kollektív emlékezetben). A kéziratot a szerző bocsátotta rendelkezésemre.

jes dokumentáció. Kicsit más a helyzet az új vágatokkal. A bányában az az uralkodó szabály, hogy a telért kell követni. A mérőeszközök megmutatják az irányt, arra halad a fejtés. Nem sokan gondolkodnak el azon, mi van a felszínen. Azt beszélik egymás közt a bányászok, hogy néha közvetlenül a talajfelszín alatt vezetik a vágatot. Akkor van baj, ha mező van fölötte. Akkor a gazda egy szép napon egy nagy kráterrel szembesül, hozat bele néhány rakomány homokot, és meg van oldva. Nagyobb a baj, ha a telért követve a város alá mennek a bányászok, pedig ez is megtörténik. Ilyenkor a megsüllyedő föld miatt udvarok és pincék omlanak be, megrepednek a házfalak. A bányagazgatóság próbálja menteni a helyzetet, faállványzattal dúcolják alá a házakat, a bánya költségén betömedékelik az omlásokat. Egyre gyakrabban bizonyul hiábavalónak a fáradozásuk.

Pokol

A közönséges bányászok mellett katonák is dolgoznak a bányában. Teherautón hozzák őket a ciechanowicei laktanyából. Szinte semmi kapcsolat nincs a bányászok és a katonák között, külön brigádokban dolgoznak, külön is étkeznek. Az a szóbeszéd a bányában, hogy csak névleg katonák, valójában politikai foglyok. Ebben sok igazság van.

Még 1949 őszén elindítják a „speciális bányászati toborzás” akciót a Lengyel Hadsereg bizonyos egységeiben. Munkáskéz kell a fellendülő gazdaságnak, és ha nem akad jelentkező a polgári lakosság körében, akkor a katonák között kell keresni. De nem sok önkéntes jelentkezik, közülük a legtöbben felső-sziléziai szénbányákba kerülnek.

1951 februárjában Konsztantyin Rokosszovszkij marsall aláírja az utasítást, melynek értelmében a parancsnokok jelölhetik ki a munkászászlóaljak katonáit. Ettől kezdve új eszköze van a politikai repressziónak: bányába küldhet embereket. Odakerülhet, aki a Honi Hadsereg nótáit énekli, vagy aki nem hajlandó belépni a pártba, esetleg tiszti kiképzésen vett részt. A föld alá kerülnek a nemzetkülönbélellenségei is – az arisztokraták és fiaik, földbirtokosok és magánvállalkozók családtagjai, a háború előtti rendőrök és kulákok fiai. Bányába kerülnek azok is, akik egyszerűen csak bizonytalanok mutatkoznak – sziléziaiak, mazurok, kasubok, szepességi szlovákok, a Jugoszláviából repatriáltak. Végül puska helyett csákányt kapnak a kezükbe a független cserkészek, a varsói felkelők, a Honi Hadsereg, a Paraszti Zászlóaljak, a WiN⁶ katonái. Nekik megmondják egyenesen: „ti az erdőben tanultatok meg lőni”.

Az R-1 teljes üzemi területén két katona bányász zászlóalj dolgozik, a 10-es és a 11-es. A két zászlóalj teszi ki a 10-es számú Munkásdandárt, amely a csúcsidőszakban 2775 katonát számlál. Ciechanowicében, Miedziankától öt kilométerre van elszállásolva a 2-es számú század. Néhány épületet használnak laktanyaként a katonák, a műszakjuk nyolc-tizennyolc óra hosszat is tarthat. A legnehezebb részeken fejtenek, ahol a nyolcvan centit sem éri el a táró magassága. Más bányászok messze elkerülik ezeket a helyeket, innen nincs hova menekülni, ha baleset történik. Csak segítségért lehet kiabálni, hátha meghallja valaki. Szinte mindennap dolgoznak, vasárnap is. Csak egy-két szabadnapot kapnak a kato-

⁶ WiN – Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość (Szabadság és Függetlenség Társaság) 1945-ben alakult antikommunista szervezet. (A ford.)

nák egész évben – május 1-jén, július 22-én, október 12-én (ez a Lengyel Hadsereg ünnepe) és Barbórka napján, december 4-én.⁷ Általában éhesen járnak dolgozni. Reggelire és vacsorára kenyeret, híg levest és üres feketekávé kapnak a laktnyában. Az ebéd csak annyiban különbözik ettől, hogy a bányában eszik meg, és a levesben néha krumplidarabok úszkálnak. Kicsit jobb azokon a napokon, amikor ellenőrzés van az egységnél. Ilyenkor kását vagy makarónit kapnak a katonák pörkölttel, reggelire van túró és kemény tojás is. Igazán jóllakottnak csak a Lengyel Hadsereg napján érzik magukat – ilyenkor kétnapi ebédet kapnak, és egy liter vodka is jár minden brigádnak.

A zord körülmények és a kemény munka miatt meredeken esik a katonai munkásáslóaljak termelékenységé. Ehhez járulnak még az örökös problémák – nem kapnak pénzt, ezért ha csak tehetik, ellóggják a munkát. Ez néha konfliktust is okoz köztük és a bányát órzó Belbiztonsági Testület katonái között. 1951 novemberében eltűnnek a katonák Ciechanowicéből, ettől kezdve a bányában sem láthatók.

Menny

Újra meg újra felbolydul a város, ha elterjed a pletyka kémek letartóztatásáról, akik el akarták rabolni a bánya nagy erővel órzött titkait. Nem lehet leplezni, hogy a nyugati hírszerzést érdeklí a bánya. Zajlik a fegyverkezési verseny, abszolút kulcskérdés benne az atombomba előállítása. A Nyugat mindent tudni akar az uránról, amit a jövőben felhasználhat Sztálin. Ezért jönnek olyan gyakran a környékre vakációzni a nyugati konzulátusok és nagykövetségek dolgozói. Kowary viszont, ahol a vállalat központja van, zárt város. Csak katonákat engednek be, és olyan civileket, akik megfelelő belépőkkel igazolják magukat, a városba vezető utakon pedig sorompók állnak felfegyverzett katonákkal. Az eltévedt utasokat, akik az itteni vasútállomáson szállnak le, rögtön beterelik az első induló vonatba.

Hasonló, bár nem ilyen szigorú előírások vannak érvényben az R-1 minden bányájában. Miedziankában is. Legalábbis elméletben, mert a gyakorlatban ez egy kicsit másképp néz ki. Az államvédelem többször szóvá teszi a jelentésekben, hogy küldjenek olvasni tudó órszemélyzetet, illetve kerítsenek el bizonyos aknákat, mert a lakóházak közvetlen szomszédságában zajlik a fejtés.

Ami látható maradhat a város lakói számára, azt az átutazók, különösen a nyugati államok képviselői előtt bizonyosan rejtegetni kell. Egyébként rajzanak a környéken azok, akik a Franciaországban vagy a Benelux államokban töltött több éves emigrációjuk után úgy döntöttek, hogy hazatérnek. Sőt, sokan a bányákban dolgoznak. Egyébként kiváló szakemberek. Megszerezték a szaktudást Nyugaton, és ezt most a kommunista Lengyelország dicsőségére kamatoztathatják. Nem mindenki beszél tökéletesen lengyelül, ezért külön brigádban dolgoznak, hogy könnyebben kommunikáljanak azon a nyelven, amelyet itt nem ért senki.

⁷ A katona bányászok munkakörülményeire vonatkozó részletes adatok Robert Klementowski cikéből valók, amely *Skazani na uran. Kopalnie rudy uranu we wspomnieniach Żołnierzy Batalionów Pracy* (Uránra ítélve. Uránércbányák a Munkásáslóaljak katonáinak visszaemlékezéseiben) címmel jelent meg a *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi* című periodika 2009/21. számában.

Éberem figyelni őket az állambiztonság. Annál is inkább, mert egyre sűrűbben lépnek kapcsolatba a varsói francia nagykövetséggel és a wrocławai konzulátussal. Néhány éves lengyelországi tartózkodásuk után ugyanis elmegy a kedvük az itt uralkodó állapotoktól, és úgy döntenek, visszatérnek Nyugatra.

A negyvenes évek végén felvesznek az R-1 egyik üzemébe egy Stefan Burzyński nevű fiatalembert, aki belgiumi emigrációból tér vissza. Egy a sok közül, senki sem akad fenn azon, hogy rosszul beszél lengyelül. Burzyński gond nélkül talál munkát a bányában, de ez csak fedőfoglalkozás. Az igazi neve Louis Quievreux, született belga, és az egyik nyugati hírszerzés ügynöke. Az a feladata, hogy információkat közvetítsen az egyes bányákról, a kitermelés mértékéről és arról, milyen fajta ásványokat fejtenek itt. Quievreux alias Burzyński hónapokig kifogástalanul végzi a feladatát. Még egy kis ércmintát is sikerül kicsempésznie, átadja az összekötőjének. Rögtön ezután utasítást kap, hogy haladéktalanul vonuljon vissza a már korábban előkészített menekülési útvonalon. De amilyen peches a fiatal belga, beleszeret egy szép Jelenia Góra-i lányba. Több mint egy hétig halogatja a szökést, nem akar elmenni nélküle, és ez lesz a veszte. Elkapják, háromszoros halálbüntetésre ítélik. A mokotówi börtönbe kerül Varsóban. Gyorsan érdekesség lesz belőle, a rabtársak kedvence. Nem akárkikkel ül együtt. A börtönkantinban a vilnai Honi Hadsereg elitjével fogyasztja az ebédet: Maciej Jeleńnyel, Roman Woźniackival, Jan Pętkowskival. A fatális helyzet ellenére imponál nekik Quievreux rendkívüli lelkierője. Egyszer, amikor beleköt a fegyőr, büszkén vág vissza, hogy joga volt megvédeni a hazáját a maga módján, mert úgy ítéli meg, hogy a nemzetközi kommunizmus fenyegeti a függetlenségét.⁸

Még az arcátlansága ellenére is rövidesen tizenöt év börtönre mérséklék a büntetését, őt pedig áthelyezik a Strzelce Opolskie-i börtönbe. Itt nem marad több nyom utána. Valószínűleg visszavitték Nyugatra egy másik elfogott kémért cserébe.

Pokol

Kémekek viszont mindenhol leselkednek, még a mieink között is. Aki hazudik a hatóságoknak, abból a hatóságok kiszedik az igazságot. Egy beosztott bányászból, Czesław Dullból egész éjjel próbálják kiszedni. Amikor fölverték a bányába, hat-szor írárták újra vele az önéletrajzát. A hetedik náluk volt, az írártárban, tudták, hogy eltitkolta előlük a Nyugaton élő rokonait. Egész nap az őrsön ült, enni nem kapott, éjjel odament hozzájuk a parancsnok, és azt mondta:

– Üssétek!

Először a fejét ütötték, aztán a padhoz kötötték, és gumibottal folytatták. Elveszítette az eszméletét, magához térítették. Hazavitték, pusztá kézzel fölszedték vele a padlót és kibontatták az ajtókereteket. Fegyvereket kerestek. Nem találtak semmit.

Teresa Stegnarskát a Jelenia Góra-i pályaudvaron tartóztatják le. Az uránérc osztályozásánál dolgozik, egyszer csak kap egy utasítást, hogy Kielcébe megy kiküldetésbe. Amikor felszáll a vonatra, váratlanul elé áll két civil ruhás hivatalos személy. Azt mondják, valaki jelentette nekik, hogy Teresa uránt vitt ki a bá-

⁸ Mieczysław Chojnacki: *Mokotowskie więzienie – rozprawa – wyrok – pobyt w ogólnej celi śmierci* (A mokotówi börtön – tárgyalás – ítélet – élet a közös halálcellában) [in:] *Zeszyty WiN-u*, R-1/1992.

nyából. A hetedik cikkely alapján vádolják – kémkedéssel. A kihallgatás alatt azt mondják, hogy megvan náluk a sógora vallomása, tőle még azt is megtudták, melyik zsebébe tette a mintát. Stegnarska szembesítést követel.

– Nem te dirigálsz nekünk, ribanc – hallja a választ.

A következő tizennégy hónapot zárkában tölti Wrocławban. Aztán átszállítják Varsóba, a Rakowiecka utcába. Ott leül még egy évet, ítélet nélkül, még vádat sem emelnek ellene. Amikor kiengedik, hónapokig nem talál semmilyen munkát.

Némelyik történet ijesztően hasonló. 1950. február 27-én megint multságot tartanak a janowicei vendéglőben. Sok a bányász a kocsmában, köztük van Bolesław Grzyb beosztott bányász is, aki a távoli, Radom melletti Skaryszewből jött a bányába. Ott van Andrzej Pacholski bányaaács is. Jó kiállású fiatalember. A Május 1. utca 24. szám alatt lakik a feleségével és három lányukkal. A vendéglő közvetlen közelében. Pacholski szenvedélye a futball, minden szabad percét a pályán tölti, focizik a kollégákkal. Most viszont azért jött a vendéglőbe, hogy koccintson a bányában vele együtt dolgozó kollégája, Mikołajczyk egészségére.

Égész este poharznak, nótáznak, tósztokat mondanak. Éltetik Grzybet, Pacholskit, Mikołajczykot. Nemsokára berontanak a vendéglőbe az állambiztonságiak. Pacholski és Grzyb lassabban menekül, mint a többiek. Elviszik őket a parkban lévő őrsre. Ott tartják őket egész éjjel, felváltva hallgatják ki és verik őket. Grzybet kiengedik néhány óra elteltével, nagy nehezen hazavánszorog, még hetekig nyalogatja a sebeit. Pacholskit Jelenia Górába hurcolják, ott minden kezdődik előlről. Félholtra verik, aztán visszaviszik Janowicébe, és kiteszik az egészségház mellett. Aznap éjjel arra jár Baška Wójcik, megijed az árokban heverő, hörgő részegtől, eliszkol. Reggeltájt találják meg Pacholskit a szomszédok, hazaviszik. Még odaérnek a mentők, beviszik a miłkóvi kórházba. Ott hal meg. Janowicében, a templom melletti temetőben földelik el.

Menny

1951-ben már kimerülőben vannak Miedzianka környékén a könnyen hozzáférhető uránlelőhelyek, és ezt pontosan tudják is az orosz szakemberek. Sejtik már a bányászok is, hiszen továbbra is magas ugyan a keresetük, de sokkal kevesebb, mint a fejtés kezdetén. A miedziankai bányában tehát csökken a létszám. A dolgozók egy része önként távozik – mint Karolina Kolis és Staszek Gruszka. Karolina most a gyerekeit neveli, Staszek a janowicei papírgyárban talált munkát. Töredékét keresi a korábbi fizetésének, de legalább nem kell aggódnia a torokát maró por miatt.

Baška Wójcikot áthelyezik Radoniówba, Staszek Kopczyńskit Kletnóba. Natalka Kaczmarska férjhez megy Staszek Kolodához, a bányatűzoltóság főnökéhez. Már nem kell a csilléket tologatnia. Gyakran eljárnak a férjével az apja sírjához. A bánya bezárásának hírére Lubin és Legnica környékére költöznek a bányászok. Ott éppen most indul a rézfejtés, több ezer szakemberre van szükség a bányákban. Akik odamennek, új lakást kapnak.

1952-ben bezárják a bányát Miedziankában, kikapcsolják a víztelenítő szivattyúkat, a vágatok, a tárnák, az aknák lassan megtelnek vízzel. Ahogy szivárog be a víz, úgy erősödik az emberekben az a meggyőződés, hogy valamilyen titok lappang a bánya felszámolása mögött. Egyre sűrűbben hallani pletykákat

azokról, akik a föld alatt maradtak, a német kincsekről, a rejtélyes teherautókról, a titkokról, a kémekről. Minél több a víz, annál több ilyen szóbeszéd terjed Miedziankában.

Azok a bányászok, akik nem kerestek új állást korábban, most munka nélkül maradtak. Egész napokat töltenek a házuk előtt, köhécselek, felidéznek azt az időszakot, amikor mindenre volt pénzük. Most nem jut szinte semmire. Egyébként ha akarnák, még akkor sem tudnák mire elkölteni a pénzt. Miedzianka napról napra jobban elnéptelenedik, egymás után ürülnek ki a házak, tűnnek el a boltok, a műhelyek. Gyorsan kísértetvárossá válik, és rémisztgetni fog még húsz évig.

MIHÁLYI ZSUZSA fordítása

Sematikus fa

A Dráva utcába költöztem, a Vizafogó és az Újlipót
 Határába. Társadalmi osztályomnak megfelelő
 Panellakás nyolcadik emeletéről bámulok lefelé
 Egy nemzeti színű drónra. Halkan sistereg,
 Majd a fátyolos koraőszben tovalibben. Az építő-
 Munkásokat jött ellenőrizni, akik a rakpart felújítása
 Miatti közterületi munkálatokat végzik éjszaka,
 Hogy senki ne lássa, amikor eltorzul az arcuk
 És fekete kúpokát öklendeznek az aszfaltra.
 Néha felfelé mutogatnak, ilyenkor beljebb
 Húzódok az erkélyen, de valószínűleg csak a drón
 Miatt aggódnak ők is, hiszen a kúpozást szabály-
 Szerűen kell végezniük, mert a műszak után
 Be kell szolgáltatniuk a fennmaradó példányokat.
 Fürdőköpenyben várakozok, köldökömből sematikus
 Fa növekszik. Csökevényes ágaira a Duna felől
 Berepülő madarak, ritkán denevérek telepednek.
 A kúpozást általában ezzel a fásítással kísérem.
 Nem hiszem, hogy zavarnánk egymást, noha
 Ebben a társadalmi rendszerben nagyon nehéz
 Pontosan átlátni a közerkölcsök és magánbűnök
 Közti illékony hierarchiát. Vérnyomásom magas.
 A fa növekedését ennek ellenére kávézással igyekszem
 Serkenteni, noha a túlzott izgalomtól a rügyek is
 Felfakadhatnak, mire a denevérek szopni kezdenek.
 Mondta is nekem egyszer egy lány, hogy intellektuális igényei
 Kielégítésére mindig tart egy ilyen férfit. Ettől nem leszek
 Boldog, de különösebben szomorú sem. Fásítok
 Tovább és a drónra gondolok. Miért repült tova? Miért
 Nem barátoktunk össze a megfigyelés közben? Ha már
 Mindkettőnknek dolga akad itt ezen a hűvös
 Estén, miért nem alkotunk közös családot,
 Ahogy azt minden állampolgár megérdemelné?

Reakciós szerelem

Fogadj örökbe, vezérem, legyek komisz fiad,
Vagy lányod, ha így jobban becsülnél. Kiáltok
Ánuszi mélyből! Lehetsz kemény is velem,
Mert élvezem hányattatásom. Tündérek
Országá leszünk most újra. Hajnal hasad.
Miközben a kapitalistákat fenyegetem
Kis kezemmel, te csitítgatsz, hogy aludjak szépen,
Győngyöző homlokomra a nemzeti teher kiült.

Mert a szigorú rend örvén lettiünk egységben,
Nem minden kék nélkül ugyan, de mégis büszkén
Járok utánad. Kívánságom ne nézd le, vezérem,
Jó szügyként akarlak. Csinálj gyereket nekem,
Ha már én is a gyermeked vagyok. A termelés
Így lehet zavartalan. Búgó orchideák falkája
Kíséri léptünk a keresztény kertben. Ad hoc!

Mintha mindig is erre készültem volna. Neked
Tanultam meg olvasni. Az első futó izgalomtól
Gyötörve feszes tested boltíve alá élveztem.
Lacrimosa dies illa. Salakos csókjaink a faj mélyén
A dolgozó tömegnek kedveznek. Gyömszölj,
Malasztal teljes vezérem! Boldog cipód
leszek az idők alkonyán.

Holtidény

Van-e szomorúbb egy elhagyott
novemberi fürdőhelynél
valahol az isten háta mögött?
*A békebeli zsvajt szürcsölés váltja fel.
Partra rakja a folyó, amit
benyelt a város promenádjairól.
Patinás hordalék a kanyarulatban.
Erre épült a Császárfürdő –
primadonna, akit végül kipakoltak.*

*Az állványzaton stukkót renoválnak,
mint régen odabent makacs csontkopást.
De hiába gyógyulás és tisztaság
bőrcsupasz falakba maródott kénszaga:
a gyógyvíz jótékony hatása eltűzött,
hiába a hajnali akkurátus kartempók,
egyhangúak, mint egy lefolyó.
A megjavulás sem demokratikus,
helyrehozhatatlan gerincferdülés a kolonnád.*

*Az előcsarnok mellett a négy emelet mély
egykori medencetér, az egyedüli látogatható.
A tiltott folyosókon pecsételt ajtók,
mögöttük fürdőkabint, masszázscellát
tart szemmel a hólyagos szaténtapéta.
Így rendezik be a szeparékat,
megroppant hátú vitrinekben csipeszek,
fogók és szorítók, csupa valaha fényes tárgy,
hideg ígéret, nemes szándék.*

*A tömlőben a nyomás fokozható,
de ölelni akkor ketten kellene,
odairányítani a sugarat, ahol
kidudorodik a betolakodó.
A vízkőtől deres bádognakában
magzatpózban tart ellen a gazdatest,
akiből minden salakanyagot kipurgált
az ivóutak mohón nyelt forró vizét
átmozgató perisztaltika.*

*Porcok csak a kései, bizonytalan,
határsértő léptek alatt sercegnek:
ropog egy múzeum törmeléke.
Hagyománya a tátongó folyosókon mégis
a lebegésnek van, süket, hangtalan, mintha víz alatt,
a kúra rutinjának folyamatos jelenidejében.
Így bolyongani a Császárfürdő gyomrában,
fürkészőn, akár egy endoszkóp,
akit végzetesen bennfelejtett egy műhiba.*

TOROCZKAY ANDRÁS

Rákospalota, kertváros

*Rákospalota, kertváros, telihold.
A panelsor fölött hipnotikus, sárga
fényét szórja, előtte felhők szállnak,
és a júliusi szél. Odabent a Hervadó
virágok meg valamelyik csatornán.
Tomi bá egy megsárgult tapétás lakásban.
Marika néni a hálószobában olvasni próbál.
Régebben mindenhol cigiztek, ma már csak
a konyhában, és az erkélyen. Ami jó.
A hold besüt a szobába. Tomi bá
a vizsgálat eredményére vár. Egyelőre hiába.*

Apa

*Léket kapott gumimatracot ölelni
a Balaton közepén.*

A telefonhívás

Az A38-ra mentem, a nyárnak már
vége volt. Péntek este a hajón
egy belga zenekar játszott.
A telefonhívás miatt kicsit
lemaradtam a többiektől. Apa volt.
Mikor pár órája először keresett aznap,
azt mondtam neki, majd visszahívom.
De nem hívtam vissza, elfelejtettem. Ő hívott megint.
Az A38 hídja előtt álltam. Néztem a Dunát,
a hajót, Pestet. Egy Drehert ittam, emlékszem.
A villamos sárgája, ahogy keveredik
az egyre feketébb kékkel. Tetszett. A belga zenekar
nevét már nem tudom. Azzal lettek híresek,
hogy az énekesük koncertjük közben
elkapott egy felé hajított korsó sört.
Mennyi esély van erre? Nullánál kevesebb. Ő meg
miután elkapta, mintha mi sem volna természetesebb,
nyugodtan beleivott, aztán tovább énekelt
az őt éltető embereken egyensúlyozva.
A világháló felrobbant ettől a képsortól.
Egy kicsit felrobbant. Tartottam a telefont.
Apa elmondta, amiért hívott.

Egy darabig még beszélünk,
aztán letettük, és besétáltam a koncertre.

Vers anyja haláláról

„Én vagyok én, és közben úgy viselkedek, mintha valaki más volnék.”
Illyés Gyula naplóbejegyzéseit olvasva (Kortárs, 1990. július)

Nyár lobogja körül a faházat, délután négy óra.
Rohanunk a sokadik kánikulába megint. Azt olvastam,
a magyarok többsége szeretne nyaralni itt,
a Balatonnál, de nem teheti meg. Főleg a déli part népszerű.
Hát én itt vagyok, nyaralok.
És közben elképzelem, hogy szürkületben
a kisújszállási nyugati temetőben

*megkeresem anya sírját. Azt hiszem,
haragudna rám, ha látna. És azt is hiszem,
hogy tényleg néz engem, és száját úgy szorítja össze,
abban a rettenetes maszkban, amit én is eltanultam tőle,
és amitől mindenki fél. Izzadok a faházban
egyszál alsógatyámban. És elképzelem, hogy ősz van,
vagy tavasz, hat-hét óra felé. Mindig apa mondta,
hogy menjünk ki a temetőbe, édesanyátok sírjához.
Erre mit lehet mondani, gondolom ezért is mondta.
A szűnyogok, amik akkor csíptek minket, ma már nem élnek.
De akkor még éltek, és anya már akkor nem élt. Ahogy a szomszéd,
meg a felesége is él még. De anya nem. Mondanám, hogy jól van ez így,
mert mindenki szeretne olyan szép, okos lenni, még ha kevés ideig is,
mint anya, és senki nem szeretne olyan elkeserítően haszontalan lenni,
mint a szomszédok, de a fájdalomról nem tudok semmit. Semmit nem tudok
a bátorságról vagy a szembenézéssről. A hányásról, az összeomlásról,
a terjeszkedő rákról. Ahogy tényleg megeszi a testet.
Olvastam anya kórházi zárójelentését. Pontosan tudom, hogy halt meg.
Melyik szervével mi történt.
Én félős vagyok, ideggyenge,
és úgy általában véve gyenge. Élni félő, meghalni gyáva-féle.
Vagy csak túlságosan rossz véleménnyel vagyok magamról általában.
Ez se nagy öröm.
A sírhelyek soha nem járnak le, anya kopjafája nem süllyed el.
Ez se nagy öröm.
1990. július 27 évvel ezelőtt volt. Akkor még mindenki boldog volt.
Ez se nagy öröm.
Most veszem a fürdőnadrágomat. Az idő jó. Szerencsésen megérkeztiünk.*

Léleknyavalyák

avagy az öngyilkolás s egyéb elveszejtő szerek természetéről

regényrészlet

Ha most az embervizsgáló végigtekint az emberiség könnyel áztatott és vérrel beszenyeztetett vándorútján, mit a történetbúvár a *világ* történelmének szeret állítani, mintha legalábbis nem az ember, hanem a világ beszélne annyi fájdalom és sóhajban, aztán e sokat szenvedett nemzet még be sem forrt sebeire vet egy pillantást, bizony megcsalódik előzetes várakozásában. Arra a tüneményre, mit az elmúlt esztendőök során szemeink elé bűvölt a kíméletlen sors, nehezen tudna magyarázatot adni a tudománya megszokott szerszámaival a pszichológ. Mert mivel is lehetne megindokolni, hogy azokat a férfiúkat, kiket két esztendő előtt még a csatatér halálszántotta mezején ére a tavasz meg még a nyár is, most mezei szorgalmatosságaik és családi tűzhelyeik mellé, ki-ki nyugalomba visszahúzódva lelhetjük föl újra, mintha mi sem történt volna. Mintha nem vesztette volna el testvér a testvérét, apa a fiát, mintha a két esztendő óta most újra feltört ugart nem áztatta volna annyi honfivér. Ki tudja, talán csak hogy zsírosabb legyen a föld, s rajta dúsabb a termés. Ki a megmondhatója, talán tényleg az az Isten rendelése a világnak ebben a zugában, hogy az időről-időre vérrel öntözött mező képes csak bőven termő gabonával táplálni a megannyi eljövendő életet.

Mert hogyan lehetséges az, tehetni föl a kérdést, hogy a már-már önmaga meggyilkolásáig felizgatott nemzet, mint egy varázsvessző suhintására, újra a bölcs önmérséklet és józan nyugalom állapotában éldele mindennapjait? A fényűző kastélytól az egyszerű pór kunyhójáig nem található egyetlen forrongó keblet, egyetlen bosszútervet szövögető elmét. A vért túlzásig hevítő, a velőt megrendítő, az idegeket pattanásig feszítő rajongás egycsapásra tovatűnt, mint forróhideg lázalom, és helyébe a nép bölcs számítása és karakteri nyugalma költözött. Mert ilyen ez a nemzet, ha fölhevíti testét igazságtalan sérelem, vagy éppen ábrándos demagógok felelőtlen ígéretei, képes önmaga feláldozásával kiállni a jó ügyért, vagy követni a lángoszlopot, melyet az Úr ez vagy amaz próféta képében látszék elébe állítani, de aztán ugyanolyan könnyen talál vissza – akár mert sérelmét orvosolva célját elérte, akár mert kikapasztalta prófétáinak hamisságát – a józan okosság útjára.

Mert ilyen nehezen kiismerhető ez a nemzet és ilyen makacsul önfejű ez a nép, hogy még a pszichológ tudománya is megáll szemlélve jelleme sajátlagos káprázatát.

Így történhete meg azon jelenés, hogy annak a bizonyos második esztendőnek az amúgy mégiscsak szomorúságtól borongós ősze sem hozza semmi olyast, amiről aztán később megemlékezhetek volna az emberek. Sem jót, sem rosszat, bár

ha őszinték akarunk lenni magunkhoz, egyszerűen azt kellene mondanunk, hogy semmiféle változást. (Mert igazán csak ezek maradnak meg a hálátlan utókor emlékezetében, a csapások vagy diadalok, nem az eseménytelen hétköznapok, mit a világ boldogabbik felébe születtek egyszerűen csak éldeletnek hívnak a maguk nyelvén.) Így aztán nem csupán az emlékezésre nem adott okot semmi, de igazság szerint a felejtésre sem. Mintha vékony és opálosan áttetsző, nyálkás hártával vontatva volna be az idő a múltat, sajátos fénytörésben torzítván mindent, mi megtörtént, és ködképként láttatva mindent, mi megtörténhetett volna.

A levelek persze megsápadtak a fákon most is, aztán egyik a másik után először csak lassan, szinte észrevétlenül pergett alá a bágyadt napfényben, hogy aztán majd egyetlen hideg éjszakán lehulljanak egyszerre mind – mintha csak valaki megelégné ezt a lassú és hosszadalmas haldoklást – újra ugyanúgy, mint mindig, amióta egyáltalán számon tartá bárki is ezt a pompázatos és szemérmetlen haláltáncot. Hogy aztán újra ráboruljon az amúgy nyüzsgő városra a tél beállta előtti csönd, várva a havat, s, akárhogyan is szépítgetnénk, vele együtt a sokakat beárnyékoló halált.

Pedig akkor már régóta szóbeszéd tárgya volt városszerte, úgy is mondhatnánk, ha ragaszkodni akarnánk a tényekhez, márpedig azzal a feltett szándékkal ragadtunk tollat, hogy semmit hozzá ne tegyünk, vagy el ne vegyünk a történekből, hogy bizony afféle nyílt titok vala, amiről csak az nem vett tudomást, aki végképp nem törődött a bűvópatakként azért mégiscsak csordogáló társasági életnek sem az aprócseprő, sem pedig a jelentékenyebb eseményeivel. Mert igazából akkoriban számosan akadtak olyanok, kik végképp elveszték érdeklődésüket minden iránt, még – ki kell mondanunk, bár semmiképpen sem szeretnénk igazságtalanul ítélkezni senki felett – kétségek közt hányódó embertársainak sorsa iránt is. És bizony ezekben az időkben sokan azt választották mintegy önvédelem gyanánt, s hogy ne lássák a szemük előtt beálló feltartóztathatatlan változásokat, hogy behúzódtak – és itt talán megbocsájtja a kedves olvasó, ha azt mondjuk, akár csigák a házaikba – szűk kis világuk küszöbén túlra, hogy magukra csukván az ajtót, ablakot, meredt mozdulatlanságba gubózva várakozzanak, talán maguk sem tudták volna megmondani, hogy mire. Sőt még a zsalugátereket is behajtották sokan egyszer s mindenkorra, mert köztük az a szóbeszéd járta, hogy odakint csak a sötét leskelődik, hogy észrevétlenül beszivárogon a hanyag gondatlansággal elhúzott függönyök résein, sőt a megereszkedett spaletták alatt, átítatva mindent, mit még elevennek talál. Ha valami, hát talán ezek a lehunyt szemű házak méltán jellemezhetik e kor mindenre rátelepedő néma szomorúságát.

Bár hogy ez a szóban forgó esemény, mit fentebb volt alkalmunk említeni, amolyan aprócseprő dolog lett volna, közel sem állította soha senki. Tulajdonképpen a nyár utolsó hónapjában már másról sem suttoztak kisebb nagyobb társaságokban, leányzúroknak és theadélutánoknak álcázott összejöveteleken, vagy éppen a belvárosi úri salonokban. Akadtak számosan, akik megbotránkozva ecsetelék erkölcsi fenntartásukat, hogy pont ezekben a vészterhes időkben, és pont ezek a vigaszra váró nemzet előtt így vagy amúgy, de mégiscsak ismert személyiségek. De voltak olyanok is, akik mindentudó mosollyal biztosítottak róla, hogy ők már régóta sejtették a dolgot, és hogy valójában nincsen semmi kifogásuk ellene, mert ugyebár az élet él és élni akar, hogy ezzel a

bonmot-val fejezzék ki magukat, bár azt már egyikük sem tudta volna megmondani, hogy melyik antik aukortól is származik az akkoriban sokat idézett mondanás. Akár így, akár úgy foglaltak állást az emberek, az bizonyos, hogy valahogy senkit sem hagyott hidegen a hír. Sőt, az a helyzet, hogy bennfentesek legfeljebb a pontos időpontot tarták kétségesnek, mert abban szinte mindenki biztos volt, és ebben a legtájékozottabbak is egyetértettek, hogy még ezen az őszen sor kell, hogy kerüljön a dologra, mert különben tényleg nem értik a szív igaz szavát. És most tessék, itt van, a napnál is világosabban, akárki láthatja, még a folyton tamáskodók és akadémuskodók is, hogy szeptember 24. a kijelölt dátum!

Ha Hummel József nyugalmazott városi alkapitány egy kicsit is ügyelt volna a városszerte keringő *szóbeszédre* – hogy semmi szín alatt ne kelljen szájára vennie a *pletyka* kifejezést, amit szószátyár vászoncelédek és méltóságukat aprópénzre váltó, unatkozó úri hölgyek alantas társasági elfoglaltságának tartott csupán –, most biztosan nem égette volna meg magát a kézfejére lötytyintett reggeli feketéjével. Hummel József fölszisszent a váratlan és teljességgel indokolatlanul tűnő fájdalomra, sőt talán még egy félbehapott káromkodás is kiszaladt a száján, de szerencsére rajta kívül senki sem tartózkodott a dohányzóban, ki tanúja lehetett volna annak a példátlan esetnek, hogy így megfélemezék magáról. Hummel József rendszerint itt, a nap bizonyos szakáiban dohányzó szobává előléptetett salonban szokta volt elkölteni kávéját a ropogásra vasalt reggeli újságja áttekintése közben, mialatt lélekben a nap első szivarjának örömteli meggyújtására, hogy ne mondjuk, mindennapi szertartására készülődött. Merthogy Hummel is pontosan tudta, hiszen az elmúlt évek tapasztalatai nem tűnének tova nyomtalanul, hogy így fogalmazzon, mindig a nap legelső szivarja a legízletesebb, ennek füstje a legétebb, hogy szinte szárnyra kap tőle a lélek, és elbódul tőle az elme. Öreg inasának – akit becsületes nevén Hajós Lőrincznek hívtak, de Hummel csak „Lőr, kérem”-ként szokott szólítani – amellet hogy odakészíté a kis, kör alakú asztalkára a szivarvágót, a szivaros dobozt, a meggyújtáshoz szükséges bambuszpálcát, a nem túl erős, de nem is túl híg feketét, szigorúan cukor nélkül egy leheletnyi konyakkal meglötytyintve, elmaradhatatlan reggeli kötelessége volt a lapok forró vasalóval való átsimítása is. Hummel József ugyanis mindennél jobban szerette, no, itt talán túloztunk egy kicsit, mert a szivarnál semmit sem szeretett jobban, a ropogósan friss, nyomdászagot árasztó lapok illatát, mit némileg ellentmondásosan a vasaló szinte izzó fémtalpa tudott igazán újra életre kelteni a számára. Az az igazság, hogy e nélkül, no meg persze az első szivarjának édes aromája nélkül el se tudta volna képzelni, hogy miként és miért is kelene elkezdenie egy újabb hosszú napot ebben a rendet és békét ígérő, de valahogy mégiscsak komorságot árasztó mindenségben.

Máig nem szívesen gondol vissza azokra az időkre, midőn csak amolyan hordároknak való, olcsó papír cigarrókat lehetett beszerezni, nyugodtan mondhatjuk, hogy *szinte* országszerte, amelyek túlon túl gyorsan égtek, és ráadásul a papírtól, mibe a dohányt tömték, bizony elviselhetetlenül émelygett az ember, mindennek tetejébe pedig mindezt ócska és minden nemes ízt nélkülöző magyar kapadományból. Máig nem sikerült megértenie, hogy mégis milyen szándékok motiválhatták annak idején a rebellis kormányzatot, amikor ellehetetleníté a külföldi dohányáru behozatalát azzal, hogy megengedte, sőt – engedtesék meg ne-

ki, hogy a történetek megvilágosító fényében kimondja – egyenesen *bátorította*, hogy boldog boldogtalan nyakló nélkül termeljen dohányt, elárasztván a piacot olcsó termékkel, ezzel kiszorítván a minőségi dohányárut az egész jobb sorsa érdemes hazából. Nehéz idők jártak akkoriban, gondolta Hummel, és örült annak, hogy vége azoknak a bizonyos mindent felforgató negyvenes éveknél, és ha minden a maga kerékvágásában halad, talán nem is következhet el többet ilyen időszak ebben az annyi fájdalomtól megkínzott hazában, és abban is majdnem biztos volt, hogy ez a hiba a dohánytermelés terén nem kis mértékben járult hozzá a végül elkerülhetetlenül bekövetkező bukáshoz. Kibőjtöltük, szokta volt mondani, amúgy félig tréfásan, de lelke mélyén nagyon is alaposan megfontolt szentenciózussággal a szokásos pénteki tarokkpartin, isteni havannák pófékelése közepette. Mert arra tényleg nem tud evilági magyarázatot adni, szokta megtoldani mondandóját, hogy mégis miből gondolták az akkori illetékesek, hogy bárhol, bármely égőv alatt megteremhet az igazán ízletes dohány, amely nem kaparja a torkot, és nehezíti el a mellet, hanem egyenesen felszabadítja az észrevétlenül lerakódó keserűségét a honfikebelből. Jól is néznénk ki, dohogott immár magában a nyugalmazott alkapitány, még hogy dohányt ez alatt az égőv alatt. És hálás szívvel gondolt a nem régiben kihirdetett igen okos és előrelátó törvényre, mely végre valahára állami monopóliummá tevő e nemes növény termesztését és forgalmazását, mert mégis hogy néz az ki, hogy mindenki csak úgy szíre-szóra termelhesen és árusíthasson dohányárut a minőség mindennemű garanciája nélkül. Hummel örült, hogy ezentúl biztosított lesz szivarkészletének minőségi utánpótlása, hiszen március óta, szinte a törvény hatályba lépésének pillanatától fogva újra lehetett kapni a gyarmatáru kereskedésekben jó *Ramón Allonest* a mindennapokra, vagy esetenként megengedhet magának akár egy-egy szálat az újabban fölfedezett *El Rey Del Mundó*ból is, de persze csak a jelesebb ünnepeken. Mindenesetre nem is tagadhatná, hogy nem kis jó érzéssel töltte el a szivargyújtás gondolata, és olyan időket éltünk akkoron, midőn minden apróságnak örülni kellett, ha már egyszer így alakult a helyzet, ráadásul a szivar egyáltalán nem számított apróságnak.

Valójában nem is érti, hogyan lötytenhetett a kézfejére a forró fekete, mert azt korántsem foghatja rá senki, hogy amolyan kapkodós, hirtelentermészetű, netalántán meggondolatlan ember volna, erről egész eddigi élete és a főhercegi fenség által nem érdemtelenül kitüntetett pályája is ékesen tanúskodhat.

Szép ünnepség volt ott a Városháza dísztermében, ahol megjelent a polgármester maga is más nagyhatalmú notabilitások társaságában, igaz, a főherceg őfőméltósága a maga személyében nem tisztelheté meg a jelenlévőket, de Hauer báró által tolmácsolt dicsérő szavai így is mélyen a szívébe vésődtek, hogy szinte könnyekig meghatódott, ha szabad ezt mondania egy javakorabeli embernek. A haza oltárára letett önzetlen áldozata valamint a trón és a magas uralkodói család melletti töretlen hűsége nemzedékek számára mutathat példát ezekben a nehéz és a hűség útján járó honfikebelben dúló keserűségtől sem mentes időkben. Mert azokban a vészterhes napokban, midőn a legjobb elméket és a leghívebb szíveket is szirénhangokkal csalthatá tévutakra a nemzet és haza iránti túlhevült rajongás, vagy megint másokat az önző és hiú érvényesülési vágy, alig maradt józan és megfontolt elme, amely nem engede sem az elvakultság ezen csábhang-

jainak, sem a könnyű boldogulás vonzerejének, és kitartott a legsötétebb időkben is egyedüli iránymutató fároszként világító uralkodói akarat mellett. Mert a chaos ezerfejű Hydrájától fenyegettetvén, a vér szagától megittasult Chymérával vívva, ki más is jelenthetne biztos pontot ebben a rettenetes gygantomachiában, mint az Isten kegyelméből felkent, és Isten akaratát a nemzet felé közvetítő uralkodó személye maga. Mert lám-lám az egymásnak feszülő akaratok zűrzavara a teljes felbomlás felé, hogy ne mondja a báró, már-már a sír szélére taszítja a nemzetet, ahol nem várt volna rá más csak a nagy nemzeti költőnk által oly keservesen megjósolt nagyszerű halál, ha nincs az uralkodói bölcsesség és előrelátás. De szerencsére itt voltak, és éberen őrködének a Hummel Józsefek, ha szabad így kifejeznie magát, kiket nem tántorított el sem ígéret, sem fenyegetés, és még a trónfosztás legsötétebb óráiban is tudták, mi a dolguk, tudták, kinek tartozának hűséggel, és tették, amit tenniük kell. Most pedig engedtessek meg neki, már-mint a bárónak, hogy megköszönje a főherceg és egyben az egész uralkodói család, valamint a józanságát megőrző nemzet maradékának a nevében, hogy ő, Hummel József segített visszatántorítani az öngyilkolás dühében őrjöngve a sír felé tántorgó hazát a végső pusztulástól.

Hummel József ha legbelül érzett is némi kényelmetlen feszengést Hauer báró beszédének némely túlzásai miatt, nem tagadhatta önmaga előtt sem, hogy bizony jólesének neki ezek a – persze ő is belátta – talán tényleg túlzottan is elragadtatott szavak.

Szóval nem valami hirtelen mozdulat nyomán lötyyenhetett a forró fekete a kézfejére, hanem inkább éppen a túlzott belefeledkezés, vagy inkább a rácsodálkozás töprengésre készítő mélézása nyomán feledkezhetett meg egy pillanatra az elegánsan mindig két ujjal tartott csészéről és annak így meglehetősen ingatag egyensúlyi helyzetéről. Hummel Józsefnek ugyanis volt egy rossz, de legalábbis nem túl elegáns szokása, amennyiben a végéről, a társasági hírek felől kezdé olvasni az újságot, talán hogy előbb túl legyen az őt annyira nem érdeklő, ezért aztán felejthetőnek gondolt, halálozási, születési és házassági híreken. Ráadásul nem érdekelték különösebben a fényes salonokban tartott estélyekről szóló beszámolók, vagy természetesen a báli tudósítások sem, bár ez utóbbiakból mostanában, és ezt be kell látnia, nem túlságosan sok akadt.

Igazából nem nagyon járt el ő sehová a szokásos pénteki tarokkpartin kívül, úgy érzi, ez egészen kielégíti az ő társaság iránti igényét, és valahogy nem is vágyott többre. Talán nem túlzás azt állítani, hogy féltette a nyugalalmazása óta oly nehezen kivívott lelki békéjét, mert azt azért látta, hogy hiába minden nemes kormányzati szándék, még messze nem került vissza a nemzet abba a nyugalomba, amelyből felelőtlen és eszement szónokok és önmagukat fényező, majd a hazát magára hagyó hiú és önjelölt próféták kiragadták. Így aztán akárhová fordult a látszólag nyugodtnak tűnő felszín alatt még mindig zavaros, és hogy így fejezze ki magát, nyugtalan volt a mély, amely bizony gyilkos örvényekkel fenyegette a vigyázatlan lelkeket. És minthogy ő nagyon is vigyázott magára, a lelkinyugalomra meg kíváltképpen, inkább kerülé, ha egy módja volt rá, az emberekkel való szorosabb és a kötelező udvariassági formulákon túlmutató kapcsolattartást azon a régi és kipróbált tarokktársaságon kívül tehát, kikkel azonban – mintha csak valamiféle titkos egyezség lett volna ez köztük – soha nem

érintették sem a politikát, sem a közügyeknek egyéb fajait. Kizárólag a tarokk és a jó szivarok dicséretére korlátozódtak jócskán a szombat hajnalba nyúló pénteki együttléteik.

Most azonban egy régen hallott név olvastán, mintha ez a nehezen kiküzdött, és még nagyobb erőfeszítés árán megtartott nyugalma egy csapásra, ha nem is elillant, mert azt azért ő maga is túlzásnak érezte, de legalábbis egy pillanatra megrendült volna. Ráadásul mindez a reggeli kedvenc lapja leghátsó oldalának, a társasági hírek rovatának az olvasása közben, amit – bár arra mindig is vigyázott, hogy az újság egyéb rovatainak minden betűjét alaposan elolvassa – éppen csak átfutni óhajtott a szemével, mielőtt a mostanában inkább az üdvös konszolidációt, mint az újabb válságot előrevetítő komoly gazdasági hírekbe mélyedne. De ahogy átsiklott a főfájás elleni és egyéb, például csúzt és isiást egy csapásra kikúráló, sőt az aranyeret is kezelő három az egyben csodaszerek hirdetésein, egyszeriben csak megakadt a szeme egy néhány éve már nem hallott néven, mégpedig éppen a társasági hírek rovatban, amit nem kisebb értetlenséggel vett tudomásul, mint magának a névnek a váratlan felbukkanását. Egy szóval valószínűsíthetően ez a kettősség okozhatta azt az átmeneti elmélázást, ami a csésze megbillenéséhez és végső soron kézfejének leforrzásához vezetett.

Hummel József ugyan hirtelenjében az öreg inasa után akart kiáltani, mint mindig, ha valamely megoldandó nehézséggel találta magát szemben, hogy „Lőr, kérem, törölje fel a padlót”, vagy „Lőr, kérem, kihűlt a leves”, de ezúttal fogta a gondosan összehajtogatott és a kávé s készlet mellé helyezett szalvétát, és a maga törölte le kézfejről a kávéfoltot. Miután pedig megbizonyosodott róla, hogy sem a kezelőjére, sem császárkabátjára nem került a barna léből, nekilátott a reggel fénypontjának számító szivar meggyújtásának, minden túlzás nélkül mondhatjuk, ünnepi és áhítatos szertartásának.

Előbb hüvelyk és mutatóujja között finom mozdulatokkal végigsodorta az előre kiválasztott szálat, mert pontosan tudta, hogy a dohány illata és aromája ettől a nem túl erős, de mégis határozott nyomástól, hogy úgy mondja, felszabadul, és csak ezek után emelte az orrához az életre keltett rudacskát, hogy az imént felszabadított illatot minél mélyebbre, ő úgy képzelte, a szagló hám sejtjeinek legmélyére, próbálja beszippantani. A szivarvágóval mindig pontosan ott vágta le a szivar végét, ahol éppen kell, se előtte, se utána, szinte sohasem hibázva el a megfelelő szelelést, amely a szorosan összesodort levelek közé szorult levegő áramlását, és a megfelelően lassú égést volt hivatva szabályozni. Talán ezt a mozzanatot tartá a legfontosabbnak, hiszen, ha túlságosan a szivar végéhez közel vágott – és higgyék el neki, sokan próbáltak így spórolni a drága havannákkal, és aztán meg nem értették, vagy inkább nem akarták érteni, hogy miért nem izzik megfelelően szivarjuk –, akkor nem szelelt eléggé. Ha pedig túlságosan nagyot vágott le belőle, ami csak a tapasztalatlan kezdőkkel fordulhat elő tipikus hibaként, és ő ugyebár, korántsem mondható kezdőnek ezen a téren, akkor pedig olyan gyorsan égett, hogy szinte semmi élvezetet nem talált benne az ember. Hummel József pontosan tudta, hogy a gondos sodorgatás és vágás jutalma és egyben bizonyítéka a szürke és szinte a szivar teljes hosszát megtartó hamu, amely csak a legvégén, egyetlen és méltóságos mozdulattal hullik a hamutálcára. A bambuszpálcát Döbereiner-lámpájáról gyújtotta meg, amelyet nyugállományba vonulásának al-

kalmából kapott beosztottaitól és kollégáitól, akik nagyon is ismerték Hummel dohányzás iránt érzett szenvedélyét. Még bele is gravírozatták a talpába, hogy *Josef Hummel alkapitányának nyugalomba vonulásának alkalmából szeretettel az egykori bajtársaitól*, amit persze soha nem láthata senki, lévén mindig a talpára vala állítva ez a rafinált tűzszerszám a kandalló párkányán. Hummel ezt az ördögien ügyes szerkezetet – amellet persze, hogy a germán népelem találékonyságának ugyan kicsiny, mégis oly ékes bizonyítékát látta benne – a kémiai tudományok jövőbeni fejlődésének minden képzeletet túlszárnyaló bizonyítékaként csodálta. Hummel amúgy is hajlamos volt úgy tekinteni a *reáliai* vagy *positív* tudományok fejlődésére, mint az emberiség boldogabb jövődjének zálogára. Egy olyan elkövetkező világera előkészítőjeként csodálta a tudományos fejlődés minden újabb apró lépését, amelynek következtében minden vér és szenvedés nélkül valósulhatnak meg azon ideák és utópiák, amelyek most még csupán forrófejű forradalmárok és a földtől elrugaskodott álmodozók fejében élnek. Hummel őszintén hitt a földdelej, vagy ahogyan manapság inkább nevezik, a villanyosság megzabolázásának és hasznosításnak teóriájában, és nem is tagadja, hogy órákig képes vala tanulmányozni a hazai és külföldi sajtó idevágó írásait. Mert ha annak a híres amerikai-nak sikerült befognia a villám rettenetes erejét, miért ne sikerülhetne a földpólusok között észrevétlenül ott feszülő delej energiáját hasznosítani, és az emberiség boldogabb jövődjének szolgálatába állítani. Hummel fejében már-már olyan világ keretei kezdtek körvonalazódni, amelyben a delej azonos pólusainak taszító hatását kihasználva akár még repülni is képes leend az ember, és akkor aztán semmi sem vet gátat diadalmas kibontakozásának. Ezekből a magányos ábrándozásaiból többnyire a lehulló szivarhamu alig-alig hallható, de mégis félreérthetetlen koppanása szokta volt kizökkenteni a nyugalmazott alkapitányt, bár még a kellemes füst eloszlásáig lelki szemével szinte látta az ég felé emelkedő gépezetek sokaságát.

Az is igaz azonban, hogy amikor a hűvösebb idő beálltával Hajós Lőrincz jókor hajnalban begyújt a kandallóba, Hummel sem a tudomány fejlődésének ezen aprócska vívmányát szokta segítségül hívni szivarja meggyújtásának műveletéhez, hanem maradt a jó öreg módszernél, és mindig a kandallónak a tűzénél izzítá be a bambuszpálcát, mert bizony az öngyújtót nehéz volt a hidrogén gázzal utántölteni, és főleg ezekben a bizonytalan időkben még Hummelnek is muszáj volt spórolnia vele. Amint szájába vevé a szivar végét, a szelelést ellenőrizendő néhány próbaszipantás, és némi finom csócsálás után, hogy érezze az ízét is, ne csak az illatát ennek a fenséges anyagnak, az izzó bambuszpálcát a másik végéhez tartva nagyot szippantott a rudacskába, hogy az izzás egyenletesen átterjedjen a dohánylevelek gondosan metszett peremére. És azután, hogy megbizonyosodott a felizzó parázs egyenletességéről és tartóságáról, felszabadultan dőlt hátra kényelmes fauteuile-ébe, átadva magát az íz- és illatorgiának, miközben a lebegő és finom füst ködképei régmúlt időköt idéztek a kicsi szalon végtelenné táguló falai közé.

De ezen a reggelen – Hummel legnagyobb bosszúságára – valahogy sehogy sem akart elkövetkezni az a pillanat, amikor szinte egyszeriben feloldódnak az éles kontúrok, elvesztik súlyukat a tárgyak, és kezdetét veszi a könnyű lebegés. Pedig a konyakba mártott szivar íze – kizárólag a reggeli elsőnél engedé meg magának ezt a szivarosok körében nem túlzottan elegánsnak tartott apró cselet,

hogy a kávé- és a dohányíz közötti átmenet zökkenőmentes legyen – igazán kitűnő volt, a szeleléssel sem akadt semmi gond, és már a kézfejét ért apró kellemtelenségről is megfeledkezett. Azonban hiába minden igyekezete, ami az idő előre haladtával, és a szivar fogyásával arányosan egyre kétségbeesettebb akarássá görcsösült, semmi érzékelhető eredményt nem tapasztalt. Persze tisztában volt vele, hogy valahogy az a bizonyos, szinte semmiből felbukkanó név nem hagyja nyugodni, és zavarja meg a megszokott reggeli áhítatát. Úgy is mondhatnánk, hogy Hummel Józsefet valami kikökönté az oly nehezen kiküzdött és éppen ezért oly féltékenyen őrzött lelkiegyensúlyából, hiába is próbált erről nem tudomást venni. Mert miközben egyre nyilvánvalóbbá lőn előtte, hogy ezúttal elmarad a jól megszokott és oly annyira várt, reggeli felszabadult lebegés, Hummelnek azzal is tisztába kellett jönnie, hogy miután a legutolsó szippantás nyomán már a szürkés-kék szivarhamu is *egyben* és szinte *koppanva* (erre mindig is büszke volt) belezuhan a finom mívű kristályhamutartóba – mert van ebben valami megnevezhetetlen méltóság, szokta volt mondani –, ugyanabban a pillanatban nyers kíméletlenséggel nehezedik rá az elkezdett újabb nap üres és sivár kietlensége. Hummelt nyugalomba vonulása óta minden egyes napon amúgy is rémülettel tölté el első szivarjának kihunyta – nem véletlenül igyekezett minden egyes pillanatát kiélvezve a lehető leghosszabbra nyújtani a füst eregetésével töltött időt –, mert tudta, hogy utána kénytelen szembesülni azzal a szorongással, mit a napból még hátralévő órák kitölthetetlen és végtelennek ható üressége áraszt. Azt pedig szinte elgondolni sem tudta, hogy mi lesz vele a megszokott elbódulás felszabadító öröme nélkül, ami azért némi vigasszal szolgált a csak szürke hétköznapokból álló élete elviseléséhez.

Akárhogyan is csúrjuk-csavarjuk a dolgot – és bár ezt maga az alkapitány sohasem ismerte volna be semmilyen körülmények között, senki, de még talán ön-maga előtt sem –, Hummel József reménytelenül és menthetetlenül unatkozott.

Ásványvíz

Megint arra ébredt, hogy nagyanyja a szobájában motoszkál az alsó szinten. Félt, most kel fel az öreglány először, gondolta, ő is felkelt, kinyitotta az ablakot. Még nincs annyira meleg, hogy a könyökhajlata is megizzadjon, ha sokáig behajlítva tartja. Tízig aludni akart, nagyanyja hamarosan abbahagyja a motozást, visszafekszik, forgolódik az ágyban, elnyomja az unalom. Ha szerencséje van, nem kezd el kiabálni, hogy valaki van az ágya lábánál. Nagyon szerette volna, ha nem idegeneket látna, hanem a férjét, aki már hét éve meghalt, vagy a fiát, aki tizenöt éves korában. Egyikük sem jött el soha. Azt mondta, idegen férfi áll az ágy lábánál, és őt nézi. Nem csinál semmi mást, csak áll és néz, miközben alszik, miatta álmodja azt, amit álmodni szokott. Nem tudta kihúzni belőle, hogy mi is ez az álom, de lehet, ő maga sem emlékezett rá, nem emlékezett, mi történt, csak érezte a gyomrában a félelmet, miután felkelt.

A motoszkálás húsz perc múlva abbamaradt, visszaaludtak. Még egyszer felébredt arra, hogy anyja elmegy otthonról fél nyolckor, becsukja maga után az ajtót, finoman, hogy fel ne ébresszen senkit. Hallotta az igyekezetet. Éppen hogy megengedi a csapot, halkán csordogál a víz a kávésbögrébe, félig tölti meg csak, felveszi a kabátját, óvatosan lépked a kőpadlón a bejárati ajtó és a konyha között, aztán lassan behúzza maga után. Visszaaludt.

Tíz óra előtt ébredt pár perccel. Lement, látta nagyanyja alakját a tejüvegen keresztül, a fotelben ült, de nem köszönt be neki. A konyhában elővette a bögréjét, anyja hagyott egy nagy adag kávé. Mindig két adagot csinált, másfelet meghagyott neki. Felengedte tejjel, nem rakott bele cukrot. Leült a gép elé, és felment az ingatlan.com-ra. Hallotta, hogy nagyanyja járkálni kezd a szobájában. Kicsit hátrahajolt a székén, kinézett a szoba felé. Éppen elcsípte, ahogy elsuhan az ajtó előtt, járkál, rendezget, mintha beszélne is. Kezdett félni, megint az lesz, mint pár nappal ezelőtt. Az orvos azt mondta, nem lehet vele mit csinálni, nem veszélyes sem önmagára, sem senki másra. Ne engedjék, hogy elcsatangoljon, felírt nyugtatót, ezzel Kovácsovics néni el is volt intézve.

Nóra gyűlölte az orvosokat. Nem ment be legutóbb sem, kint maradt a kocsiban, rágyújtott. Egyik cigit szívta a másik után, a vörös téglás épülettől mindig összeszorult a gyomra. Remegtette a térdét, rendezgette a műszerfalon szanaszét hagyott gyógyszeres papírokat, recepteket és dobozokat. Hetvennégy perc után léptek ki a kapun, anyja fogta nagyanyja karját, el ne essen a lépcsőkön. Nem szállt ki, hogy segítsen. Na mi volt, kérdezte, anyja annyit válaszolt, semmi. Figyeljünk rá. Ennyi, kérdezett vissza Nóra, mert ez még a múltkorinál is kevesebb volt. Nem adott beutalót? Nem. Annyit mondott, nyolcvannyal éves, mit csodálkozunk. Már hetek óta úgy beszéltek, mintha Magda ott sem lenne. Kovácsovics Magdolna, született 1927-ben vagy 28-ban, Nóra nem tudta volna

pontosan megmondani, pedig az évszámok mindig megmaradtak a fejében. Megnézte az egyik receptet, 1927. Akkor nyolcvankilenc éves.

Nagyanyja a múlt héten hozzá vágott egy félig telt ásványvizes palackot. Kidugta a fejét szobája ajtaján, és amikor meglátta Nórát a konyhában, hozzávágta az üveget, aztán becsapta az ajtót. Anyja azt mondta, valószínűleg nem ismerte meg, azt hitte, betörő. Ha nagyanyjának kezdene elmenni az esze, ő lenne az első, akit elfelejtene, ebben biztos volt. Haragudott, de nem azért, mert elfeledkezett volna arról, van egy unokája, és éppen ő az. Azért haragudott, mert csak megjártssza, hogy nem ismeri meg, hogy idegeneket lát az ágya lábánál. Megjártssza, hogy fáj a háta, a hasa, hogy szédül, hogy elfelejt néha beszélni. Tud az öreglány, csak anyát akarja idegesíteni, gondolta Nóra. Nem elég neki, hogy még több embert kapott, akikre felügyelni kell a munkahelyén, még ő is azzal zaklatja napközben, valaki van a lakásban, és ki akarja rabolni, meg akarja erőszakolni. Ki a franc akarná őt megerősíteni?, jutott eszébe Nórának, amikor anyja felhívta ezzel, de nem mondta ki hangosan. Benézett a nagyanyjához, aki bámulta a tévét, oda se nézett, amikor az unokája bement hozzá. Kérsz valamit, kérdezte, de az öreglány semmit nem válaszolt, csak a keze remegett.

Már sokat beszéltek arról, mi lesz, ha a nagyanyja meghal. Mit kezdenek ketten ezzel a hatalmas házzal, mit kezdenek a két színttel, a négy szobával, három fürdőszobával. El kell majd adni, de anyja mindig azt mondta, akkor menjenek át a hídon, amikor már ott vannak a folyónál. Nóra szeretett volna felkészülni, látni a piacot, mennyi esélyük lenne a környéken találni egy kisebb kertés házat. Délelőttönként nézegette az ingatlanokat, beírta a kerületet, a két szobát, két fürdőszobát. Kiöntötte a kávé alját a mosogatóba. A zaccot nem szereti, nagyanyja egy időben összegyűjtötte a maradékot, és a lefolyóba öntötte. Leszedi a szennyeződések, és szagtalanít is, mondta. Most már nem gyűjtögeti külön zacskóban a zaccot, Nóra kiöntötte a szemetesbe. A két kávésbögrét elmosta, rátette a csöpögtetőre. Anyja el is törölget, de ő azt mindig időparazlásnak gondolta, úgymint megszárad.

Nem sokkal tíz után csöngetett az ételszállító, meghozták nagyanyjának az ebédet. Évek óta nem főzött, azt pedig, amit Nóra csinál, nem ette meg, azt mondta, ízetlen. Unokája nem eszik húst, jobban szereti az állatokat, mint az embereket. Ezt sosem értette, a kutya azért van, hogy a házat őrizz, erre az unokája beengedi őket a nappaliba, a konyhába, mindenhol ott van a szőrük. Egyszer a nyelvvel piszkált le egy szőrszálat a szájpaddlásáról, és kivitte Nórának megmutatni. Azt hiszem, ez a tettek, mondta, rátette Nóra laptopjára a fehér kutya-szőrt. Nagyon nehezen fogta vissza magát, hogy ne ordítson rá, bár nem tudta volna megmondani, pontosan miért. Azóta nem hívta nagymamának, mióta az rálépett a három hetes macskájára gyerekkorában. Mindig is taszították egymást. Ha nagyanyja meg akarta fogni a kezét a zebraánál, ő elrántotta a kezét. Szúrta a bőrét a bőre. Ha nagyanyja azt mondta, burgonya, ő azt mondta, krumpli, ha azt mondta, szép, ő azt mondta, ronda. Amikor Nóra vegetáriánus lett, Magda hónapokig nem akarta megérteni, hogy az mit jelent. Ha meglátogatták őket, mindig húsos ételeket főzött, azt mondta, attól, mert egyszer eszik húst, még nem ölnek le több állatot, Nóra egyen, a fiatal szervezetnek kell a hús. Nóra hiába mondta, nem eszi meg, nem kér, nagyanyja nem akarta meghallani. Egyszer azt mondta, rakott zöldségeket csinált. Már a végefelé jártak az ebédnek, amikor Nóra meg-

látott a kanálján egy félig egészben maradt kolbászt, amire nagyanyja azt mondta, aszalt paradicsom. Felfordult a gyomra, és egész délután hányt. Még nagyobb lett közöttük a feszültség, mióta pár éve össze kellett költözniük, mert nagyapus beteg lett. Magda, mondja neki, amikor muszáj beszélnie vele. Magda, hozzám ne vágd még egyszer azt az üveget.

Egyik éjszaka arra ébredt, hogy Magda az ágy lábánál áll és őt nézi. Mit keresel itt, kérdezte, és felkapcsolta a villanyt. Gyorsan, öltözz fel, indulnunk kell, mielőtt megérkeznek. Kik érkeznek meg? Hát Bori és Sándor, válaszolta, megragadta a kezét. Siess, öltözz már. Nóra hívta az anyját, aki adott egyet a felírt nyugtatókból, közben azt mondogatta neki, nincsen semmi baj, anya, csak elfáradtál. Nóra napokig nem tudott aludni, akkor is látta Magdát az ágyánál, amikor nem volt ott. Rá pár napra a lánya ágyába bújt be, hideg volt a lába és a keze, mintha órák óta egy szál hálóingben mászkált volna a fűtetlen előszobában, vagy neadjisten, az udvaron. Hagyta, hogy maradjon.

Megjött az ebéded, kopogott be hozzá tizenegy körül. Válasz nem jött, ezért benyitott, Magda a tévét bámulta, valamilyen sorozatot. Itt az ebéd, ismételte meg, nagyanyja felnézett, most nem kérek, mondta. Rendben, de itt lesz a hűtőben, szólj, ha éhes vagy. Becsukta maga után az ajtót, betette a hűtőbe az asznapi menüt. Borsóleves, pörkölt és nokedli, amihez két darab fonnyadt csemegeuborka is járt. Az alsó polcon a tegnapelőtti dobozban már romlani kezdett a háromnegyedig meghagyott krumplifőzelék. Kidobta a szemetesbe. A kamrából elővett pár darab kekszet, hogy bevigye a nagyanyjának, legalább azt egyen. Erre is az anyja kérte, mint mindenre, ami vele kapcsolatos. A nagyapját szívesen ápolta, amikor rákos lett, ő adta be neki az injekciót, ő etette, segített neki fürdeni. Ő tartotta nagyapja testét, anyja pedig becsúsztotta alá a pelenkát. Igyekezett nem odanézni, nem akarta nagyapját zavarba hozni még ennél is jobban. Pár nap múlva meghalt. Ez jó volt, bár ezt Nóra soha nem mondta ki hangosan. Jó volt, hogy nem szenvedett sokat ebben az állapotban, de ilyeneket nem lehet hangosan kimondani, ahogy azt sem, hogy nagyanyját sosem pelenkázna. Amit megtett nagyapusért, nem tudta megtenni Magdáért. Nagyapust sosem hallotta panaszkodni, még akkor sem, amikor már nagyon a vége felé járt, és nem tudott egyáltalán enni. Magda még akkor is panaszkodott, milyen nehéz élete van, fel-emlegette a fiát, aki fiatalon balesetben halt meg, elütötte egy piros Volvo. Azóta nem szerette a piros Volvókat, nem volt hajlandó piros autóba sem beszállni. Panaszkodott, jajgatott, és semmit sem csinált.

Nóra meg volt róla győződve, hogy most is ezt csinálja. Szeretné, ha jobban odafigyelnének rá, megjátssza magát, ha rajta múlna, be is feküdne pár napra a kórházba. Két éve is ezt csinálta, azt mondta, szédül, fáj a feje, de az MR nem mutatott semmit. Kiharcolta magának, hogy bent tartsák megfigyelésen. Egy hét múlva kivirulva jött haza a kórházból. Nóra egyszer sem látogatta meg, nagyanyja fel sem emlegette neki. Elmesélte, milyen ételeket adtak, és hogy volt ott egy idősebb nő, akit ápolt, mert nem tudott magától fürdeni. Nóra ezt nem hitte el, de nem akart az anyja előtt összeveszni vele.

Ebéd után kiment a kertbe a kutyákhöz, Barnabással kicsit gyakorlatozott a hétvégi bemutató előtt. Kezével mutatta, mit csináljon. Egy ujjal, hogy üljön, ököllel, hogy feküdjön. Ugat, mondta, mire Barnabás ugatott. Ugat, ismételte

meg, Barnabás megint ugatott. Forog, mondta, mire a kutya megfordult a saját tengelye körül, aztán leült. Adott neki egy jutalomfalatot. Barnabást szigorúan terápiás kutyának nevelte, csak akkor adott neki jutit, ha kiérdemelte. Senki más nem adhatott neki semmit. Csak egy kósza falat, és Nórának egy hónapba tellett volna helyrehozni. A kutya nem eheti fel a földről a leejtett ételt, nem szagolhat utána. Szeme sarkából látta, meglebben a konyha függönye. Odanézett, nagyanya visszahúzódott a függöny mögé. Nem mert megismogatni Barnabást azóta, hogy egyszer adott neki egy darabot a rántott húsból. Nóra teljesen kikelt magából, őrült, figyelmetlen picsának hívta Magdát, és dühében sírni kezdett. Tudod, mennyi idő lesz ezt rendbe hozni?, üvöltötte neki. Nem tudta. De hát éhes, csak egy kis katonát adtam neki, védekezett, de ő tudta, nagyanya tisztában van vele, mit csinál, milliószor elmondta neki. Nem éhes, hogy lenne éhes? Rendesen etetem! Menj innen a francba! Nemcsak Magda kerülte Barnabást, de Barnabás is kerülte Magdát. A kutya ösztönösen megérezte, kivel lehet jóban, kivel nem. Az óriás uszkár a második legokosabb kutya a világon.

Bement, a doboz az aznapi ebéddel eltűnt a hűtőből. Nóra megírta az anyjának, Magda eszik. Anyja visszaküldött egy felfelé mutató hüvelykujjat. Olvasgatta az üzeneteket, amiket váltottak. Magda eszik, Magda nem eszik. Ha nem evett, anyja egy szomorú szmájlit küldött neki. Magda magában beszél, olvasta tovább, Magda nem hajlandó felöltözni, Magda megint hisztizik. Amikor az ásványvizes palackot hozzá vágta, nem üzenetet küldött. Az eset utáni napon azt írta, Magda ma nem vágott hozzám semmit. Anyja erre nem válaszolt.

Ő is megebédelt, néha figyelt, hall-e valamit a kisszobából, de csak a tévé duruzsolását hallotta, négy óra körül pedig a vécéajtó csukódását. Elfelejtette lehúzni a vécét, csak pisilt. Ezt nem írta meg az anyjának, aki öt óra után ért haza. Mi volt, kérdezte. Semmi, a szokásos. Bement nagyanya szobájába, beszélt vele pár szót, Nóra nem hallotta, mit, de kívülről tudta. Hogy vagy, anya? Mi volt az ebéd? Magda válaszol rá valamit, jó volt, vagy éppen nem volt jó. Anyja pár perc után visszajött, kezében tálcán a két doboz. A leves bontatlan, a pörköltből és nokedliből hiányzott egy kanálnyi. Betette a hűtőbe, beleszagolt a tegnapiába. Az még jó szerintem, mondta Nóra. Szilvás gombóc, azt szereti, hátha megeszi, válaszolta. Csak egy gombóc hiányzott, a szilva ki volt kaparva belőle a doboz szélére. Becsukta a hűtőt.

Azt hitte, van valaki a szekrényben, mondta az anyja. Mi? Most? Igen. Érdekes, nekem nem mondott semmit, felelte Nóra. Nekem ezt mondta. És benéztél? Be. Nóra szedett az anyjának a falafelből és a kuszkuszból, keveset evett, mondta a lányának. El akarta vinni sétálni az anyját, de nem akart kimenni. Már napok óta nem volt kint, mondta Nórának. Nem ártana neki a friss levegő. Az orvoshoz biztos szívesen elmenne, jegyezte meg a lánya. Úgy csinált, mintha nem hallotta volna.

Magdára rá kellett szólni, hogy fürödjön. Több mint egy hete nem mosakodott, hajára csak rálögyölte a vizet, megtörölte egy többhetes törülközővel. Már nem izzadt, nem használt dezodort, de a bőrének olyan szaga volt, mint a több hónapja nem cserélt ágyneműnek és lepedőnek. Nehezen beszélte rá, hogy menjenek el fürödni. Így mondta, gyere, anya, elmegyünk fürdeni, mintha ő is be szállna a kádba, mint amikor még öt-hat éves volt, és mindketten belefértek, láb-

ujjaival mindig megcsikizte az anyja combját. Most besegítette a kádba, vigyázott, el ne csússzon. A kád alján lila, talp alakú csúszásgátló. Nóra kint maradt, míg Magda megfürdött. Anyjának csak a be- és kiszállásnál kellett segítenie, aztán kijött, néha visszanézett, minden rendben van-e. Nóra nem hitte, hogy segítség kellene a nagyanyjának, de nem szólt egy szót sem. Elmosogatott, a tányérokat a csöpögtetőn hagyta. Anyja felvette és eltörölgette őket. Fürdés után friss ágyneműt húzott, a párna csücskén sötétbarna folt. Megmutatta Nórának. Lehet, csak megkarmolta magát, mondta. A szennyest a kosárba tette. Amikor a nagyanyja lefeküdt, azt kérte, Pistának is szóljon, hogy jöjjön. Anyja hátranézett az ajtóban álló lányára. Pista nem tud jönni, válaszolta. Miért nem? Tudod, hogy miért nem, szólt közbe Nóra, mire a nagyanyja csak értetlenül nézett rá. Majd szólok neki, mondta a lánya. Leoltották a villanyt. Miért segited a képzelgéseit, kérdezte Nóra a konyhában. Nem segítem. Dehogynem, csak megjátssza magát, hidd el, semmi baja. Most nincs kedvem ehhez, felelte, és mindenki bement a saját szobájába.

Nóra éjszaka arra ébredt, hogy nem Magda, hanem az anyja áll az ágyánál. Mi történt? Már hívtam a mentőket, gyere, öltözz fel. Mi történt?, ismételte meg. Vérzik. Lementek, nagyanyja ült a fotelben, bámult maga elé. Most ült le, eddig járkált körbe-körbe a szobában. Arra keltem fel, beszélt összevissza, mondta. Nóra látta, hogy Magda nyaka véres. Úgy nézett ki, mintha kitépte volna a fülbevalóját, de nagyanyjának sosem volt fülbevalója, ékszert sem hordott soha. A mentők hamar megérkeztek, Nóra megígérte az anyjának, hogy felöltözik és megy utánuk kocsival. Két óra múlva már a kórház folyosóján ültek, az orvosra vártak. Magda már elvesztette az eszméletét, mire beértek a mentővel, és nem is tért magához többet. Pár óra múlva tudtak beszélni az orvosával. Rákról beszélt, áttétekről, előrehaladott állapotról, arról, hogy Kovácsovics néni valamikor eleshetett, mert belső vérzés alakult ki nála, emiatt szivárgott vér a füléből. Kezelést már úgysem kaphatott volna, mondta, a kora miatt csak kényelmesebbé tudták volna tenni az utolsó pár hetet, hónapot. Nóra úgy érezte az orvos hangjából, még jó is, hogy így alakult, jó a belső vérzés, sokkal rosszabb is lehetett volna, elhúzódó fekvés és kiszolgáltatottság. A zárójelentésre még pár órát várniuk kellett, Nóra ivott egy kávét a kórház folyosóján lévő automatából. Az anyja semmit nem kért.

Nóra nem emlékszik, mennyi időt töltöttek a kórházban. Sokat vártak, a kávénak vízíze volt. Csak arra emlékszik, hogy amikor végül kijöttek, a szeme sarkából észrevette, hogy az egyik ablakban meglebbent a függöny.

AZ ÉN ÉS A TE

2015. december 8-án a brooklyni Red Hookban, a Pioneer Works nevű alkotóházban ünnepelték az abban az évben 88. életévét betöltő John Ashberyt. Geoffery G. O'Brien, Mónica de la Torre és John Yau költők saját verseiket, illetve kedvenc Ashbery-költeményeiket olvasták fel. Mielőtt maga Ashbery is színpadra lépett volna, Ben Lerner így köszöntötte a költőt.

Jó estét kívánok!

A kedvenc John Ashberyről szóló mondataimat John Ashbery írta le Gertrude Steinről. A *Poetry* 1957. júliusi lapszámában a *Stanzák meditáció közben* [Stanzas in Meditation] című kötetet recenzeálva így írt:

„Mint az emberek, Stein verssorai megnyugtatók vagy idegesítők, briliánsak vagy fárasztók. Mint az emberek, néha teljességgel érthetetlenek, máskor tökéletesen érthető minden tettük; vagy megtorpannak a sor közepén és elkalandoznak, magunkra hagynak minket a fizikai világban, a gondolatok, a virágok, az időjárás és a valós nevek e nagy gyűjteményében. És – épp ahogy az emberek elől – nincs előlük menekvés: mikor úgy éreznénk, most becsukjuk a könyvet, a való világban ismét a *Stanzákkal* találjuk szembe magunkat – csak álruhában.”

Később ugyanebben a szövegben így ír:

„A *Stanzák meditáció közben* azt az érzetet kelti, hogy közben telik az idő, hogy történnek a dolgok, hogy van »cselekmény«, bár nehéz volna megmondani, hogy pontosan miről is van szó. A történetvezetés gyakran az álom logikájára emlékeztet [...] míg máskor egy pillanatra riasztóan világossá válik az egész, mintha a hirtelen megforduló szél egyszerre lehetővé tenné, hogy meghalljuk, miről beszélgetnek ott a távolban...”

Majd végül:

„Rendszerint nem az események izgatják Steint, hanem »ahogyan megtörténnek«, ilyen módon a *Stanzák meditáció közben* története általános, minden célnak megfelelő modell, amelyet minden olvasó saját magára adaptálhat. A költemény a lehetőségek himnusza; annak a ténynek az ünneplése, hogy a világ létezik, és bármi megtörténhet.”

Próbáljuk ki ugyanezt úgy, hogy a *Stanzák meditáció közben* helyére Ashbery valamelyik címét illesztjük.

2017. szeptember 3-án, 90 éves korában elhunyt John Ashbery, az elmúlt fél évszázad egyik legnagyobb hatású amerikai költője, az 1950-es, '60-as években aktív neoavantgárd-posztmodern csoportosulás, a New York School Poets emblematikus alakja. Ben Lerner írása a *The Paris Review* weboldalán jelent meg 2015. december 9-én.

Ha van valami, ami még jobban megragadja, milyen is Ashberyt olvasni, az maga egy Ashbery-vers. „A legjobb Ashbery-versek”, mondja első regényem¹ narrátora,

„leírják, milyen is Ashbery-verset olvasni; költeményei arról számolnak be, ahogyan referenciáik elenyésznek. És amikor arról olvasunk, hogy hogyan olvasunk, miközben olvasunk, azon nyomban megtapasztaljuk a közvetítettséget. Olyan, mintha a tényleges Ashbery-vers el volna rejtve előlünk, egy tükröző felület másik oldalára volna írva, és csupán olvasatunk visszatükröződését láthatnánk. De azért, hogy visszatükrözzik olvasásunk, Ashbery költeményei által saját figyelmünkre figyelhetünk, megtapasztalhatjuk a tapasztalatunk, ilyen módon a jelenlét különös formáját érhetjük el. A jelenlét az, ami érintetlenül hagyja a költészet valódi lehetőségeit, hiszen nem jutunk el az igazi költeményhez, mivel az a tükör túloldalára van felírva. „Megvan, de nincs meg. / Nem éred el, nem ér el téged. / Elvétitek egymást.”

Ashbery különböző stílusokban és hangnemekben képes megszólalni, és bizonyára vannak kritikusok, akik a mai napig korszakokra osztják életművét. Legutóbbi könyveiben – az *Árkádsor* [Breezeway] most nyáron jelent meg² – a versek egyszerre mondhatók bensőségesnek és idegennek: olyan ezeket a verseket olvasni, mintha felnyitnánk egy időkapszulát anélkül, hogy kicsit is beleképzelnénk magunkat a korábbi korba, de még így is éreznénk a benne talált dolgok vonzását. Felismerem azt a szót vagy szófordulatot, érzést is társítok hozzá, csak nem emlékszem, miképp is illeszkedik az életembe. Vagy olyan a legújabb verseket olvasni, mintha egy a mi világunkra kísértetiesen hasonlító idegen bolygón hallgatóznánk – mintha a hirtelen megforduló intergalaktikus szél lehetővé tenné, hogy belehallgassunk a születésünkkor tőlünk elválasztott testvércivilizáció teleregényeibe és reklámjaiba és csacsogásába. Michael Clune jegyezte meg az új versekről, hogy azokban gyakran tűnnek fel „múltunk archaikus kifejezései” vagy „képzelt világok szófordulatai” – elfeledett vagy sosemvolt kultúrák közhelyei. És mégis közhelyeként ismerjük fel őket, szerkesztett szófordulatokként. A lényeg nem az, hogy az ismerőst idegenné tegye, mondja Clune, hanem hogy az idegent ismerőssé – amiként minden lehetséges világ giccsét is univerzális grammatika dúcolja alá. (Ez az, ami közel hoz minket egymáshoz.)

Ashbery költészetének megannyi csodája közül egy, ahogyan névmásai, különösen az *én* és a *te* megtelnek, kiürülnek és ismét megtelnek olvasás közben – mint valami tengeri élőlény vagy az emberi szív kamrái. A *te* olykor mindannyiukat jelenti, akik eljöttek ma este, máskor csak téged, egyedül a gondolataiddal. Legelőször egy topekai Barnes and Noble könyvesboltban, 1994-ben kaptam magam azon, hogy beleoldódtam egy Ashbery-vers második személyébe, és azóta sincs ennél fontosabb esztétikai tapasztalatom, emiatt lettem magam is író. Nem emlékszem már arra a tükörfelületre, amellyel szembe találtam magam, de arra igen, hogy az *Egy hullám* [A Wave] című kötetben jelent meg.³ A játék kedvéért tegyünk úgy, mintha a következő, *Bevezetés* című vers lett volna az, amit most felolvasok Önöknek.

¹ Ben Lerner első regénye, a *Leaving the Atocha Station* (Elhagyni az Atocha-állomást) szintén egy Ashbery-verstől kölcsönzi címét. (A ford.)

² A kötet Ashbery utolsó előtti verseskötete, 2015-ben jelent meg. (A ford.)

³ A kötet eredetileg 1984-ben jelent meg. (A ford.)

Bevezetés
(Introduction)

*Hogy író legyél és megírj dolgokat,
Olyan tapasztalatokkal kell rendelkezned, amelyekről írhatsz.
Hogy élsz, önmagában nem elég. Van egy elméletem
A mesterművekről, hogy hogyan lehet a lehető
Legkisebb erőfeszítéssel elkészíteni őket úgy, hogy ne
Legyenek kicsit se rosszabbak a többinél. Ugyanazokat
Az alapanyagokat használhatod, mint az álmoknál – végre.*

*Ez olyan játék, aminek nincsenek vesztesei, és egyetlen
Győztese van – te. Először is a fájdalom
Visszanyilall a történet elejére, és a történet
Felfordul, a kicseszett feje tetejére áll. Ez a történet így
Senkié! Legalábbis így gondolják egy darabig,
És a történet így már architektúra,
Aztán pedig afféle szerteágazó történelem.
Üres epizód, ami alatt a téglákat
Újrarakták és megbarnultak. És végül ez az egész
Senkié, nincs itt számunkra semmi,
Kivéve azt a nyűgös vacillálást a központi
Kérdés körül, ami közel hoz minket egymáshoz,
Jóban és rosszban, mindörökké.*

Kérem, köszöntsék velem együtt John Ashberty.

MOHÁCSI BALÁZS fordítása

JOHN ASHBERY

Halálfélelem

(Fear of Death)

*Mi van már velem,
Hát ilyenné váltam volna?
Nincs az előtte és utána határvonalától
Szabad állapot? Nyitva ma az ablak,*

*És a levegő zongorahanggal áramlik be
Szoknyásan, mintha azt mondaná, „Nézd, John,
Ezt meg ezt hoztam magammal” – azaz
Egy kis Beethovent, némi Brahmsot,*

*Egy-két hangot Poulenc-tól... Igen,
Újra szabadon, a levegő, jöjjön csak ide vissza,
Mert semmi másra nem jó.
Vele akarok maradni félelmemben,*

*Ami miatt bizonyos lépcsőket nem mászom meg,
Nem kopogok ajtókon, félek, hogy egyedül fogok
Megöregedni, és hogy az út alkonyi végén
Nem találok mást magamon kívül.*

*Kurtán biccent: „Na, jól el voltál,
De végre ismét együtt vagyunk, és ez számít.”
Levegő az utamban, megrövidíthetnéd ezt,
De elült a szél, és az utolsó szó némaság.*

Mi a költészet

(What Is Poetry)

*A középkori város a nagoyai
Cserkészek frízével? A hó,*

*Mikor akartuk, hogy hulljon a hó?
A gyönyörű képek? Az ideák*

*Kerülése, mint ebben a versben? De
Úgy térünk hozzájuk vissza, mint vágyott*

*Szeretőtől a feleséghez? Most
Úgy kell hinniük,*

*Ahogy mi hiszünk. Az iskolában
Kifésültek minden gondolatot:*

*Ami maradt, tiszta mező.
Hunyod le szemed, és érzed, ahogy mérföldekre elterül.*

*Most nyisd ki e keskeny, meredek úton.
Nyílik erre esetleg – mi is? – valami virág?*

De mihez kezd vajon ezzel az olvasó?

(But What Is the Reader To Make of This?)

*Tónyi fájdalom, hiány,
Mi a virágzó tengerhez vezet? Végy negyed fordulatot,
És figyeld, ahogy az évszázadok elkezdnek összerogyni,
Egyik a másikra, mint égő házban az emeletek,
Amíg a mai délutánhoz nem érünk:*

*Azok a finom kis lekvárként szétkent szavak
Nem számítanak, ahogy az árnyék sem.
Istenkáromlókként éltünk a történelemben,
És semmi bántódásunk nem esett, nem eshetett.
De óvakodj az irdatlan nagy gyengédségtől, mert abból ugyanazok a
Tompá archívumok derengenek. A tények megkaparintják a hálót,
És felperzselik. Mégis a személyes,
A benső élet szolgál gondolkodnivalóval.
A többi dráma csupán.*

*Mindeközben életünk összes további körülményének kombinációja
Továbbra is szembefúj velünk, mint az új levelek
Az erdő szélén, csata zajlik ki-be
Egész nap. Ez nem a háttér, mi vagyunk a háttér,
Látszólag figyelünk. A történelem tartogatta meglepetések
Semmi ahhoz a sokkhoz képest, amit
Egymásnak okozunk, de az idő továbbra is
Az aljasság és a melankólia színeit hordja, ám az átlag élet
Így is jó pár számmal nagyobb, bár
Stílusos, soha meg nem történt dolgokat megtörténtekkel
Egybeszó, és így a hangulat túlél,
Ha az élet és a halál nem is. Édesítsd meg éltedet!*

Kereszteződések a múltban

(Crossroads in the Past)

Akkor éjjel szél kavarta az aranyeső lombját,
de rossz szél volt, rossz irányba fújt.
„Butaság. Hogy lehetne bármelyik rossz irány?
»A szél fú, a hová akar«,⁴ amint tudod, akárcsak mi,
mikor szeretkeziünk, vagy mást teszünk, szabályok nélkül.”

Mondom, valami elromlott egyszer régen.
Csak ne kérdezd, micsoda. De inkább ejtem a témát.
Nem, most felcsigáztál, tudni akarom,
pontosan mit látsz rossznak, valami hogyan

tűnhet rossznak számodra. Hogyan lehet valamit rosszul érteni?
Itt ülök, egyik kezemmel tárcsázok
a mobilomon, különös kristályok után ászok
a másikkal. És aztán valami, mint egy hajfonat, kiáll

a lószőr párnából. Az a karosszék igazán siralmas.
Le kell cserélnünk a bútorokat, kifüstölni a házat,
visszakövetni kapcsolatunk a kezdetekig. Tudod,
lehet, hogy ott a hiba – a kezdet koncepciójánál, úgy értem.
Állítom, nincsenek kezdetek, ám volt talán néhány
egykor. Megálltunk, hogy megnézzük a filmszínház plakátját,

amit a járdára raktak ki táblán. A kifotózott jelenetek
vonzottak be minket. Délután volt, ott találtuk magunkat
a hátsó sorban, fent az erkélyen; a mozi váratlanul
zsúfolt volt. Aznap döbrentünk rá, hogy nem vagyunk biztosak
a saját nevéinkben, a tiedben vagy az enyémben,
ahogy hullott a szürke hó. Alkonyodott már.

MOHÁCSI BALÁZS fordításai

⁴ János 3:8, Károli Gáspár fordítása. (A ford.)

HANGÜTÉS

Lábjegyzet Tímár Árpád (1939–2017) emlékére

Tímár Árpád halálakor a lentebb, a lábjegyzetben lévő írás¹ – minden hosszabb, méltató tanulmányt megelőzően, a szomorúság pillanatát kitöltve – tisztelgés egy jelentős tudományos munkásság előtt, ez a szöveg pedig utalás egy olyan életműre, mely főként könyvek szerkesztéséből, s így legfőbb műfajaként voltaképpen lábjegyzetektől áll. (Így lehetett e sorok írója is egykor az ő Popper Leó írásait összegyűjtő kötetének tanítványa.) A lábjegyzet Tímár Árpád esetében a tudós mentalitását, tudományhoz, művészethez való viszonyát is jelzi. A témák és a szerkesztett szerzők iránti alázatos szerénység, az akríbia türelme és a filológiai alaposág a személyiség karaktereként határozta meg írásainak csendes habitusát. Ez a kiérlelt bölcsességű félszeg hang jellemzi már kiváló korai esszéjét is, melyben Balzac *Az ismeretlen remekmű* című novelláját elemzi (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1970. 3-4. sz., 588–599.), akárcsak a magyar képzőművészeti kritika előzményeként felfedezett Novák Dániel művészeti írásairól szóló tanulmányát (*Művészettörténeti értesítő*, 1984. 1-4. sz., 21–51.). S ugyanez a visszafogott hang Csontváryról szóló írásainak az alaptonusa. Hiszen a megszólalás módja, a hangütés kijelöli az értelmezés nézőpontját. Az *Interpretáció vagy legendagyártás (Megjegyzések Csontváry művészetének befogadás-történetéhez)* (*Ars Hungarica*, 1995. 1. sz., 45–62.) című szöveg például finom filológiai kritika a Csontváry-irodalom közhelyéről, mely a saját korában meg nem értett zseni retorikai alakzatával próbálja igazolni a művészettörténeti besorolás nehézségeit. Mert Tímár Árpád *nesztelen* megjegyzései Csontváryról, a művészi kvalitás esztétikai értékét, ugyanakkor művészetfilozófiai problematikusságát egyszerre fenntartva ellene mondanak a hangzatos, a titokfejtő, a szimbólumértelmező vagy a festékanyagok alkímiáját boncolgató értelmezések hangzavarának, *lábjegyzetei* kibillentik a nagyképű *főszövegek* Csontváryt mímelő önelégült magabiztosságát. Mindennek emblémájaként a Csontváry által hallani

1

A nesztelen princípális

*„A princípálisom nesztelenül
háttul sompolyog...”*
Csontváry: Önéletrajz

Ha valaki, miközben pihenőidejében unottan egy tinós szekér ökreit rajzolgatja, s a főnöke egyszer csak tréfából óvatlanul a vállára ütve azt mondja: „Mit csinál: hisz maga festőnek született”, s nem patikusnak, tehát ha valaki ebből az ormótlan humorból – melyben azért benne van a gyermekek iránti pedagógiai érzék egyszerű bölcsessége is – azt a következtetést vonja le még valami isteni hangot is hallva eközben, hogy ő lehet a világ legnagyobb festője, akkor az...

Íme a számtalanszor idézett életrajzi tények, melyek a rajzstúdió kezdeti próbálkozásaira utalnak Csontváry önéletráisaiban: Kelety Gusztáv udvarias, de szókimondó elutasító levelei a rajzai alapján tizenévesnek tűnő huszonhét éves vidéki patikusnak, vagy a csütörtökhelyi plébános megértő türelme hóboros vendége iránt, hogy Raffaello-freskók megtekintésére biztassa egy római utazással. Mindezek nem magyarázatát adják annak, amit Csontváry festészete jelent, ha-

vélt elhívásra szólító isteni hang, „Te leszel a világ legnagyobb plein air festője, nagyobb Raffaelnél”, melyet Tímár ironikusan így kommentál: az égi szózat „csak úgy lenne elképzelhető, ha feltételezzük, hogy a Tátra aljában valóságosan – nem pusztán szubjektív élményként – hangzott el a szózat, mégpedig egy olyan felsőbbrendű lény megnyilvánulásként, aki naprakész információkkal rendelkezett a legújabb franciaországi festészeti törekvésekről, tehát Csontvárytól függetlenül tudta, mit jelent a plein air.” (Forráskritikai problémák a Csontváry-kutatásban. *Ars Hungarica*, 2000. 1. sz., 141–142.)

nem a kiindulópont és a végeredmény közti rendkívüliség, az irracionális átmenet megmagyarázhatatlanságát erősítik fel, melyben a semmiből való teremtés gesztusa az életmű egészére vonatkozik. Mert a festő recepciója, interpretációs hagyománya öntudatlanul is átvéve Csontváry önéletrásainak retorikáját *észrevétlenül* igazolja a vitatott, s örültségként racionalizált, túlvilágivá növesztett élményt (ütés a vállon, majd az isteni hang), hogy aztán a társtalanság és a besorolhatatlanság retorikájába illessze. Az életrajzi előzmények és a belőlük levezethetetlenül létrejött festői alkotások szakadéka élet és mű transzcendenciáját, leküzdhetetlen távolságát jelzi, melyet ebben az életműben a természetet ábrázoló zseni természet adta ábrázoló ereje próbál áthidalni.

A 19. század végének hajnalán vagyunk (mi sem jellemzi jobban Csontváryt, mint ez az ügyetlen paradoxon): *„Hajnalban nap-nap után a lángoló kárpátokat figyelem s egy délután csendesen bóbiskoló tinós szekéren megakadt a szemem. Egy kifejezhetetlen mozdulat kezembe adja a rajzont, s egy vénypapírra kezdem rajzolni a motívumot.”*

Ennek a Csontváry önéletrásában utólag poétizált életrajzi jelenetnek, ennek a művészetre hívó eseménynek – mely (akárcsak Petőfi *A négyökrös szekér* című versében) „nem Pesten történt”, nem egy mintarajziskolában, hanem a Kárpátok lágy ölén fekvő kisvárosban – a lehetőségét a 19. századi romantikus művészetfogalom teremti meg. A természetből, miként egy hétköznapi szituációból termő zseni toposza talál színpadot Kiszsebenben, s a toposz erejét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az Osztrák–Magyar Monarchia legtávolabbi eldugott vidékeire is, egy ökrös szekér rajzolójához is eljutott. A Csontváry-életműből, a létrejött festői alkotásokból visszatekintve az ökröket ábrázoló rajz csak így – a megmagyarázhatatlan elhívás misztikus magyarázataként – nyerhet értelmet, s lehet öninterpretációs értéke. Mert az önéletrajzban leírt jelenet nem egyszerűen egy habókos festő élettörténetére nyílik, hanem arra a 19. századra, melynek romantikus teóriái az ösztönös művészlől és a spontán létrejött műalkotásról olyannyira megkövesedtek és popularizálódtak. Csontváry írása művészethez vezető útrajról a mese alapstruktúráját követi, melybe az óhatatlanul is egy zseni születésének körülményeként idézett romantikus történettel a művészettörténeti interpretációk jelentős része *nesztelenül* beleíródik.

Tehát Csontváry Kosztká Tivadar egy vényre rajzolgatva a Kárpátokban. Mögötte a nesztelen, mert papucsban osonó princípális, aki voltaképpen nem más, mint a megtestesült 19. századi művészetfogalom, s ez lehetne valójában a Csontváry írásaiban szép századvégi szinkretizmussal emlegetett Príncipium. Lassan a rajzolgató mögé sompolyog, s egy hirtelen mozdulattal – élet és művészet hasadékat áthidaló decizionista gesztussal, mintegy realiztikus bevezetőjeként a misztikus hangnak – a vállára üt, hogy megszülethessen egy művészetre legfeljebb csak a kisvárosi unalom révén predesztinált patikusból egy Raffaellóval vetélkedő, s naiv anakronizmussalval ily módon modernné váló festőművész.

AZ ÚTTÖRŐ

Makk Károly (1925–2017)

Az úttörő politikailag archaikus, jócskán kompromittálódott fogalma több szempontból – és pozitív értelemben – illik Makk Károly művészetére. A filmes tanulmányait az ötvenes években végző, első önálló egész estés játékfilmjét 1954-ben forgató rendező életművének leghosszabb és legjelentősebb szakasza az államszocialista korszakhoz fűződik, filmjeinek jórésze annak világát, ember- és társadalomképét vizsgálja. Inkább anekdotikus elem, hogy Makk legelső rendezése még főiskolásként, 1949-ben az *Úttörők* című film volt, amelyet a forgatás befejezése előtt leállítottak, a kópiát elkobozták, s az utóbb elvesztett. A betiltás oka egyrészt a vállalkozás művészeti vezetőjének, Hont Ferencnek az el-távolítása volt a főiskoláról és a filmgyárból, másrészt az utcai gyerekbandák és a vidám úttörők életét sematikus szembeállító történetből (a forgatókönyvet Bacsó Péter írta) valahogy mégiscsak az derült ki, hogy az előbbieket élete milyen színes és izgalmas, míg az utóbbiaké mennyire szürke és unalmas. S végül a legfontosabb szempont, amely az „úttörést” eszünkbe juttathatja, a fél évszázadot átfogó életmű filmtörténeti pozíciója. Makk filmjeit ott találjuk több korszak kezdetén mint programadó, tematikát és/vagy stílust megalapozó alkotást – hogy aztán alkalmanként az általa előkészített korszakból ő maga látványosan kimaradjon. Mindebből fakadóan szokás az életművet igen változatosnak, hullámzóknak tekinteni, ami egyáltalán nem áll távol a rendező alkotatótól. Az úttörő fogalma azért is helytálló, mert nem tévesztendő össze a vele egyébként, legalábbis szó szerinti értelemben rokon avantgárral. Az avantgárd kísérletezés ugyanis igencsak távol áll a rendezőtől: minden filmje, tartalmazzon akár rendkívül radikális, modern formaeljárásokat, a történetből, a karakterekből, a környezetből, a szituációkból, a hangulatokból építkezik; a formai megoldások mindennek kifejezését szolgálják, nem pedig fordítva, amikor az alkalmazott forma keresi a maga tárgyát. Ennek köszönhetően legmerészebb formavilágú filmjei sem tűnnek kísérletinek, nem érzékeljük őket furcsának, nehéznek, érthetetlennek. S noha a szerzőiséget senki sem vitathatja el tőle, mégsem úgy gondolunk rá szerzőként, mint, mondjuk, Jancsó Miklósról. Az alábbiakban erre a látszólagos paradoxonra összpontosítva tekintem át az immár lezárult életművet: mi mindent kezdett el az úttörő Makk Károly, hogy aztán ne ő folytassa vagy fejezze be, ehelyett miként fogott bele mindig valami újba – pályafutása során legalább öt alkalommal, szinte pontosan igazodva annak minden évtizedéhez.

1. Ötvenes évek

Ha a megsemmisült *Úttörők* politikai jellegétől eltérő értelemben is, filmtörténeti jelentőségében úttörő vállalkozás lett Makk első, immár bemutatott, s rögtön rendkívül népszerűvé váló filmje, a *Liliomfi*. A Szigligeti Ede népszínművéből készült biedermeier vígjáték legfontosabb „politikai üzenete”, amelyet a mai néző is ugyanúgy megérezhet, mint a korabeli, a szabadság, Sztálin halála és az 1953. júniusi kormányprogram után meginduló olvadás hatására szakítani végre a szocialista realizmussal, a bornírt és hazug termelési

filmekkel, látványosan odahagyni az egészséget, kitörni, elrohanni a nyomasztó börtönvilágból – egészen a 19. századig és Budaconyig, egy színes, könnyed, vidám szerelmi történetig. A *Liliomfi* szakmai erényei, kitűnő színészei mellett, amelyek bármely korban és filmgyártásban sikeres munkává avatnák, nem lehet eltekinteni ettől a politikai körülménytől, noha ennek nincs semmiféle jól látható nyoma a filmben. Nincs parabolikus áthallása – mint lesz a két év múlva születő, ezért aztán be is tiltott *Eltűszentett birodalom*-nak, avagy, hogy messzebb ne menjünk, a következő Makk-filmnek, *A 9-es kórterem*nek –; egyszerűen a filmből, a rendezésből, a színészekből áradó szabadság, a játék önfelelt szabadsága fejezi ki a politikai hangulatváltozást.

Az államszocialista korszak egész történetét meghatározó alapvető fejlemény, hogy Makk „úttörése” a *Liliomfi*val sem saját, sem rendezőtársai pályáján nem folytatódik. (A *Liliomfi*hoz hasonló kosztümös vígjáték, a *Mit csinált felséged 3-tól 5-ig* című Mikszáth-adaptáció, nem beszélve az azt követő, kortársi környezetben játszódó *Bolondos vakációról*, már sem az életműben, sem a magyar filmtörténetben nem hordoz jelentős értéket.) A politikai olvadásra nem a *Liliomfi*val megfogalmazott válasz lesz az iránymutató, hanem az, amely *A 9-es kórteremből*, s aztán Makk egész életművéből kiolvasható. Ez a válasz pedig nem a politikamentes témákat preferálja, amelyek legfeljebb közvetett és szofisztikált módon hozhatók összefüggésbe a szabadság fogalmával, hanem nagyon is „beleáll” a politikába, s az ötvenes évek riasztó tapasztalata ellenére – avagy éppen azért – érdemben, a lehető legőszintébb és leghitelesebb módon, a propagandisztikus ideológiát száműzve, drámai történetekben igyekszik feldolgozni a közelmúlt és a jelen történelmi és társadalmi jelenségeit. Ez lesz a magyar film 1954-től kiteljesedő, a politikai mellett poétikailag is egyre radikálisabb progresszív törekvése egészen a rendszerváltásig, vagy még – ahogy ezt Makk pályája is jelzi – azon is túl.

A 9-es kórterem orvosi közegben játszódó példázata tehát a *Liliomfi* utáni éles fordulattal rögtön feszítő társadalmi kérdésekre irányítja a figyelmet. Makk parabolája azonban nem a formát világhírré emelő és szerzői stílusává avató jancsói parabola; az ő története kevésbé absztrakt, a karakterek nem pusztán modellek, hanem általánosítható társadalmi anomáliát megfogalmazó, ugyanakkor átélhető drámai sorsuk van. Ám Makk nem volna önmaga, ha a következő filmjével nem csinálna ismét mást – s az évtized második felében, mintegy programadó módon, munkái mindvégig ilyen éles váltásokkal követik egymást. *A 9-es kórterem* komoly példázatát a *Mese a 12 találatról* könnyeden „tanulságos” füzérvígjátéka, majd ezt az életmű legkomorabb és legmélyebb drámája, a *Ház a sziklák alatt*. A következő opus, az 1919-ben játszódó *Harminckilences dandár* új és szerencsére ritka példaként mozgalmi film (a görög emigráns kommunisták körében játszódó 1968-as *Isten és ember előtt* már elsősorban az antik drámákat idéző személyes viszonyokra koncentrálna). S végül az évtizedet lezáró film, a *Fűre lépni szabad* ismét társadalmi témát feszeget – a vígjáték műfajában.

E korszak – a *Liliomfi* mellett – esztétikailag legegységesebb filmje a *Ház a sziklák alatt* lélektani remeklése a balatoni táj – a bemutatkozó filmmel éppen ellentétes hangulatú – komor, vészjósli „támogatásával”. Makkra jellemző módon újító formai megoldást mégsem ebben a klasszikus vértetű filmben látunk, hanem a *Mese a 12 találatról* vígjátéki műfajkeretében. Fontos, hogy a könnyed antropológiai tanulmány, miszerint a vélt gazdagság a félszeg emberből is kihozza az önbizalmat, nem lép ki a vígjáték műfajából. Makk azon belül helyezi el a legnagyobb modernistákat megelőző, azokkal felérő radikális eljárását, nevezetesen a filmnyelvi önreflexiót. Ám ennek ily módon történő értelmezése az elemzőt is vígjátéki helyzetbe hozza, annyira nevetségesnek hat a komolykodó szak kifejezést a *Mese...* kapcsán még csak említeni is. Noha tényleg erről van szó. A filmet – hogy tovább feszítsem a húrt – heterodiegetikus narrátor kommentálja, csakhogy az ő szavait néha meghallják a szereplők, reagálnak rá, kiszólnak a jelenetből, belenéznek a kamerába.

Egyszerre reflektálnak saját történetbeli élethelyzetükre – és a filmre, amely mindezt elmeséli. Csakhogy a különös formanyelv teljes mértékben, mondhatni hézagmentesen illeszkedik a vígjáték műfajához – ezért sem vesszük észre, ezért sem „reflektálunk” a nyílt reflexióra, noha arról van szó, csakhogy „láthatatlanul”, a funkció tökéletes „takarásában”. S ez a megoldás jellemzi Makk valamennyi radikális stílusesszéköt felvonultatató munkáját az *Elveszett paradicsomtól* a *Szerelmen át* az *Utolsó kéziratig*.

2. Hatvanas évek

A Makk-életmű legnagyobb ellentmondása a hatvanas évekhez fűződik. Az évtized elején készült trilógia (Jancsó világított rá e filmek összetartozására, amit Makk meglepetten nyugtázott), a *Megszállottak*, az *Elveszett paradicsom* és az *Utolsó előtti ember* a modernista új hullám előhangja; azé a korszaké, amelyből Makk aztán látványosan kimarad. Az évtized derekán készült három film (*Mit csinált felséged 3-tól 5-ig*, *Bolondos vakáció*, *Isten és ember előtt*) az életmű legfelelhetőbb etapja, hogy aztán az 1970-es *Szerelmmel* Makk ismét a csúcra jusson, méghozzá a legmagasabbra – de ez már egy újabb évtized és egy újabb stílusirányzat nyitányát jelenti. Mindehhez érdemes hozzátenni – csak hogy a filmtörténeti rendszerezés korlátait érzékeltessük (s e tekintetben Makk életműve különös óvatosságra int) –, hogy a modernizmus előfutáraként valóban úttörő *Megszállottak* rendezése a betegséggel küszködő Máriássy Félixről került Makkhhoz úgy, hogy a forgatókönyvet előzetesen nem ismerte, s azon Galambos Lajos íróval napról napra dolgozott a forgatáson (mindez egyúttal adalék Makk „szerzői életműépítéséhez”); a *Szerelmem* forgatókönyve pedig már a hatvanas évek közepén elkészül, vagyis a trilógiát követően megvalósulhatna, ha Aczél György évekig nem ellenezné a forgatását.

Premodern trilógiájában Makk a modernista mester, Michelangelo Antonioni párhuzamosan születő „elidegenedés” tetralógiájának nyomdokain jár: környezetábrázolása lelki táj, amelyben egzisztenciális határhelyzetben vergődő hősei bolyonganak. Az egzisztencializmus nem éppen népszerű gondolat ekkortájt, különösképpen a konszolidációs előtti években Magyarországon, de a társadalmi körülményektől elszakadó hősábrázolás a rendezők körében sem tűnik követendő mintának. Makk is fokozatosan, lépérről lépésre jut el idáig: a *Megszállottak* még a termelési filmek konfliktustípusát idézi, az *Elveszett paradicsom* és az *Utolsó előtti ember* viszont már „tisztá” egzisztencialista dráma, amelyet nem befolyásol a társadalmi környezet. Sarkadi Imre írásművészetének, s a filmen „négerként” dolgozó, szilencium alatt álló Örkény István forgatókönyvének köszönhetően az *Elveszett paradicsom* az erősebb alkotás; az *Utolsó előtti ember* ejtőernyősök közegeben játszódó története már mesterkeltebb szimbolikával dolgozik. S a *Megszállottak* és az *Elveszett paradicsom* értékét az is növeli, hogy az univerzalisztikus egzisztencialista gondolat bennük egy sajátosan magyar társadalmi jelenséggel társul, nevezetesen az első generációs értelmiségiek élethelyzetével. Makk e tekintetben is úttörő vállalkozása (hasonló hősöket vonultat fel majd a magyar új hullám az *Oldás és kötetéstől* a *Keresztelón át* a *Proféta voltál szívemig*) annak a nemzedéknek a sorsát meséli el, akiket a „fényes szelek” röptettek a szegénysorsból magasra, az ötvenes években kisebb-nagyobb áruhájak, kompromisszumok árán váltak értelmiségivé, s az ’56-os sorsdöntő választás után (menni vagy maradni) kezdték el felnőtt életüket a konszolidációs korszakban. Önmagában a rendkívül gyors felemelkedés az archaikus paraszti világból a modern fővárosi életbe, s ehhez még az őket gyakran erkölcsileg kényes döntések elé állító nehéz politikai körülmények emberpróbáló feladattal szembesítik e nemzedéket, s ennek komoly ára lesz. A *Megszállottakban* és az *Elveszett paradicsomban* ilyen meghasonlott értelmiségi hősöket látunk, az előbbiben egy vízmérnököt, az utóbbiban egy orvost. A *Megszállottak* hőse csak munkahelyi-közéleti

konfliktussal szembesül, míg az *Elveszett paradicsomé* már valóban a létét megrendítő drámával: egy tiltott abortusz következtében gyilkossá válik, s emiatt maga is öngyilkos akar lenni. Az eltérő jellegű konfliktus megoldása is ennek megfelelően különböző: a *Megszállottak* hőséé társadalmi szinten, az *Elveszett paradicsomé* magánéleti szinten oldódik meg; előbbiben az érzelmi-szerelmi motívum csak katalizátor, utóbbiban mindent eldöntő tényező. Közös elem mindkettőben a belső drámát a tájba „kivetítő” képi stílus. Makk „antiavangardista” beállítottságából fakadóan azonban mindez a cselekményvilágban gyökerezik, így a legstilizáltabb képei sem válnak merő absztrakcióvá. A cinikus, elsivárosodott lelki vízmérnök lelki állapotát mi fejezhetné ki jobban, mint a kiszáradt, sivatagos hansági táj, a hasonlóan kiüresedett orvosét pedig a téli Balaton a befagyott víztükörrel vagy a kopasz vízparti fákkal.

A két film közül a *Megszállottak* illeszkedik jobban a Makknak is köszönhetően ekkor formálódó magyar filmtörténeti hagyományba, míg az *Elveszett paradicsom* a kivételek közé tartozik. A *Megszállottak* a társadalmi-politikai jelentés tekintetében igazi bravúrdarab. Egzisztencialista termelési film, mondhatnánk, ha volna ilyen, de a *Megszállottak* tényleg ilyen „fából vaskarika”-vállalkozás. A kiábrándult főhős és az ügy mellé álló helyi téveszelnök – egy igazi „elv-társ” – valódi termelési konfliktussal szembesül: hogyan lehet hatékonyan megoldani a szikkadt föld öntözését. Az ötvenes évek termelési filmjeihez képest annival kritikusabb a kérdésselvetés, hogy az ügyben már nem a reakciós erőkkal kell megküzdeni (háborús bűnösökkel, arisztokratákkal, idegen ügynökökkel és kiszolgálóikkal, disszidensekkel), hanem a rendszer bürokrataival. A filmhez illesztett „vörös farok” aztán ezt a túl kemény bírálatot enyhíti azzal, hogy a megoldás is a bürokrácia részéről érkezik, méghozzá magasabb szintről, ahol tehát látják a hibákat, s azokat azon nyomban orvosolják. Makk ezt a zárlatot oly harsány tónusban festi vörösre, hogy nem lehet komolyan venni, ily módon nem csökkenti, hanem ellenkezőleg, növeli a film kritikus életét. Ám ennél is érdemibb a *Megszállottak* főhőseinek karakterraja, akik valóban egzisztenciális drámaként élnek meg a termelési konfliktust. Íme, a műfaj diadala mint afféle pimasz, Makk Károly-os geg.

3. Hetvenes évek

A hatvanas évek új hullámából kimaradó rendező 1970-ben ismét stílussteremtő filmmel áll elő, ám szerencsére ezt a stílust ő maga is folytatja, méghozzá egy újabb trilógiát alkotó sorozattal. A *Szerelem* és a *Macskajáték* fő formaszervező elve, megint csak kapcsolódásként az európai modernizmushoz, az időrendfelbontó elbeszélésmód, s az ezáltal létrejött tudatfilmforma. A két filmhez lazábban kötődő *Egy erkölcsös éjszaka* (egyetlen flashbacket leszámítva) nélkülözi az időrendfelbontást, a századfordulás szecessziós környezet (amelyhez a *Szerelem* és a *Macskajáték* csak a flashbackekben tér vissza, míg az *Egy erkölcsös...* abban játszódik), s annak ornemens, esztétizáló ábrázolása mégis az előző kettőhöz fűzi ezt a munkát. Makk tehát (végre) nem pusztán elindítója, hanem beteljesítője egy filmtörténeti irányzatnak, amelyet a korabeli kritika pejoratív értelemben esztétizmusnak nevez, ám amely valójában a hatvanas évek modernizmusát folytatja és radikalizálja a költőiség fokozásával, a narráció határainak bomlasztásával, s ezáltal a szubjektív tudati folyamatok kifejezésének lehetőségével. A folytonosságot a hatvanas évek korszakával az időrendfelbontás jelenti: megtaláljuk már Fábri e formában fogant trilógiájában (*Nappali sötétség, Húszt óra, Utószezon*), Kovács András első modern stílusú filmjében (*Hideg napok*), és még egy sor korabeli alkotásban a *Szent János fejevételeitől a Próféta voltál szívemig* – csak épp Makk marad ki ebből a korszakból és stílusból, így a *Szerelem* újabb meglepő fordulatot jelent a pályán.

Szerelem (1971) – Markovics Ferenc fotói

E trilógia kapcsán nem lehet említés nélkül hagyni Tóth János operatőrt, aki Novák Márkkal és Huszárik Zoltánnal sajnálatosan rövid együttműködése után Makk Károlyban találja meg azt a rendezőt, akivel maradéktalanul megvalósíthatja vizuális elképzeléseit, s ezzel e filmek egyenrangú alkotótársává emelkedik. Első közös munkájuk, az *Isten és ember előtt* még nem ölti magára maradéktalanul közös stílusukat, az utolsó, az *Egy erkölcsös éjszaka* után tíz évvel (és „három filmmel”) forgatott *Az utolsó kézirat*ban pedig már kissé modorossá válik, ám a trilógiában költői fényben ragyog. Bizonyára nem véletlen, hogy a Makk Károllyal együtt készített filmek után Tóth János már nem dolgozott más rendező oldalán.

A hetvenes évek trilógiája a társadalmi jelentés és a filmtörténeti kánon tekintetében egyaránt párhuzamba állítható a hatvanas évekbelivel. A *Szerelem* beágyazódik a kanonikus tradícióba: politikailag motivált történetet emel örökérvényű emberi drámává, míg a *Macskajáték* és az *Egy erkölcsös éjszaka* már a társadalmi környezettől függetlenebbül meséli el történetét. Igaz, a *Macskajáték* esetében Giza disszidens fiánál éli jómódú, ám unalmas életét Nyugat-Németországban, míg Orbánné a provinciális, ám annál izgalmasabb Budapesten, de mindez a különbség inkább személyiségükből fakad, ahogy róluk, illetve általuk az öregségről szól a történet is, nem pedig Nyugat és Kelet különbségéről. Az *Egy erkölcsös éjszaka* többszörösen zárt világa (kisvárosi kupleráj) pedig csak igen áttételesen hozható összefüggésbe a hetvenes évekkel (vö. kupleráj). A *Szerelem* viszont politikailag rendkívül kritikus, szókimondó film az ötvenes évek koncepciók pereinek világáról – s akkor nem beszéltünk a még inkább tabusértő áthallásról az 1956 utáni bebörtönzésekre, amelyre Déry önéletrajzi ihletésű elbeszélése (*Két asszony*) és a film rejtett utalásai egyaránt feljogosítanak. Az igazi trouvaille azonban a politikailag motivált élethelyzet örök érvényű emberi drámává emelése; ahogy egy embertelen korban az emberiség győzelemre jut. Mennyire hiteles, megalkuvásmentes kép a korról, hogy hiába az életben tartó hazugság, az idős asszony nem éri meg fia szabadulását a börtönből! De így talán nem

Macskajáték (1972)

tudja meg, hogy ott volt (nem pedig filmet forgatott Amerikában, ahogy ezt az onnan „érkező” levelekben olvashatja), avagy, s ez legalább annyira katartikus értelmezése a történetnek, átlát a szitán, belemegy a játékba, hiszen megérti, a kegyes hazugságot melye miatta és érte követi el. A humánus megejtő himnuszát tökéletesen közvetítik a film hagyományos eszközei, a két elbeszélést (a *Két asszony* mellett a címadó *Szerelmet*) egységes narratívává alakító forgatókönyv és a kítűnő színészi játék. Csakhogy mindezen túl még valami gazdagítja a filmet, ami ráadásul független az irodalmi eredetitől: az a bizonyos tudatfilmes forma. Makk már a főcímtől páratlan radikalizmussal illeszt egymáshoz néhány kockányi snitteket különböző terekből és időkből, bontja fel a folyamatos jelent, cikázik az idő- és valóságsíkok között. Előbb a savanyúkúti emléket a hagyományos flashback technikával ellentétben szilánkosan, a valós eseményeket az asszociációs tudat működésével társítva szcenírozza, hogy aztán az „amerikai levél” kapcsán beinduló képsor már végképp az idős asszony tudatának legmélyére, voltaképpen a tudatalattijába hatoljon. Ismét egy rendkívül radikális modern filmnyelvi megoldás, amely tökéletesen illeszkedik a történetbe, pontosan motivált, s így nem elidegeníti a nézőt, hanem éppen ellenkezőleg, érzelmileg bevonja a három szereplő közös játékába. Még hozzá úgy, hogy szinte rákényszeríti a lehetetlenre: lépjen ki az elbeszélés logikájából, a felvillanó képeket ne akarja mindenáron kauzális és kronologikus sorrendbe állítani, hanem adja át magát a gondolatok szabad áramlásának. Ne feledjük, mindezt egy olyan történetben, amely az ötvenes években (vagy 1956 után), a diktatúrában játszódik, s ahol az eseményeket egy politikai elítélt élethelyzete motiválja. Ahol tehát – íme a film formába kódolt üzenete – csak a gondolat szabad.

Macskajáték (1972)

4. Nyolcvanas évek

A nyolcvanas években, noha már nem a korábbi évtizedek filmtörténeti súlyával, de Makk Károly továbbra is úttörő szerepet vállal az egyik korabeli filmtörténeti irányzatban, egy másikban pedig résztvevőként közreműködik. Utóbbiról ezért elég csak említést tenni ebben az áttekintésben: a nyolcvanas évek új akadémizmusának nevezett, jellemző módon nyugat-európai koprodukcióban készült midcult irányzatáról van szó, amelyhez Makk az évtized derekán a *Játszani kell* című magyar–amerikai gyártású filmjével csatlakozik. Hasonló jellegű nemzetközi vállalkozás a kilencvenes évekből *A játékos* című Dosztojevszkij-adaptáció; s itt érdemes megjegyezni, hogy a hatvanas évek végén, majd a nyolcvanas és a kilencvenes években – számos hazai produkció mellett – a rendező egy-egy tévéfilmet is forgat (nyugat)német televízióknak. Újítóként azonban a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján kibontakozó ötvenes évek-filmek hullámához csatlakozik, és okoz benne hozzá méltóan meglepetésszerű fordulatot.

A téma lappangása, időszakos felbukkanása után (például a *Szerelemben*), a nyolcvanas évekre enyhült annyira a politikai légkör, illetve távolodott el oly mértékben az ötvenes évek időszaka, hogy alapvetően hitelesen, kritikusan hangon, a diktatúra valódi arcának bemutatásával, ugyanakkor megnyugtató módon (?) lezárult korszakként lehessen beszélni róla. 1978 és 1984 között féltucatnyi rendező tucatnyi filmet forgat az ötvenes évekről, köztük Makk Károly is, ám ezek szintén különleges darabok. A *Szerelem* után ismét Déryhez fordul, s az ő ötvenes években, illetve 1956-ban játszódó elbeszéléseiből három tévéfilmet készít (*Téglafal mögött*, *Philemon és Baucis*, *Vendéglátás*), amelyek közül az első kettő *Két történet a félmúltból* címmel moziforgalmazásra is kerül. A két tévéfilm a vásznon is helytálló, míves darab, a politika által tönkrement magánéletek fáj-

Egy erkölcsös éjszaka (1977)

dalmas, keserű krónikája, s mint ilyen, nem feszíti szét az irányzat tematikus keretét. Nem így az 1982-ben, tehát az ötvenes évek-filmek korszakában készült *Egymásra nézve*, amely átlép egy politikai Rubicon: nem az ötvenes évek, a Rákosi-rendszer, hanem az '56 utáni Kádár-rendszer diktatúrájáról beszél, még hozzá a mai napig érvényes módon. Szinte érthetetlen, hogy az *Egymásra nézve* hogyan készülhetett el és hogyan juthatott el a mozikba; a Kádár-korszak diktatórikus indulása a rendszerváltás után sem fogalmazódott meg hasonló nyíltsággal és főleg ehhez mérhető művészi színvonalon. Bizonyára szerepet játszott ebben Galgóczi Erzsébet (akinek *Törvényen belül* című kisregényéből készült a film) és Makk tekintélye. Ráadásul a történet még egy tabut megsért, amely a prúd Kádár-korszakban felér a politikaival: két nő között szövődő szerelmi viszonyba ágyazódik egyikük politikai lázadásának és halálának, illetve másikat nyomorékká válásának tragikus története. Talán a szexuális tabusértés elfedte a politikait? Vagy az 1958-ban játszódnó alkotás az ötvenes évek-filmek „fiókjába” került? A cenzorok észjárásának latolgatásánál érdemesebb felhívni a figyelmet arra, hogy a politikai másképp gondolkodás, a nézetek nyílt vállalásának tántoríthatatlansága miként fonódik össze a hasonló indíttatású magánéleti motivációval. Makk tehát ismét a magyar film egyik leg-erősebb hagyományában, a társadalmi gondolat pszichológiailag hiteles, mélyértelmű és összetett feldolgozásában jeleskedik. A film politikai radikalizmusához képest kifejezetten visszafogott a stílusa: a rendező mindenekelőtt a két lengyel színész nő kimagasló játékára, valamint (új alkotótársként) Andor Tamás fojtogató légkörű, szűk belsőben komponált képeire építi a hatást.

A nyolcvanas évek végén készült *Az utolsó kézirat* folytatja a Kádár-rendszer manipulációs természetének (nem kis öniróniával kezelt) leleplezését, még hozzá ismét Déry-mű nyomán és Tóth János operatőri közreműködésével. Mindennek azonban akkor már ki-

sebb a politikai felhajtó ereje, továbbá az ezúttal is igen bátor stilizáció nem éri el a legjobb Makk-filmek művészi színvonalát.

5. A rendszerváltás utáni évtizedek

A kilencvenes és a kétezres évek összevonhatók az életműben: a megváltozott támogatási rendszerben az idősödő Mester már csak négy és fél filmet forgathat. Ezek azonban – *A játékos* című koprodukció kivételével – arról győznek meg, hogy Makk a rendszerváltás után sem adja fel társadalmi érdeklődését, s egyrészt rögtön lecsap a politikai tabuk megdőlésével adódó új helyzetre, másrészt igyekezik megérteni a körülötte formálódó, a közelmúlttól sem érintetlen világot. A rendező úttörő karaktere ezúttal a *Magyar rekvium*ben érhető tetten: elsőik között forgat 1956-ról olyan filmet, amely nemcsak a forradalomnak állít emléket, hanem a forradalom utáni véres megtorlásnak is. A külső szabadság azonban a szabadságot a Kádár-korban kiküzdő és „megfilmesítő” rendezőnek mintha nem lenne jót, legalábbis a művészi forma tekintetében. A *Magyar rekvium* is él az időrendfelbontás és a flashback eszközével, a bensőséges emberi pillanatok helyett viszont itt látványos, bombasztikus jeleneteket látunk, amelyek kétségtelenül közelebb állnak a történelmi hitelességhez, szellemünket és lelkünket mégis kevésbé ragadják meg.

A „fél” film a *Szeressük egymást gyerekek* című, „nagy öregek” (Makkon kívül Jancsó és Sándor Pál) celebrálta szkeccsfilm epizódja (*Magyar pizza*), amely a rendszerváltozással kialakult új társadalmi és gazdasági helyzetre reflektál. Ugyanezt teszi az utolsó két mozifilm, az *Egy hét Pesten és Budán* és az *Igy, ahogy vagytok*. Utóbbi igen erőtlen, publicisztikus munka, sajnálatos módon méltatlan zárata a kimagasló értékű életműnek. Mindenesetre nem a rendezőn múlt, hogy így alakult, hiszen több filmlerve volt még, amelyek közül halála előtt egyiknek a megvalósítására esély is látszott. Ha már méltó zárlatot keresünk, akkor inkább az *Egy hét Pesten és Budán*t érdemes jobban szemügyre venni. Nem mintha Makk legjobb munkáihoz volna mérhető, sőt a rendezőt jól ismerő nézőben jókora indulatot és csalódást is kiválthat. De éppen ez eleveníti fel a meglepő fordulatokban gazdag, a provokációtól sem mentes életmű karakterét. Makk ugyanis – s ha komolyan vesszük e lépés súlyát, akkor a film a Kádár-korszak bűnösségének lehető legmélyebb, valóban felháborító és elkésztítő megfogalmazása – az *Egy hét...*-tel mintegy „visszavonja” *Szerelem* című filmjét. Annak humanizmusát dehumanizálja, amikor az egykori házaspár történetét úgy folytatja, hogy kiderül, Luca valójában jelentett Jánosról. S noha a forgatókönyv nem az ő történetük folytatása, a film mégis az, hiszen Makk a jelenben játszódó történet flashbackjeként a *Szerelem* kockáit használja, a két szerepet pedig ugyanúgy Törőcsik Mari és Darvas Iván alakítja. Ennyi véletlen nincs... A kiábrándítóan bűnös múlt feltárása – tegyük hozzá, egy olyan múlté, amelyben Makk felnőtt alkotó életét leélte és legjobb filmjeit megvalósította – megrendítő erejű lehetne. Minden hazugság volt, még a *Szerelem* is. Igen, a köznyelvi értelemben vett szerelem is, de a *Szerelem* című film biztosan nem volt az. S talán ennek „felhasználását”, kíméletlen „visszavonását” nehéz elfogadni, még ha ez a kíméletlenség a rendezőre, saját művére és művészetére irányul is.

A *Szerelem* – a többi emlékezetes Makk-filmmel együtt – a miénk, nem lehet visszavonni, elvenni tőlünk, bármennyire értjük is az alkotói szándékot. A provokatívan radikális gesztussal mindenesetre az életmű stílusban maradt. Szerencsére viszont Makk Károly halálában nem azonosult az úttörő a szereppel: nemzedék- és pályatársai közül (Bacsó Péter, Jancsó Miklós, Kovács András) utolsóként állt fel a rendezői székbe. Vele végleg lezárult a magyar filmtörténet második világháború utáni, fél évszázados korszaka.

„... VALAMI KIS BELSŐSÉGET AZÉRT HAGYJANAK.”

Nádas Péter Szirénének című szatírtjátékáról¹

A *Párhuzamos történetek* című regény (2005) megjelenése után nem sokkal kapta Nádas Péter a felkérést az *Európai Odüsszeia* program keretében működő *RUHR.2010*-től, hogy írjon színdarabot a Homérosz-mű *Tizenkettedik énekének* sziréntörténete alapján. Az eposz másik öt témájára felkért további öt európai szerző: a lengyel Grzegorz Jarzyna, a török Emine Sevgi Özdamar, az osztrák Christoph Ransmayr, a német Roland Schimmelpfennig és az ír Enda Walsh. A megírt darabokat 2010-ben, két nap leforgása alatt mutatták be hat Ruhr-vidéki színházban, a *Szirénének* (Christina Virágh fordításában) Mülheim an der Ruhrban, az olasz Roberto Ciulli rendezésében.

A hetvenes évek végén gyakorolt irodalmi-színházi formához visszatérő Nádas ezúttal a szatírtjáték klasszikus műfajába sorolja alkotását. Mint ismeretes, az antik görög színházi tetralógia harsány záródarabja egyszerre volt feloldás és paródia – parodisztikus feloldása a három egymásra épülő tragédiának, a bennük megfogalmazódó súlyos témáknak. (Ráadásul az egyetlen egészben megmaradt szatírtjátékban a szerző Euripidész nem más parodizál, mint az *Odüsszeia* egyik emblematisz történetét, a küklpsz-kalandot.) A szokatlan műfajválasztás jelentheti most azt is, hogy Nádas a *Takarítás*, a *Találkozás* és a *Temetés* trilógiaszerű egységét utólag – a dráma műnemén belül maradván – megtoldja egy kiegészítő szatírtjátékkal; de értelmezhetjük a 2010-es drámát úgy is, mint a huszadik század lidéreces panorámáját nyújtó 2005-ös regény – történelem- és emberszemléleti értelemben vett – függelékét. És míg a három megelőző színpadi mű jóval közelebb áll a velük egy időben keletkezett *Emlékiratok könyve* többnyire két- vagy háromszereplős jelenetekből álló, kamaradarabszerű világához, mint a *Szirénének*hez, addig a „Wagner-operára emlékeztető” (Forgách) szatírtjáték költői és színpadi eszközökkel idézi fel a néhány évvel korábban befejezett *Párhuzamos történetek* sokszereplős jelenetekben is bővelkedő karneválját. De visszalépve a szűkebb múnemi körbe, érdekes átmenetet képez a korai kamararítusok és a jóval zsúfoltabb színpadi látomás között a Radnóti Zsuzsa által „poszt-beckett-i turhás köpésnek” nevezett kétszereplős „drámai miniatúr” vagy „fekete humorú bohóctréfa”, a 2000-ben megjelent *Utolsó utáni első órán*, amely a szerző egyik vissza-visszatérő témáját, az apa–fiú ellentétet ábrázolja groteszk, sőt vulgáris formában, és amelynek orgiasztikus léptékű változatáént is fogadhatjuk akár a tíz évvel későbbi szatírtjátékot. Az életmű dráma-vonulatát mérleelő P. Müller Péter például a magyar színház által kihagyott lehetőség, vagyis a hetvenes évek végén írt Nádas-színjátékok felforgató ajánlata felől értelmezi az összes többit, így a 2000-es és 2010-es darabokat is: „A trilógia előtt és után írott színpadi szövegei (*Protokoll*, [a nem dramatikus formában írt] *Ünnepi színjátékok*, *Utolsó utáni első órán*, *Szirénének*) megelőlegezik, illetve folytatják a trilógiában koncentrált formában megmutatkozó színházszemlényt, teátrális jegyekkel lefestett világot.”

Ha tetszik, a drámaíró Nádas a műfajában is meghökkentő *Szirénének*kel újra kihívás elé

¹ Egy Nádas Péterről szóló hosszabb munka részlete. A felhasznált kiadás: *Szirénének*, Jelenkor, Pécs, 2010.

állítja a színházat – amit így foglal össze a *Takarítással* egy évben, 1977-ben keletkezett *Hamletgép* szerzőjére, Heiner Müllerre hivatkozó Jákfalvi Magdolna: „... ő az, aki úgy hagyja el a drámák építette illúziószínház több száz éves terepét Beckett és Artaud szövegeit értőn követve, hogy előadássá, performatív eseménnyé formálni keveseknek, talán csak Robert Wilsonnak sikerült. S ezt a tendenciát észlelhetjük Nádás Péter dramaturgiai szövegeiben is.” Mint például az ősbemutatójával máris a Müller-dramaturgiát magában foglaló német színházi hagyományon belül (is) mérlegelhető *Szirénének*ben. De említhető még a Nádás számára fontos Grotowski-színház előképe, Tadeusz Kantor *Halálszínházi gyakorlata* is, amelyben „a múlt performatív eseményei repetitív szekvenciákká banalizálva vizuális sokként mutatják az elbeszélhetetlent” (Jákfalvi). És nem lehetett más egykor az antik szatírdramatúriák formája sem, mint „performatív események” harsányan „repetitív szekvenciákba” tördelt „vizuális sokkja” – annak megannyi lehetséges intellektuális „sokkjával” együtt. A Nádás-darab eszméletörténeti távlatát felvillantó Földényi F. László szerint „az Egyetemes Rossznak ezt a dinamikáját az európai színházban utoljára Antonin Artaud mutatta be olyan illúziótlanul, mint Nádás”. Az antik görög színház; Artaud; Beckett; Kantor; Grotowski; Wilson...: a nyilvánvaló különbségek ellenére is töretlennek tűnik a hetvenes évek végén körvonalazott Nádás-dramaturgia hagyományválasztása – és talán hasonló szerkezetű színházi nehézségekkel, félreértésekkel és értetlenségekkel áll szemben a kétezres évek első évtizedfordulóján a *Szirénének*, mint a hetvenes évek végén a *Takarítás*, a *Találkozás* és a *Temetés* (melyek közül egyébként csak a *Temetésnek* nem volt külföldi előadása). Az *Odüsszeia*-átiratok németországi bemutatóinak egyik kritikusa szerint: míg „Nádás rémálomszerű, posztapokaliptikus siratóéneket varázsol Homérosz *Odüsszeiájából*”, addig a „hatásvadász effektusoknak” elkötelezett Ciulli felfogásában „mindez bárgyú kis rémálommá zsugorodik” (Pilz). Viszont a 2011-es magyarországi ősbemutató rendezője mintha fogást talált volna a „posztapokaliptikus siratóéneken” a budapesti Katona Kamrában – és ezt még a tagadhatatlan *nyelvi-költői* értékekkel rendelkező Nádás-mű *színházi* voltát megkérdőjelező kritikusok is elismerik: „... a fiatal, tehetséges rendező (...) másképp – lazán és infantilisán – éli át a világhatárzatrófát. Ez komoly jelzés. Ha a szatírdramatúria paródia, akkor Dömötör András rendezése a paródia paródiája” (Koltai). Vagy: „... Dömötör (...) kiszemezgette a *Szirénének*ből a teatralizálhatót, és mintegy önnön paródiájába fordította, egyszerre engedvén hatni a tragikus és a komikus vetületét ennek az apokaliptikusnak...” (Csáki). Az előadás egyik jóval elfogadóbb kritikusa szerint a „rendezés elsősorban a játék ironikus-groteszk vonulatát, fanyar felhangjait igyekszik kiaknázni” (Kovács), mindazt tehát, ami eleve benne van Nádás színháznak szánt szövegében. És talán éppen itt keresendő a *Szirénének* többek által hiányolt színházi értéke: a groteszk játékokat felvonultató s így színpadias iróniában, amelyet a magyar rendező észrevett és a maga eszközeivel kellőképpen kihangosított. Míg tehát a németországi színrevitel látványosan brutalizálta a darabot, addig a magyarországi előadás lendületesen továbbvitte a szatírdramatúria saját iróniáját, vagyis megtalálta Nádás jellegzetes, egyszerre távolságtartó és mélyenszántó látás- és ábrázolásmódjának színházi megfelelőjét. A hegeli Szellem fennköltlen közömbös világíroniájához fogható, mivel az emberi történelem egészére érvényes ironia legközlebbi rokona az életműben: a *Párhuzamos történetek* elbeszélőjének „semleges látása”, amely úgy nyit regényablakot az emberi létezés huszadik században megnyilvánuló, iszonyatos mélységeire, hogy közben mindvégig fenntartja a szenttelen hangú ábrázolástechnikai játékokkal kidolgozott távolságot.

A *Szirénének* német- és magyarországi ősbemutatóinak elemzői rendre kiemelik a mű szépirodalmi értékeit: „Mélyen költői, sokrétű darab. Hangosan és lassan kell olvasni, hogy feltárja magát a szöveg szépsége és rettenete” (Pilz). Még ha ezzel a dicsérettel együtt tagadják is a jelentős gondolati és költői értékekkel rendelkező alkotás színházi hasznosíthatóságának lehetőségét: „Ilyen tökéletes drámai szöveget – még egyszer mondom, hogy mindenki értse: drámait – ritkán olvas az ember” (Koltai). De zavar keletkezhet a

befogadóiban akkor is, amikor pusztán a szövegmű *mint* dramatizált gondolati költemény megítéléséről van szó – például Radics Viktória olvasatában: „A filozófiai gondolat, az idea (...) eluralja az egész darabot, melynek szereplői így valóban árnyakká válnak, és a pusztulásuk nem tragikus, nem katartikus, hanem absztrakció, ami egy drámaszövegben elég kínos.” De miért volna baj, ha nem süjtöttségükben árnyalt jellemek, hanem túlráztalt szövegelő árnyalakok nyüzsgőnek egy hagyományosan parodisztikus műfajú drámai játékok, szatírtékek porondján, amelynek antik változatában sem tragikus hősök, hanem komikus alakok mozogtak, táncoltak a színpadon – a gúnyos elbeszélői magyarázat és a tagoló karének kíséretében? Ugyanakkor a fanyalgó kritikus azt is látja, hogy Nadas drámájában „valami pokoli szarkazmus, azaz velőtrázó irónia, valami éktelen és gyomorforgató röhej burkolja az egész világ(vég)látomást és történetfilozófiát, antropológiát, szerelemtant, etikát és politikát”. Mint ahogyan *Az emberiség végnapjai* című Karl Kraus-darabra hivatkozó Forgács Éva is kiemeli a mindkét műre jellemző, nagybani irónia szerepét: „Az irónia mindig az ész önkritikája, illetve önreflexiója, itt csak a lépték nagyobb: a felvilágosodás kritikus történelemszemlélete, az értelem uralmához fűzött korszaknyi remény fordul iróniába.” (És itt, a történelmet célzó irónia kapcsán megemlíthetjük Nadas darabjának talán egyetlen magyar előképét, Örkény István 1969-től 1979-ig írt, *Pisti a vérzivatarban* című groteszk játékát.) A homéroszi *Odüsszeiával* jelölhető európai kultúra és történelem egészét felölelő szemléleti irónia határozza meg a szatírtékek szerkezetét, annak minden egyes porcikáját, amennyiben a szerző átfogóan „semleges látása” mindvégig gyönyörködtető, mégpedig borzongatva gyönyörködtető alakzatokban működik. Logikusan válik hát ironikussá a költői nyelv használata egy olyan színdarabban, Nadas – műnemét tekintve is – izgalmasan összetett és ellentmondásos szatírtékekében, amely „nem ritmusát tekintve költemény, bár ritmikus a nyelv”, és „nem is azért, mert lírai volna, hanem mert képekben fogalmaz”; és ezért lesz „lényeges a szöveg vizuális formája, a középre szerkesztett tipográfia” (Forgács), amelyet egyébként is gyakran alkalmaz Nadas ezekben az években. A látványos műnemi és formai sajátosságok, karöltve a beszédmód nem kevésbé látványos iróniájával, mind-mind arra utalnak, hogy súlyos, az epikai és a drámai művei mellett az esszéiből is ismerős témákkal és kérdésekkel játszik a *szatírtékeknek nevezett dramatizált gondolati költemény* szerzője. A *Szirénekek* összetett műfaja egyfelől magába fogadja Nadas esszéinek és esszéisztikus szövegeinek értekező erőnyeit, nem utolsó sorban az analitikusan–ironikusan tálalt komor ember- és történelemszemléletet, másfelől meg dramatikus körülmények között újra is hangszereli azokat. Így például a szatírtékek és a vele egy időben keletkezett *Goldene Adele* című esszé párhuzamos, a „botrány” átfogó jelenségét említő szöveghelyeit összevető Krupp József úgy véli, hogy „Nadas az esszé nyelvét a dráma felől kívánta fellazítani, hogy körülírja tárgyát, a botrányt”, következésképpen „az absztrakció és rend uralta nyelvi térbe (...) a szatírtékek elemeit emelte be”. A mitikus eredetű és történelmi léptékű „botrány” ábrázolásának szövegvilágát maga is egyfajta „botrány”. Műfajilag és stílusosan kihegyezett szembeállítás a létezés megmagyarázhatatlan „botrányával”. Azzal tehát, hogy mi minden történt és történik az emberrel, az emberiséggel azóta, hogy megjelent a létezés „világszínpadán”.

Mintha Nadas *Szirénekek* megpróbálna hangot találni arra a néma borzalomra, amelyről a látásmódjában hozzá közel álló Kafka beszél *A szirének hallgatása* című rövid írásában: „Van azonban a sziréneknek még az éneküknél is rettenetesebb fegyverük, mégpedig: a hallgatás. Nem történt ugyan soha ilyen, mégis elképzelhető talán, hogy éneküktől megmenekült valaki, hallgatásuk elől azonban biztosan nem” (Tandori Dezső fordítása). A leleményes Odüsszeusz is csak azért élhette túl a szirének hallgatását Kafka parafrázisában, mert azt hitte, hogy az éneküket nem hallja a füleibe dugott viaszdarabkáknak köszönhetően, holott valójában a hallgatásukat, a némaságot kellett volna hallania. Úgy is mondhatnánk metaforikusan, hogy a szirénekekkel, a szirének életveszélyes igazságával kacérokodó

Nádas a még éppen elviselhető (irodalmi és színházi) éneklést állítja a teljességgel elviselhetetlen hallgatás helyére. Harsánysággal álcázza a némaságot. Hiszen csakis a szatírtjáték hol érzi, hol szellemi, ámde mindig dúsan tobzódó ironiája védhet meg minket attól, amit ugyanakkor közvetve be is mutat: a szirének hallgatásában rejllő iszonyatos üzenetet, az emberi létezés megválthatatlan tragikusságának közvetlenül el nem viselhető igazságát. Mert míg a szirének hallgatása: tragikus, addig az énekük: ironikus. Mint ahogyan Nádas szatírtjátéka is: a huszadik századi történelem borzalmait övező tragikus hallgatásból fakadó ironikus ének – annak megannyi formai és poétikai következményével együtt.

Platón *Államának* gondolatmenetére támaszkodva, miszerint Ananké, a végzet istennője egy orsó pörgetésével határozta meg egykor a hét bolygó szirének által vigyázott körpályáját, Földényi ekképpen értelmezi a Nádas-darab címének látásmódbeli következményeit: „A szirének éneke ezek szerint nem más, mint a bolygók zenéje, vagyis a szférák harmóniája. Ezért olyan nehéz meghallani füllel. Végül is nincs, amiből ne ez a zene áradna. Az embert is áthatja, testét, lelkét egyaránt. Csakis akkor hallhatná e zenét, ha kívül kerülne a mindenségen, ha a létezésből kiszakadva azt távolról figyelhetné. Ehhez azonban meg kellene halnia – vagy legalábbis el kellene hagynia a földi élet világát. Abba a »más-világba« kellene áttelepülnie, ahonnan Nádas színdarabjának a szerzője figyeli a szereplők vergődését vagy szerencsétlenkedését.” Továbbvezetve a mitologikus párhuzamot: a *Szirénének* szerzője saját isteni könyörtelenséggel pörgő orsója köré szervezi a szirénekhez rendelt hét bolygóhoz fogható hét szövegegységet, amelyek negyedik, vagyis középső darabja ráadásul *Az élet bizony álom* címet viseli, és ezáltal – a betoldott „bizony” szócskával is jelölt – ironikus kapcsolatba lép Calderón mélyen tragikus szemléletű barokk szomorújátékával, *Az élet álommal*, amelynek műfaja viszont a nemkülönben tragikus látásmódú Schopenhauer szerint a „költészet csúcsa”, a „lehető legmagasabb rendű költői teljesítmény”, mivel „célja az élet rettentő oldalának ábrázolása, hogy a névtelen fájdalom, az emberiség jaja, a gonoszság diadala, a véletlen csúfoló hatalma s az igazak és ártatlanok menthetetlen bukása vonuljon el képekben előttünk”. (Tandori Ágnes és Tandori Dezső fordítása) A szomorújáték irodalmiságát, a német filozófus szerint, csak egy lépés választja el a legmagasabbra értékelt művészeti formától, a zenétől, amelyben immár tisztán nyilvánul meg a létezés tragikus voltát meghatározó őselv (a vak akarat). És valamivel később a vitálisan pesszimista Nietzsche is ugyanezt a telített minőséget érzékeli az antik görög tragédia zenei alapú formájában, és véli újraéledni (legalábbis eleinte) Wagner zenedrámaiban. Nos, Nádas szatírtjátékában mindvégig ott érzékeljük az antik tragédiaköltők és a szomorújáték-szerző Calderón, valamint a filozófus Schopenhauer és Nietzsche közös igazságát – *Az élet álom* Segismundójának szavaival: „Mi az élet? Örület.” (Mester Yvonne és Térey János fordítása) A *Szirénének* megfelelő helyén, vagyis *Az élet bizony álom* című részben pedig ezt halljuk az „agonizáló sebesültek” kórusának „szépen hangzó zenekölteményében”: „Még szerencse, hogy ilyen végtelenül szép tud lenni / a létezés fájdalma. / Istenek vonósain valóságos zeneköltemény. / Mely nem szűnik, soha el nem ül, ellenkezőleg, lassúbbnál is / lassúdabban, emberi hallással alig követhetően erősödik.” (*Szirénének*, Jelenkor, Pécs, 2010, 53. – a továbbiakban: Sz) Eszerint a „létezés fájdalma” az „emberi hallást” próbára tevő „zenekölteményben” nyilvánulhat meg a legérvényesebben. Az antik tragédia zeneisége, a barokk szomorújáték képisége, a wagneri formaakarás összművészete, a modern filozófia komorabb vonulatának tragikus tudása: mindez benne van Nádas szatírtjátékának ironikus ízű főzetében. Épp mint a *Párhuzamos történetek*beli, filozófia–pszichológia szakos egyetemista Carl Maria Döhring mitologikus kultúralátomásában: „Wagner benne van, kétségtelen, a görögök is benne vannak, a germánok is benne vannak, mint egy nagy levesesfazékban.” (*Párhuzamos történetek III*, Jelenkor, Pécs, 421.) És míg a regényben a mindenütt jelenlévő és mindent tudó elbeszélő, addig a szatírtjátékban a különböző alakok vagy alakcsoportok, alkalmi színpadi kórusok

mellett (és révén) megszólaló szerző – nevezzük ezentúl *költői szellemnek* – gondoskodik a „semleges látás” poétikai minőségéről, amely tehát kijelöli az ifjú Döhring fenti eszmefuttatásához hasonló, kényesen távlatos szólások dramaturgiai helyi értékét.

A *Néreisek* című (Nádas mindvégig Kerényi Károly *Görög mitológiájának* Kerényi Grácia által fordított névalakjait használja) első részben megtudjuk az egyetlen szereplőhöz sem rendelhető, de mindegyiküket szóhoz juttató hangtól, magától a költői szellemtől tehát, hogy (1) mikor és (2) hol játszódik a darab, meg hogy (3) kik játszanak benne: (1) „egy háborús hajnalon”, (2) „egy kiégett és immár félig homokba temetett templom” melletti tengerparti tájékon, ahol (3) „nyugtalanságtól úzótt / álcás és álruhás alakok, elsza- badult lelkek, / az éjszaka kétlábú rémei tébolyognak, / bokáig homokba süppednek, botladoznak / vagy hármasságokban várakoznak” (Sz, 7.). A szereplői hármasság csoportok drámai vagy epikai előképeivel – a Vikár György által 1988-ban említett szemléleti hármasság („Csakhogy a test templomában, mikor két ember találkozik, mindig legalább három van jelen.”) példáival – találkozhattunk már a *Takarításban* és a *Találkozásban*, vagy az *Emlékiratok könyve*, az *Évkönyv* és a *Párhuzamos történetek* számos helyén. Itt, a *Szirénének* ironikusan parodisztikus közegében viszont óhatatlanul színpadiassá, mechanikusá, már-már jelentésfosztottá válik az emberi kapcsolatok Nádas-féle hármasságának erotikusan, intellektuálisan, szimbolikusan és kulturálisan telített alaptapasztalata. Nagyon úgy tűnik, hogy a huszadik század borzalmas eseményei, azok történelmi és mitológikus előképei mellett saját életművének legfontosabb alapelemeit is ironizálja, azaz teszi a parodisztikus színházi műfaj latjára a szatírtjáték szerzője. Zárójelbe kerül például a színházi jellemfestés értelmében is vett, egységesnek tételezett modern személyiség – többek között az „éhes szerelmes én”, akit így világosítanak fel a *Néreisek* „szerelmes sugdosódásra ajánlott obligát mondatai” (amelyek joggal emlékeztethetnek a *Párhuzamos történetek* „semleges látású” elbeszélőjének tudására a sokaságba merült emberi testről):

*Magadban nem vagy, te ostoba. Hiába keresed,
1 nem létezik. Vagy 1 Isten neve 1.
A vágyott szám 2 a tébolygó lelkek között,
a páros. Ezzel szemben minduntalan olyan megszentelt
3 jut nekik, amitől nem tudnak szabadulni.
Hacsak nem kapaszkodnak bele a negyedikbe.
4 ellenben túl sok, nem belátható,
messzi túl van a vágyott pároson, halmaz,
tömeg, válogatatlanul hevernek benne
egymáson a világ vadidegen eszméi és tárgyai,
semmihez és senkihez nincs közöm –
5, 6, 7, 8 között
nyomtalanul merülsz alá az idegen érzések tömegében.*

(Sz, 25.)

A tömeggel határos, általa veszélyeztetett hármasságokat játékosan szaporító költői szellem mindvégig jelen marad, mi több, rendszeresen ad modoros utasításokat az elképzelt dramaturgnak és rendezőnek, sőt „ügyelőnek, / díszletesnek, világosítóknak, hangosítóknak” (Sz, 12.) – ezzel is jelezve a darab színrevitelének szokatlanul rendhagyó voltát. Tudniillik a *Hádés* uralma alatt álló „egész univerzum nyitva áll, / nyitott könyv, nyitott seb, nyitott kút, / nyitott múlt kotyog a mélyén” – és ezt már az alvilág istenének feleségétől, *Persephonétól* halljuk, aki először szólal meg a szereplői körből a *Szirénének* „színpadi horizontján” (Sz, 7–8.). A „hármasságokból” álló kórusok egyikének „üres ég alatt” elhangzó „*Eli, Eli, lama sabaktani*” Krisztus-kiáltása „hosszan és ijesztően visszhangozik”,

„mígnem *tani, tani* nem marad belőle, / az utolsó szótag két üres taktusa” – és ezeket az értelemfosztott „taktusokat” kapják fel „kis gúnykacajokkal” a címbe emelt *Néreisek*, akik azután „csacsogó hangjukon, / üvegárfáik kíséretével adják tovább, jobbra hallhatóvá / teszik a tébolygó lelkek / titkos sugdosódásait”:

*Értsük úgy,
hogy (...)
kikacagják a szót,
még a névelőt is, olykor a teljes mondatot kikacagják,
nagy gyönyörűséggel forgatják meg a banálisnál banálisabb
mondatokba rejtett banális érzelmeket a garatjukon,
feleselnek, gurguláznak, visonganak –
az alább megadott, sugdosódásra alkalmas mondatok alapján
improvizálnak, mondom rendezőnek, dramaturgnak.
Játszi kedvüktől talán csak
a pontokat és a vesszőket kímélik meg.*

(Sz, 22.)

Mínta a költői szellem által megjelenített *Néreisek* szólaltatná meg a szatírájáték *szűkebb értelemben vett szirénénekét*, amely viszont gazdagon szétárad a teljes szereplői kóruson, kibontakoztatva ezáltal a színjáték *tágabb értelemben vett szirénénekét*, a *Szirénének* saját nyelvi valóságát. A létezés tragédiájára vonatkozó néma tudást leplezi tehát a szirénhangon megszólaló alakok értelemromboló éneke, amely így mind az ábrázolt látványok és események, mind az ábrázolásmód síkján érkezi tüneményé, féktelen „gurgulázássá, visongássá”, sőt „gúnykacajjá” változtatja az érvényes jelentés nélkül maradt, „banálisnál banálisabb / mondatokba rejtett banális érzelmeket”. Az első rész végén „a *Néreisek* gúnykacajából feltorlódo hangzavar”: maga a mű, *Nádas Szirénéneke* – amelybe azért lágyabb hangok is vegyülnek, például a „rózsásujjú hajnalt” lefestő nyitókép vissza-visszatérő „édes locsogásainak” és „éles kis kottyanásainak” hangfestő nyelvi alakzatai, meg persze a darab megannyi nyelvi szépsége (Sz, 7.). Mindenesetre a *Szerelmes sugdosódásra ajánlott obligát mondatok, amelyek csak töredékesen, a Néreisek előadásában lesznek hangosak* kacifántos címalakzatát hordozó második rész után, vagyis miután „a tébolygó lelkek susogásától, lantjaik pendül / szavától, a *Néreisek* gúnykacajától, a vízlocsogástól és a / hullámveréstől teljessé lett a hangzavar”, elkezdődhet a tulajdonképpeni történet, illetve költői látomás a fiúkról, az anyákról és az apákról, továbbá a „lányokról”, a „hadfiakról”, a „hadurakról”, a „forradalmi bácsikákról”, a „jegyszédő nénikékről”... A mindig hármas csoportokba verődő, „tébolygó lelkek” posztapokaliptikus karneváljáról.

A harmadik, *Kirké a többiekkel és Télegonos a többiekkel* című résztől kezd igazán kibontakozni a színpadi alakok, jobban mondva a színpadon hármas csoportokban „tévelygő” alaktípusok, ha nem is története, de viszonyrendszere: a „fiak” (*Telemakhos, Télegonos és Hyakhintos*) magukra maradnak az anyákkal (*Pénélope, Kirké és Kalypso*) és hiányolják a távolban harcoló apákat (*Odysseus, Akhilleus és Menelaos*), továbbá szívesen enyelegnek a sziréneveket viselő „leánnyakkal” (*Thexiopé, Aglaopé és Peisinoé*). Mindeközben olyan képszerű történetfoszlányokat kapunk az elkésérítő logikájú világtörténelemből, leginkább a véres huszadik századéból, a „torkolattüzek vörösével megfestett második világháborús ég” alatt, (Sz, 51.) amelyek többnyire borzongatnak, olykor viszont nevetteknek (pontosabban nevettek borzongatnak). A *Párhuzamos történetek* második világháborús jeleneteinek tájképe emlékeztet *Az élet bizony álom* fejezet homokos tengerparti „világszínpada”, ahol a három „hadfi” egyike ugyanazt a vezetéknevet viseli, mint a 2005-ös regény utolsó fejezetének álomképében felbukkanó Fervega szakaszvezető. A fokozhatatlan borzalmak-

ban dúskáló, ráadásul a színdarab közepére helyezett egységet követi az idillikus tárgyú, ám saját korában jókora felháborodást keltő Manet-festményre utaló, *Reggeli a szabadban* című rész, amelyben „a mindenség már a következő pillanatban úgy ragyog, mintha / mi sem történt volna” a megelőző világháborús részben. Az ironikus színekkel megfestett s így csalfa idillben a „döglusta nemes ifjak” mintha megoldást találnának a „tömeggyilkos édesapáknak” és „hisztérikus édesanyáknak” köszönhető létezésre, a létezés öröklődő kínjára – a „leányak” iránt táplált szerelemben (ami persze előbb-utóbb úgymint utódnemzésbe, vagyis az örökletes családi zsákutca változatlanóságába torkollik):

*Mind a három sokszor meggyalázott édesanyámat szempillantás
alatt felejttem el, köpnék egyetlen drága tömeggyilkos
édesapámra, köpnék még
a sírhántjára is, ha eszembe jutna, sírjának lenne hantja,
nincsen többé apám és pótapám és bácsikám,
nem vagyok, anyám sincs, elmém mélyén kuporogva nem jut más
eszembe,
csak hogy
szeretem, szeretem, szeretem.*

(Sz, 76.)

A piknikes kosárákkal megkoronázott, hamis idillre következik a *Végezetül örömmünnepe* féktelen tömegjelenete, többek között a nagyon vegyes összetételű „forradalmi bácsikák” hármásának (Bakunyin, Martinovits Ignác és Robespierre) kánonjával. A „világszínpadon” zajló események „rózsásujjú hajnallal” (Sz, 7.) induló napja ezzel véget is ér – majd újramezkezdődik a Nyílt tengeren című zárófejezetben, amikor is a „világtengerek felett ismét serényen / kél ki / a rózsás ujjú hajnal”, csak hogy az általa megfestett „haragos habokból” immár „három vízihullaként” bukkanjának fel a „fiak”, akik azonban nyomban magukhoz térnek a parton. (Sz, 100–105.) Minekutána, tudjuk meg az „éhes sirályként” érkező „szárnyas Nikétől”, egyfelől boldogan keblükre ölelik a „tárt karokkal” rájuk váró anyákat, másfelől kéjesen egyesülnek a „zsúfolt és bűzös menekülttáborból” hazatérő „lányakkal”. Ámde, csak hogy teljes legyen a már-már boldogságtól sugárzó családi tabló, a győzelem istennője még hozzáfűzi: „Arról pedig örök időkre hallgatunk, hogy az elhagyott / földnyelven, ahol maguk is megmenekültek, miként öltek le egy / hajlott korú szakállas hajótöröttet, Odysseust, a saját nemző / atyjukat...” Noha a *Szirénének* előgyakorlataként is olvasható, *Utolsó utáni első órán* című groteszk színházi etűd végén éppen ezzel a fausti ízű mondatot intézi a trónjáról letaszított aggastyán apa a győztes fiúhoz: „Maradok léted örök feltétele.” (Élet és Irodalom, 2000. 10., 22., 29.) Mindazonáltal most így szól a „fiak” apagyilkosságának magyarázata – és egyúttal a véres történetekben gazdag szatírvjáték sirályvívójagásba fúló zárszava:

*Más választásuk nem lehetett az örök életben maradáshoz.
Hádésnak is kellett valami vacsorára.
Nagyúr a kell.
Persephoné sem ellenezte.
Mindenki éhes, a világ üres.
Kifosztott, fűszeres.
Én is csak itt vívjogok az égen, hófehéren, s arra várok, hogy
valami kis belsőséget azért hagyjanak.
Egyszóval.*

(Sz, 105–106.)

Tehát akkor „egyszóval”, dióhéjban: a mitológiai és világtörténelmi díszletek közé helyezett családtörténet dramatizált „katyvaszában” küzdenek a „fiak” a „tömeggyilkos édesapák” hiányával és a „sopánkodó édesanyák” jelenlétével, meg persze a nekik köszönhető létezés örökletes „káoszával”. Hallgassuk most kissé hosszabban a nemzőik és szülőik jóvoltából tartós kínra ítélt „fiak” panaszos szólamat – annak egyes és többes számokat váltogató retorikáját:

*... a szaporodás valamennyi unalmas közhelyét jól összetették,
míg el nem jött a két végső bődülés,
én viszont nem intézhetem el ennyivel, azóta egész
életemet édesanyámékkal kell megosztanom, és
hol az egyik, hol a másik beszél bele,
vagy beszél ki belőlem.
Sophia nem egy csaj, édesanyám, hanem a nagy kérdés,
hogya a káoszt, amibe felelőtlenül belevetettek, egy élet
munkájával vajon megértem-e.
Az a nagy igazság, hogy az én finnyás özvegy édesanyám nem
csak engem nem kívánt, hanem édesapámban sem szerette és a mai
napig nem szívlelheti, amit az én édes kedves tömeggyilkos
édesatyám ebben a nagy genetikus lutriban rám hagyott.
Ha akkor jó volt édesanyáméknak belémrakni édesapámból a
férgesét, akkor most is meg kell vele elégednie. Belőlem
ugyan nem fogja tudni utólag kiszitálni vagy kiszemezni.
Nekem azzal is együtt kell töltenem az életem, hogy
édesanyámmal együtt
ki akarjuk belőlem szemezgetni az édesapám férgesét. Vajon
kivel szemezgessem az én jó édesanyám férgesét.
Amit az én jó édesapám ki nem állhatott.
Az én jó esetben eltűnt tömeggyilkos édesapámmal nem
szemezgethetem. Pedig mennyire szeretném. Ülénk este a
szép lámpafényben és együtt basztatnánk édesanyámat a családi
fészek melegében. Hogy a fogkrémes tubusból
már megint előlről nyomta ki a krémet és nem hátulról...*

(Sz, 47–48.)

És noha most éppen egyes számban halljuk a „fiak” hangját, az általa képviselt hármas csoport, mint ahogyan a darab összes hármas csoportja, mindvégig az emberi faj történetének egészét érintő „nagy igazságot”, a létezés tragikus igazságát hirdeti, és annak sivárán tarka változatait szajkózza.

A legtágabb léptékű történetfilozófiai és embertani belátások szélárnyékában, az életművet végigkísérő, életrajzi–családi eredetű motívumok is megkapják végsőnek látszó helyi értéküket a szatírájuk lidércesen parodisztikus porondján. Személyesség és tárgyilagosság, közelségigény és távolságtartás, vallomásosság és szerepjáték: mindig is ezek az ellentétek jelölték ki az életrajzias elemek éppen adott helyét egy-egy Nádas-művön belül – a korai elbeszélésektől az *Egy családtörténet végén*, a *Találkozásokon* és az *Emlékiratok könyvének* át egészen a *Párhuzamos történetekig*, és tovább, a személyesség esélyét harsányan felszámoló *Szirányokig*. Csak hogy azután Nádas mégiscsak visszatérjen mindehhez a *Világoló részletek* emlékező önéletírásában. Az életrajzi motívum kezelése tehát nem más jelent, mint az írói önértelmezés és önismeret életpályányi gyakorlatát. Hogy mit kezd a felnőtt író a gyerek- és ifjúkor teljes tapasztalatát meghatározó, súlyos családi örökséggel, egyúttal általános érvényű condition humaine-nel: az árvasággal.

Tulajdonképpen az életrajzilag adott, egzisztenciálisan terhelt és mitologikusan mélyített családi képletre (fiú–apa–anya) épül a *Szirénének* szerkezete, amelynek talán legfontosabb poétikai szervezőelve: a teljes körű, kiterjesztett feszítvú mellérendelés. Költői érvénnyel szóródik szét a létezés egészét illető, vigasztalanul komor igazság a bőséges változatokban benépesített „világszínpadon”. Amennyiben Nádas, pontosabban a szatírájáték költői szelleme retorikusan egymás mellé tereli, sőt meghökkentően egymásba fogalmazza a történelmi, kulturális, világszemléleti, stílári és még ki tudja hányféle értelembe egymástól nagyon távoli dolgokat. Nézzünk néhány példát:

Jézus Krisztus és Rainer Maria Rilke *nevére kérem,*
segítsen fedél alá, adjon vizet, csillapítsa éhségemet,
ossza meg velem meleg ágyát, párnáját,
teste takaróját.

(Sz, 24. – kiemelések: BS)

Ha megfelelő az osztalék, akkor például ne legyen kíváncsi rá,
hogy bankod miből csinálta, az ég madarai sem kérdezik,
hogy mit egyenek és mit igyanak, ha az Úr úgyis ad nekik.
Ha tudnád, sóbálványá merednél.

(Sz, 26. – kiemelések: BS)

Édesanyám vajon miért nem zárta be a barlangjába
édesapámat, hogy ne hajózzon már át Ithakába vagy ne tudjon
Voronyezsbe menni hazát védeni.

(Sz, 48. – kiemelések: BS)

... de ehhez persze tudni kell, hogy riadalmas Persephoné
szakorvosi rendelethez még mindig nyeli mérgét és a kemény
antidepresszánsokat...

(Sz, 68. – kiemelések: BS)

A mellérendelő alakzatok sokféleségét hozza közös nevezőre a már említett görög tragédiaköltők és barokk szomorújáték-szerzők (vagy akár a kései Vörösmarty-versek) engesztelhetetlenül sötét egzisztenciális és antropológiai tudása, fűszerezve némi nietschei biológizmussal – ahogyan olvashattuk már a *Párhuzamos történetekben*, vagy olvashatjuk a *Szirénének* alábbihoz hasonló szöveghelyein:

Igazság szerint legfeljebb azt gondolhatom, hogy
lélegeztető készüléken vagyok, zabálógépen vagyok,
baszógépen vagyok, szarógépen vagyok,
ezeken a gépeken használom le anyagomat –
anyagommal alakul a biokémiai mintám, tegnap például két
élettanilag hasznos szellentés szünetében mintám szellemében
egyetlen esetlegesen kiválasztott másik szarógépnek vallottam
örök húséget.
Énem funkciók sokasága, folyamatok helyszíne.
Minden érzelmem funkcionális illúzió, a gyűlölet
és a gyilkosság sem kivétel.

(Sz, 27.)

Elszomorító belátás az emberről – magával ragadó költői nyelven. Játékosan önkényes, műfajilag zavarba ejtő, stílárisan mozgékonny összefoglalása a 2005-ös regényben ábrázolt és a 2000-es évek esszéiben megfogalmazott történelmi és embertani szkepszisnek. És egyúttal szatírjátékszerű lezárása az 1966-os *Protokollal* induló, a hetvenes évek végének *Takarításával*, *Találkozásával* és *Temetésével* látványosan meglendülő s egyszersmind majdnem teljességgel félbeszakadó dráma vonulatnak.

Felhasznált Nádas-szakirodalom:

- Balassa Péter, Kis Pintér Imre, Radnóti Sándor, Szegedy-Maszák Mihály, Vikár György: Egy démonikus mű. Nádas Péter: Emlékiratok könyve, *Kortárs*, 1988. 11.
- Csáki Judit: Pusztulás a köbön, *Magyar Narancs*, 2011. 2., 24.
- Forgách András: Énének, *Élet és Irodalom*, 2010. 5., 28.
- Forgács Éva: Radikális elfogulatlanság. *Holmi*, 2010. 12.
- Földényi F. László: „Elfuserált teológia”, *Magyar Narancs*, 2010. 6., 10.
- Jákfalvi Magdolna: A többesben az én, *Jelenkor*, 2011. 6.
- Koltai Tamás: Siratópamflet, *Élet és Irodalom*, 2011. 2., 18.
- Kovács Dezső: Odüsszeusz gyermekei, *revizoronline.hu*, 2011. 2., 13.
- Krupp József: Ex libris, *Élet és Irodalom*, 2012. 6., 1.
- P. Müller Péter: Rítus és leírás. Nádas Péter színjátékairól, *Jelenkor*, 2012. 10.
- Pilz, Dirk: Odysseus im Pott, *Neue Zürcher Zeitung*, 2010. 3., 1. [részletek magyarul: Sárossi Bogáta (vál. és ford.): „Tomboló világítélet.” Nádas Péter Szirénének című darabjának német nyelvű fogadtatásából, *Élet és Irodalom*, 2010. 5., 28.]
- Radics Viktória: Horribile dictu, *revizoronline.hu*, 2010. 7., 13.
- Radnóti Zsuzsa: *Lázadó dramaturgiák. Drámaíróportrék*, Budapest, 2003.

EMLÉKEZÉS A HOLMIRA

*Holmi 1989–2014. Antológia II. Esszék, dokumentumok**De kell-e a télre a hol-mi?
Szperót kérdem: amúgy ... az ... a vég volt?¹*

Eredetileg nem a *Holmiról*, hanem csak erről az antológiáról akartam írni, a *Best of Holmi* második kötetéről, amely az esszéket és a dokumentumokat tartalmazza.² (Talán már most megemlíteném, hogy itt-ott vannak ugyan átmenetek, de alapjában véve ezt az anyagot jó lett volna két kötetben publikálni.) Ebben az esetben elsődlegesen a szerkesztésre és a válogatásra kellett volna figyelni: az antológiát állandóan összevetve az emlékeimben élő képpel, a saját szubjektív hangsúlyaimmal. Aztán némi meglepetésként ért a következő szerkesztési elv: „[Sokszor] mérlegeltük, hogy ismertebb vagy kevésbé ismert írást közöljünk, s noha jó érvek szóltak az első mellett is, mi többször mégis a másik lehetőséget választottuk.”³ (Így nemcsak Komoróczy Géza *Bezárkózás a nemzeti hagyományba* című dolgozata maradt ki, hanem Márkus György Condorcet-tanulmánya is, valamint Heller Ágnes Hannah Arendtről írt esszéje. A megfogalmazásból érezhető, hogy az elv vagy inkább annak érvényesítése kicsit ingatag volt. De ennek fontos következménye van az antológia megközelíthetőségére nézve is: el kellett fogadnom, hogy nem egy *Best of* kötetről van szó. És ezért inkább úgy fogok eljárni, hogy ezen az antológián keresztül a *Holmi* jelentőségét és kulturális teljesítményét próbálom fölmérni. (Jól tudva, hogy ez nem lehet egyetlen recenzió feladata.)

Kezdjük tehát a *Holmi* általános szellemi arculatát meghatározó két fontos premisszával.

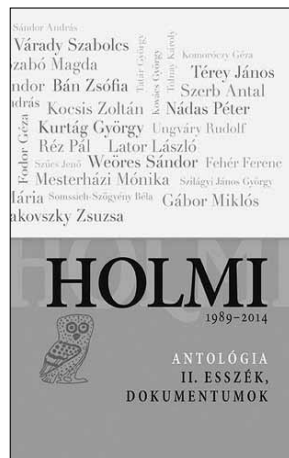
(1) A szerkesztők a kezdetektől világossá tették, hogy a lapot a *Nyugat* örökösének tekintik; az induláskor még élt a *Nyugat* harmadik generációjának néhány tagja, akik valóban a lap kitüntetett szerzői lettek, hozzájuk kellett volna csatolni a fiatalabb szerzőket, így próbálván

¹ Tandori Dezső: „Londoni Mindenszentek ...”, in: *Holmi. Antológia I*, Libri Kiadó 2015. 38.

² A kötetben negyvenegy esszé szerepel, huszonegy évhez hozzárendelve. Van pár év, amelyhez nem tartozik esszé, de van olyan év is, amelyhez egyszerre négy-négy esszé is tartozik. Az alábbiakban olyan tipológiát próbálok meg kidolgozni, amelybe a számomra legérdekesebb dolgozatok besorolhatók: (1) filozófiai-esztétikai témák, (2) irodalomtudományi dolgozatok, (3) teológiai írások, (4) zenetudományi tanulmányok. (Ebbe a tipológiába sajnálatos módon nem fér bele minden, így Nádás Péter kiváló dolgozata Pina Bauschról sem.) Ebben a recenzióban csak az első két csoportba tartozó írásokkal fogok foglalkozni.

³ Radnóti Sándor: Szerkesztői utószó, i. m. 731.

Libri Kiadó
Budapest, 2016
758 oldal, 6999 Ft

létrehozni a kortárs magyar irodalom nagyon is plurális egységét.⁴ (2) Ugyanakkor e folyóirat arculatának kialakításában döntő szerepe volt a *Beszélő*nek, pontosabban a *Beszélő* hetilappá alakulásának. Így azt lehetett gondolni, hogy a politikával nem kell foglalkozni. De a *Beszélő* hangulata mégis valahogy belengte a *Holmi* egész vállalkozását. Ezt a hangulatot, a rendszerváltás után lassan összeálló keserűséget most Solt Otilia néhány sorával szeretném szemléltetni: „Talán születetett volna széles körű társadalmi gazdasági megállapodás. Úgy 1990 táján, s akkor talán kicsit előbbre is lehetnének. Nem könnyebbek, hanem akár keservebbek is lettek volna ezek az évek, nem maradtak volna kevesebben munka nélkül, nem szűkültek volna be kevésbé sokak perspektívái, de esetleg kicsit kevesebb lenne az államadósság, és beleszoktunk volna némely dolgokba, tandíjba, gyógyszer- és energiaárba, amelyekbe így majd eztán kell beleszokni. A friss szabadság lendületében talán sokan keserűség nélkül lemondtak volna az azonnali kíméletlen taposásról, és tudomásul vették volna, hogy kicsit várni kell. [...] Csak hát ehhez igazán nagy formátumú politikusok kellett volna, nemcsak józansággal, hanem képzelőerővel, dinamizmussal is megáldva. Mert egyáltalán nem lett volna könnyű.”⁵ A *Holmit* belengte ez a hangulat, de azért függetlenedni próbált tőle, sőt egy idő után mintha ennek ellenében készült volna.⁶

(I.) A dokumentumok irodalomtörténeti, politikatörténeti vagy kultúrtörténeti jelentősége felbecsülhetetlen. Az antológiában döntően irodalomtörténeti anyagok és visszaemlékezések szerepelnek, én ösztönösen mégis valamiféle egyensúlyt próbáltam létrehozni.

A lapban ugyan „nem szerepelhetnének” politikai dokumentumok, Szalai Sándor Kádár Jánossal való levélváltása mégis roppant érdekes. Szalai Sándor 1983 májusában halt meg, a levélváltásra élete utolsó hónapjában került sor; a dokumentumot lánya, Szalai Júlia publikálta, aki a lap egyik szerkesztője volt. „Apám hallatlan bátorsággal és tartással nézett szembe a halállal, és hálás volt azért, hogy idő adatott: elvégezhesse és elrendezhesse mindazt, amit még igazán fontos dolgának tartott. Közéleti vonatkozásban két feladatot jelölt ki a maga számára: az egyik a bős-nagymarosi ügyben való személyes

⁴ Takáts József ezt írja a lap megalakulásáról: „[Akkoriban] úgy sejtettem, [s] úgy is lett, hogy olyan folyóirat lép színre a *Holmival*, amely át fogja rendezni az irodalmi lapok terét; talán nem úgy, ahogyan a szerkesztői remélik, a *Nyugat* örökébe lépve, de átrendezi, megváltoztatva az én lapom [a *Jelenkor*] helyzetét is.” Lásd: A *Holmi* dicsérete, *Élet és Irodalom*, 2015. február 20.

⁵ Lásd *Beszélő* 1995. február 9. 5.

⁶ Érdekes, hogy ha visszagondolok a lapra, spontán módon a „nagyak” tartott versek jutnak az eszembe. (Amelyek az előző antológia anyagát képezték.) Még a rendszerváltás forгатagában Takács Zsuzsa a katolikus liturgia egy részletét felidézve írta *Emeljétek föl szíveteket!* című versét, amelynek záró sorai így szólnak: „És ott állok a többiek között, / mindenki arcán fény, csak az enyém / sötét. – Adjatok hálát! / Mindnyájan hálát adnak. / És én nem bírom fölemelni a szívemet. / Nem tudom, hogy mi kezdődött el.” (*Holmi. Antológia I*, i. k. 24.) És milyen katartikus volt az a pillanat, amikor Petri György egyszer csak a lehető legbanálisabb hangon ezt írja: „Meg fogok halni. Nem is olyan sokára. / S ez olyan könnyű szédülettel tölt el, / mint ifjúkoromban – kezdő dohányost – / az erkélyen reggelente leszívott / első néhány slukk.” (Petri György: *Mosoly*, i. m. 262.) Vagy milyen felejthetetlenek voltak Baka István Isten-versének kezdő sorai: „Én itt vagyok de te hol vagy Uram / S hol voltál, amikor kerestelek még / A borban asszonyölbén álomk eszmék / Tömjenkődében is csak önmagam / Találtam” (Baka István: *Én itt vagyok*, i. m. 190.). És nagy szeretettel gondolok vissza Szakács Eszter mély és meditatív versére a ’90-es évek második feléből. „Van már kenyerem, van lakásom, / állás – dolgozhatok rogyásig / Van ágyam, párnám, éjjel álom, / cipóm, ha a régi elvásik.” És ugyanakkor: „Nem érdekel senkit, mit írok, / egy szem se hullat könnyeket. / A házban (mert jönnek papírok) / csak a postás ismeri nevedet.” (Szakács Eszter: „Boldog, szomorú dal”, i. m. 233–234.) Ha valahol, valamikor a kilencvenes évek magyar lírájáról kellene előadást tartanom, talán csak erről a négy versről beszélnék. „Kell-e a télre hol-mi?” Jó-e, hogy volt egykor a *Holmi*? Ha nem elméleti-elemző választ akarnék adni, csak ezekre a versekre mutatnék rá.

kiállítás, a másik az Akadémia megújítására tett javaslatának összeállítása volt.” (467.) Ebben a levélben azonban kimondottan az erómű-építés kérdéseiről van szó; Szalai arra figyelmezteti Kádárt, hogy ezen keresztül még akár az egész politikája is hitelét veszítheti, és ő maga még meg is bukhat. De még érdekesebb az, hogy egy diktatúrában számos fontos pozícióban lévő ember úgy gondolja, valamilyen abszurditást látva, hogy az nem létezik, hogy ezt a legfelső vezető tudja. El kellene menni hozzá, el kellene mondani neki. De ez illúzió: senki nem fog elmenni hozzá, szolgálati utak vannak, számtalan előszoba stb. Ez a levélváltás azt is mutatja, hogy a legnagyobb illúzió a vezetőbe vetett ilyen bizalom, miközben a vezető nemcsak része a gépezetnek, hanem az irányítója és a meghatározója is. A levélre Kádár válaszolt, vagy inkább valakivel íratott egy választ. Ez a válasz kitérő jellegű: „mi” is látjuk, hogy baj van, ezért lassítjuk az építkezést, gondolkodási időt próbálunk nyerni stb. De a minősíthetetlen bunkóság abban áll, hogy Kádár egy udvarias magázós levélre mindenféle indoklás nélkül tegező választ ír. A politikai vezérnek joga van letegezni az akadémikust is, még akkor is, ha annak már csak napjai vannak vissza.

Az irodalmi dokumentumok közül különösen kettő maradt meg az emlékezetemben. Az első Vas Istvánnak a háború legutolsó napjaiban Szabó Lőrinchez írt levele. Tudjuk, hogy Szabó Lőrinc volt az 1910 körül született költőgeneráció szellemi apafigurája. Milyen fájdalmas lehetett leírni a következő sorokat: „Megdöbbenéssel olvastam nevedet az újságban, az úgynevezett háborús bűnösök között. Nem felejtettem el, hogy énvelem, a legrosszabb időkben is néhány irodalmi kérdés kapcsán milyen tisztességesen és szívélyesen viselkedtél, és tudom, hogy bármilyen sajnálatos és ártalmas irányba tévedtek politikai meggyőződéseid, személyes magatartásodban biztosan humanista maradtál.” (695.) A levél kapcsán néhány kérdés azért fölmerül az emberben. Először is nincsen válasz, vagy legalábbis eddig nem került elő. Vas István úgy gondolja, hogy Szabó Lőrinc általános politikai meggyőződéseit tévedtek hibás irányba (személyesen találkozott Gömbös Gyulával, és egy lillafüredi írótalálkozón a háború esztétikájáról tartott előadást), de a konkrét emberekhez való viszonyában biztosan humanista maradt. Vas azt feltételezi, hogy a két sík szigorúan elválasztható egymástól. Pedig ő maga sokat szenvedett, egy 1944 nyarán írt versében írja: „Öt éve halt meg az, akit szerettem. / Most halni készülnek azok, akikről eredtem. / De undoromat ők se értenék. / Minden községnek csak szégyenét / Érzem. A szép összhang vijjogva vész el.”⁷

A másik fontos irodalmi dokumentum Weöres Sándor és Jékely Zoltán levelezése. Egy alkalommal, amikor Weöres nagyon meg akarja dicsérni Jékely költészetét általában, ezt írja: „Alig hinném, hogy az előttünk járó nemzedékben (Szabó Lőrincet kivéve) vitte volna valaki annyira, mint Te, már mostanáig is. De mintha ritkán verselegnél; talán regényíró periódusod van?” (510.)⁸ Nagyon jellemző részlet: egy kicsit patetikusan kezdődik,

⁷ Vas István: Júliusi jegyzetek, in: uő: *Összegyűjtött versek*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963, 269. Külön figyelmet érdemelne a beszédmód mély szemérmessége, ami abban az időben meglehetősen elterjedt volt.

⁸ 1938. június 4-én Weöres furcsákat ír Jékely Zoltánnak: „Leveledből látom, hogy családi állapotod antiszemita; én meg már úgy vagyok, hogy igazán nem tudom, hogy a zsidókat unom-e jobban vagy az antiszemizmust. Könyökömön jön ki a zsidókérdés; inkább ezer zsidót, mint egy antiszemita szót.” (512.) Közben a magyarországi zsidók helyzete lassan tragikusra fordul. Egy korabeli naplófeljegyzésben olvashatjuk: „1938 óta Magyarországon utcaseprő sem lehet zsidó... szívár a jelenünk és kilátástalan a sorsunk. Ilyen helyzetben a tehetetlenség, a passzivitás nyomasztó hangulatában sokszor szállnak gondolataim a múltba. Pedig ma, 45 éves koromban, eróm teljességében a jövőt kellene munkálnom, egészségem, tehetségem megvan hozzá, anyagi lehetőségem, szellemi felkészültségem, szakmai tudásom sem hiányzik, de zsidó számára mindez ma mit sem jelent.” Idézi Karsai László: *Magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944*, http://haver.hu/wp-content/uploads/2014/02/Karsai_Laszlo_A-Magyarorszagi_zsidotorvenyek.pdf

végül is a saját generáció szerepéről, ha nem küldetéséről van szó. Aztán enyhe ironikus szemrehányás következik: ehhez azért szorgalmasabbnak kellene lenni. (Úgy tűnik, hogy a regényírásra való hivatkozás az alkotó munka szüneteltetésének jól ismert fedőneve volt.) De hogy Szabó Lőrinc szerepének megítélésében mégis differenciáltabban kell eljárunk, azt Vas Istvánnak egy 1965 novemberében írott levele is tanúsítja. „Hát hogyan lehetne nagy költő hatása is ártalmas? Soroljam a neveket? Petőfi, Ady, József Attila, Erdélyi, Illyés, Weöres, Pilinszky, Juhász. Félreértések elkerülése végett: ez nem az eszmei hatásra vonatkozik [...]. És az ellenpróba. Vannak költők – semmi esetre sem nagyobbak az előbbieknél –, akiknek hatása, még a kis költőkre is, egészséges, fegyelmező. Babits, Füst Milán, Szabó Lőrinc például. Az élők közül jó példa erre Nemes Nagy Ágnes iskolája.”⁹ Itt legalábbis a nagyság és a hatás szét van választva, és Szabó Lőrinc esetében a nagyság semmiképpen sincs eldöntve.

Különös szeretettel őriztem emlékeimben azt az előadást, amelyet Kurtág György tartott 1993. július 16-án Münchenben, Ligeti György hetvenedik születésnapja alkalmából. (Az előadás németül hangzott el, Petri György fordította magyarra.) Nem vagyok biztos benne, hogy ezt a szöveget a dokumentumok közé kellett volna sorolni, és nem inkább méltató-megemlékező esszének kellett volna tekinteni. Kurtág számára nagyon fontos a személyesség: úgy próbálja Ligetit ünnepelni, hogy a lehető legőszintébben azt mondja el, neki mit jelentett Ligeti. „Hogyan idéztek fel jeleneteket a Ligetivel közös időnkéből, ha nem vagyok birtokában a minimális technikának sem, hogy az elmesélteket összekapcsoljam elő- és utótörténetükkel?” (472.) Vagyis, ha nem vagyok képes kialakítani az elbeszélés folytonosságát. Ez a folytonosság adja meg ugyanis az elbeszélés lehetőségfeltételét. De ne higgyünk Kurtágnak, hihetetlenül szép, nagyon pontosan megrajzolt, szeretettel átitatott képekben beszél Ligetiről. Időben ide-oda ugrálva, csak néha kapcsolódik egymáshoz – valamilyen hasonlóság alapján – egy korábbi és egy későbbi jelenet. „1948–49, Opera, Budapest. A zeneszerző szakosoknak ingyenes belépőjük van az Opera harmadik emeletére. Chopin op. 25 cisz-moll etűdje megy, valami izléstelen-édeskés hangszerelésben, édeskés-izléstelen csellószóólóval [...]. Ligeti és a karmesternövendék Melles Károly felháborodottan fütyül és kiabál, hogy Mozart, Verdi, Bartók és Sztravinszkij után ez képtelenség. A rendőrség közbelép, mindkettőjüket kivezeti [...]” (476.) A két növendék viselkedése egy esztétikai princípiumra támaszkodott: a zenét mindig a mából kiindulva hallgatjuk, és úgy is kell játszani. Biztosan nem voltak esztétika órák, és még nem létezett a hermeneutika mint esztétika, de ez a spontán felismerés mintha teljes magától értetődőséggel adódna. A másik jelenet: „1981 (?), Opéra de Paris. [...] Ligeti bekiabál: »arrêtez!« – hagyják abba! Én vagyok a szerző, lármázva ott hagyja az előadást – a rendőrség nem lép közbe, az megy tovább.” (Uo.) Ez azonban egy egészen másik esztétikai elvet idéz: Ligeti mintha azt sugallná, hogy neki a saját művéhez van egy privát hozzáférése, és így ő tudja, hogy mikor reménytelenül rossz egy előadás. Ezt azonban nem biztos, hogy így kell értenünk: egy sávban is gondolkodhatunk, a szerző nem tart igényt arra, hogy ő tudja egyedül, a saját művét hogy kell helyesen előadni, de mégis van egy olyan sáv, amelyet átlépve az előadás reménytelenül rossz lesz. És még az sem biztos, hogy ezt a szerző jobban látja, mint a mű egy másik, viszonylag jó ismerője. De az mindenképpen lehetséges, hogy ez a sáv a szerző számára valahogy másképp néz ki. Kurtág számára azonban nem is ennek a két princípiumnak a megvitatása vagy a szembeállítás volt a fontos, hanem az, hogy az első esetben, Budapesten a biztonsági erők közbeléptek, a második esetben, Párizsban viszont nem. Az első esemény dátuma ugyan kicsit bizonytalan, de valószínűleg a kétféle reakció háttérében nemcsak egy rendőrállam és egy plurális demokrácia különbsége áll, hanem a

⁹ Külön sajnáltam, hogy ezek a levelek kimaradtak az *Antológiából*, lásd Kálnoky László és Vas István levelei Vargha Kálmánhoz, közlésezi Rába György, *Holmi*, 2006. március.

toleranciahatároknak a tradícióból eredő jelentős különbsége is. És talán a közönség lehetséges szerepértelmezésének különbsége: Budapesten a közönség passzív, ha nem az, akkor kényszeríteni kell rá, Párizsban szabad, úgy reagál, ahogy kedve tartja.

(II.) Az irodalomtudományi dolgozatok közül kiemelkedik Márton László Kölcsey-tanulmánya. Ez a Kölcsey-irodalomnak valószínűleg hosszú időre megkerülhetetlen dolgozata marad. Márton mindenekelőtt a „sors” fogalmát (és annak átalakulásait) próbálja föltérképezni Kölcsey költészetében. „Első olvasásra is feltűnő, mennyire foglalkoztatja Kölcseyt a sors mint erő és mint tünemény: Kései verseiben szinte mindig szó van a sorsról vagy legalább annak végleges és végzetes aspektusáról, az átokról.” (15.) A sorsnak Kölcseynél alapvetően három dimenziója van: (a) a mulandóság mint „élmény és világerzés”; ez áll már az ifjúkori nagy halálvíziók háttérében is; (b) a tudás és a megismerés korlátozottsága, ha nem hiábalósága (Kölcsey nagy valószínűséggel ismerte a neosztoicizmus legjelentősebb szerzőit, illetve műveit, így Justus Lipsiust, illetve a *Keresztény Seneca* című népszerű kiadványt); (c) a közvetlenül fenyegető közeli vagy távoli veszélyek összessége. Az utóbbi dimenzió szubjektuma már egyre inkább a nemzet lesz. „Az újabb irodalomtörténet-írás [...], kimutatva, hogy a költő világképében, párhuzamosan a nemzeti eszme felerősödésével, végbemegy a nemzet fogalmának kiszélesedése is. Én éppen ezért úgy látom, hogy Kölcsey nemzetfogalma nem annyira változik, mint inkább kialakul, s kialakulása után is bizonyos mértékig diffúz marad.” (20.) Mindenesetre egy fontos változást regisztrálhatunk: Kölcsey optimista, apolitikus nyelvújítóból a nyelvi-nemzeti nacionalizmus hívévé válik. De ő a nacionalizmusban a nyelven kívül más tartalmi elemeknek is helyet ad. Kölcsey nagy felismerése azonban az, hogy ezek az elemek vagy nem alakultak ki, vagy csak felemás módon alakultak ki, vagy éppen a szemünk láttára pusztulnak el. (21.) Ennek a gondolatmenetnek a helytállóságát csak Kölcsey-kutatók tudnák megítélni, de Mártont talán nem is csak, és nem is elsősorban a Kölcsey-filológia érdekli, így a tanulmány egy helyén egy nagyon érdekes kitekintést fogalmaz meg. Az így létrejövő program egy furcsa feszültségre épül: az egyik oldalon áll a nemzeti emlékezet védelme, a történetnyomozás fontossága, a világméretű nagyság keresése; a másik oldalon pedig a magyar történelem neurotikus vonásai: a nárcizmus, a „mazochizmussal párosuló önsajnálát” (Uo.). Kölcsey így a jelen helyzetünk megértésének is a kulcsává válik.¹⁰ „Ez az, ami a magyar kultúrát minden görcsösségével együtt ki tudja emelni a provincializmusból, másrészt ez teszi görcsössé is.” (Uo.)

Radnóti Miklós a születési dátumával beletartozott volna a *Holmi* előd-generációjába. Ferencz Győző 2005-ben jelentette meg nagy sikerű Radnóti-monográfiáját. Az erre támaszkodó esszé kiinduló gondolata: Radnóti nem volt „elméleti irányultságú költő”

¹⁰ Az azóta eltelt idő fényében a diagnózist talán kicsit pontosítanám. A sors fogalom harmadik dimenziójának keretei között bevezetett nemzetfogalom (éppen a veszélyek kiváltotta szorongások miatt) hihetetlenül megszilárdult. 1933-ban egy fiatal történész még így látott munkához: „Feladatunk tehát kettős. Meg kell először vizsgálnunk, hogyan alakult ki a tényleges magyar nemzeti közösség, majd azt, milyen fogalmat alkotott magának a magyarság a nemzet mibenlétéről. Az után igyekeznünk kell tiszta dialektikai módszerrel megközelíteni a nemzet tiszta eszméjét, hogy ezzel a magyar nemzetfogalmat szembesíthessük és értékét lemérhessük. Csak így értjük meg lényegét. S csak így értjük meg a nemzet történetének lényegét.” Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme*, Franklin Társulat, 1933, 7. Amikor aztán a 20. század utolsó harmadában a nemzeteszme elvesztette a maga szubsztancialitását, ezzel már nem sikerült lépést tartani. Micsoda meglepetést kelthetnek a következő sorok: „A modern történettudomány a XIX. században, az európai nacionalizmus eszközeként született meg és fejlődött tovább. Európa nemzetének történetírása nagy sikereket ért el a nacionalista ideológia szolgálatában, ám a múlttal kapcsolatos felfogásunkat olyan mérgező hulladék-halomra változtatta, melyet etnikai nacionalizmus szennyez [...]” Patrick J. Geary: *A nemzetek mítosza*, Atlantisz Könyvkiadó, 2014, 25.

(339.). De aztán mégiscsak rátalálunk egy olyan elméleti mozzanatra, amely Radnótinál nagyon fontos, és amely alkalmas is lesz e költészet alapvető sajátosságának megragadására. Ez a mozzanat az „önreferenciális utalás”, amelyet Ferencz időnként metakommunikációnak is nevez.¹¹ „A teljes életmű önreferenciális zártságát jól mutatja, hogy Radnóti köszöntéssel kezd az életművét [...], és [...] a lezárulás bejelentésével, azaz formális retorikai berekesztéssel fejezi be (»Így végzed hát te is – / sűgtam magamnak«).” (340.) Már ezen keresztül is ki lehet mutatni bizonyos változásokat Radnóti pályáján: „Ezek az önreferenciális elemek az írást jól érzékelhetően folyamatként jelenítik meg, szemben a korábbi, statikus szereppel és kinyilatkoztató beszédmóddal. A fiatalkori versek nem reflektálnak [még] magára az írásfolyamatra, a vers mint kész termék hivatott kifejezni közösségi hatását. Radnóti pályájának érett szakaszában azonban a költőt, ahogy versének címe is mondja, »Írás közben« mutatja.” (344.) Ez a tradíció viszont a romantika esztétikájára vezethető vissza. (Elsősorban a híres 116. Athenäum-fragmentumra.) De már a fenti idézet is tartalmaz egy bizonyos utalást a költői szerepvállalásra és szerepfelfogásra, ami azonban kívül marad az eddig fölvezetett elméleti kereten.

Mesterházi Mónika Vas István *Oroszlán* című versét elemzi, nagyon tömören, de mégis azzal az igényvel, hogy ezen keresztül valami reprezentatív sikerül mondani Vas István költészetéről. Az elemzések kiindulópontja egy Szántó Piroskához írt korai vers nyitószora: „Minden jelben tegnap óta csak te vagy”. A „jelek” Vas költészetének állandó elemei: a jelenségek, a dolgok, az események mind-mind valami másnak a jelei. S ezek a jelek Vas Istvánnál ha nem a politikára, akkor általában a szerelemre vonatkoznak. És most az *Oroszlán* című versben a jel különösen komplex utalási rendszerrel rendelkezik: az oroszlán a vers elején csillagképet jelent: újra ősz lesz. A vers középső részében egy fiatal pár az állatkertben oroszlánok párzását nézi, aminek gyakorlati következménye is van: „Mi ott álltunk, ifjú szerelmesek / A rácsokon kívül, áram futott / Keresztül rajtunk: Haza! Ágyba! Gyorsan! / De még sokáig álltunk, néztük őket.” Végül pedig az öreg oroszlán egy öreg vagy megöregedett költőre utal.

A következő szövegünk Margócsy István 2001-ben tartott nagy hatású Petri-előadása. A szerző először is Petri György költészetének princípiumát próbálja megfogalmazni, sokszor, sok oldalról körüljárva. „Petri költészetének legjava alighanem azért hathat oly nagy erővel, mert ez az ironikus kettős látás nem kizárólag az egyes ötletek éleselméjűségében nyilatkozik meg (mint oly sok átlagversben a legutóbbi negyed században [...]).” (146.) Ezt a megállapítást a későbbiekben majd két fontos pontosítás fogja követni. Egyrészt Petri ugyan nagyon tudatos költő, de ezt a princípiumot mégsem tudta kielégítően felmérni. „Ennek fényében [...] Petri a maga önértelmezésében csak erősen leszűkített interpretációját nyújtja a látásmódjának, amikor a történelmi konstelláció által feltételezett és bekövetkezett lefokozás gesztusának [elsődleges] leleplező funkciót tulajdonít.” (146–147.) Másrészt ez a „látásmód” csak a hetvenes évek végéig érvényesül, utána következik egy fordulat: Petri elhagyta ezeket az egymásnak feszülő ellentéteket, és e helyett egyszerűbb versformákat kezdett alkalmazni, ekkor jöttek az ötletversei. (Ennek az íróiának az érvényesülését Margócsy a *Magyarázatok M. számára* című kötet „Horgodra tűz-tél...” kezdetű versén keresztül próbálja bemutatni.)

A fenti szerzők közül Márton László a *Holmi* egészének is programot adna,¹² a többiek

¹¹ Nem vagyok biztos e fogalmak teljes pontosságában: az előző egy meglehetősen hanyag Luhmann-utalást tartalmaz, és a kettő azonossága sem eleve plauzibilis.

¹² Márton László alapvető tanulmánya bizonyos értelemben vitatkozik is a folyóirat névadásában rejlő program határozatlanságával és kissé semmitmondó jellegével. A folyóirat hátoldalán egy Bessenyei Györgytől származó idézet szerepel, amely mai szavakkal azt mondja, hogy egy írásbeli diskurzív kultúra kialakulása nemcsak szórakoztató, de a „tudomány” és a „magyarság” „épüléséhez” is hozzájárulhat.

pedig a folyóirat meghatározó jelentőségű szerzőinek poétikáit próbálják kidolgozni, mértékadó értelmezéseket létrehozva.

(III.) A filozófiai dolgozatok érdekes kontextust alkotnak, érdekesen kommunikálnak is egymással, miközben a szinte kiprovokált diszkussziók elmaradnak.¹³ A filozófiai dolgozatok általában nagyon szakszerű vizsgálatokat végeznek, mégis szinte közvetlenül a jelenlegi helyzethez szólnak hozzá, ahhoz a helyzethez, amelyet a fentiekben Solt Ottilia szavaival próbáltam fölillantani. Vagy a másik oldalról tekintve: a filozófusok mintha érezték volna, hogy a rendszerváltás sikeréért valamit tenni kell, e siker ugyanis nem önmagában garantált.

Kezdjük Márkus György dolgozatával, amely nagyon szigorúan felépített Descartes-elemzés.¹⁴ Mindenekelőtt szakmai kérdésekről van szó, arról, hogy mit is mondott Descartes. Milyen különbségek vannak a két fómű között, főleg a cogito-tétel és a genius malignus kapcsán? És aztán egy állítás: a descartes-i filozófiának van két rétege, az, amit állít, kifejez és az, amit mond vagy megmutat. E két réteg egysége azonban ma felbomlani látszik: „Napjaink filozófiáját az a veszély fenyegeti, hogy oly mértékben és úgy polarizálódik, ami alááshatja a filozófia törekény, csak a szemben álló irányzatok állandó konfrontációjában megvalósuló egységét.” (112.) Az egyik oldalon állnak a szigorú fogalmi elemzést megkövetelő filozófiák, a másikon pedig a „literátus” filozófiák, amelyek az esztétizáló ironia segítségével felfüggesztik a filozófia igazságigényét. „Lényegesen eltérő gondolkodói stílusok és kifejtési normák egyidejű jelenléte az újkori filozófia egész történetét jellemezte. Ami ma aggodalomra ad okot, az az ezek közti dialógus fokozódó ellehetetlenülése, ami néha kultúrbotrány szintjét súroló formákban jelentkezik.” (Uo.)¹⁵ Könnyű lenne kimondani, hogy a két irányzat kölcsönös megértésére és egyfajta párbeszédre lenne szükség. De Descartes kapcsán épp ezt nem lehet mondani. Ő ugyanis egy újfajta ideális olvasót koncipiált meg, és az ő meggyőzésére törekszik. „Nem azt a ma divatos gondolatot akarom [...] elismételni, mi szerint a filozófia – beszélgetés. Én a magam részéről az emberek egy elég szűk körével szoktam csak e szó igazi értelmében »beszélgetni«. Azokkal, akikkel – úgy gondolom – a legfontosabbak tekintetében végső egyetértésre juthatok.” (123.) Így semmi sem indokolja, hogy Descartes-tól egy kommunikációelméleti paradigma felé akarjunk továbblépni (mint ahogy azt Jürgen Habermas és iskolája a 20. század hetvenes-nyolcvanas éveiben kezdeményezte).

Fehér Ferenc tanulmánya válasznak tekinthető a márkusi gondolatmenetre, habár a tárgya egészen más. Itt mindenekelőtt a regény elméletéről van szó. „A regény volt a modernitás útinaplója, alakulásának krónikája, nemcsak tárgya, hanem szerkezete révén is. A regényíró kielégíthetetlen kíváncsiságot mutatott a modernitás pragmatikája, új életformái, eszméi, megszállottságai iránt. A regény szellemében historicista volt, szerkezetét a Nyugat »nagy narratívája« adta.” (61.)¹⁶ Ennek a nagy narratívának az összeomlásával az egész regényirodalom is válságba jutott. Fehér szerint erre két reakció született: egyrészt

¹³ A *Holmi* egyik nagy érdeme, hogy egy bizonyos szellemi összefüggésbe tudta integrálni a Lukács-iskola első és második generációjának gondolkodását. Ebbe az összefüggésbe próbálom beilleszteni a tárgyalandó tanulmányokat.

¹⁴ Később megjelent: Márkus György: Van-e teste az eszméknek? Avagy irodalmi „forma” és filozófiai „tartalom” Descartes-nál, in: uő: *Metafizika – mi végre?*, Osiris Kiadó, 1998, 101–126.

¹⁵ „Mert így jellemezném egy sor neves analitikus filozófus nyilvános fellépését Derrida oxfordi meghívása ellen – de úgyszintén a vitának azt a módját is, amelyet Derrida egyes esetekben – legekleatásabban Gadamerrel szemben – gyakorolt.” (112–113.)

¹⁶ Az *Antológiában* szerepel egy nagyon szép tanulmány Lukács György *A regény elmélete* című művéről, Hévízi Ottó tollából. Jól lehetne kapcsolni Fehér Ferenc dolgozatához. De mivel Fehér dolgozatát csak ebből a perspektívából tekintem, ezért ettől el kell tekintenem. (249–268.)

a regény mint műfaj kivándorolt Dél-Amerikába (ez már a nyolcvanas években elfogadott tétel volt), másrészt viszont talált egy olyan új problémát, amely Európában is biztosította a túlélését. Ez az új probléma pedig a száműzetés. „A száműzetés – belső vagy külső – nem pusztán életrajzi – elsősorban politikai – tény; életforma is.” (62.) Aztán öt példát tekintünk át, de itt már nem is annyira a regény műfaja áll előtérben, hanem inkább az, hogy az egyes szerzők hogyan reagáltak erre a szituációra. A száműzetés elsődlegesen egzisztenciális kihívás. Szolzsenyicin elvesztette a maga alkotóerejét, Nabokov produktivitása pedig fölvirágozott; minden azon múlik tehát, hogy az adott szerzőnek az egzisztenciális kihívással szembesülve sikerül-e megújulnia. Fehér és Heller életében a legfontosabb személyes döntés volt a kilencvenes évek elején a száműzetés föladása. Márkus másképp döntött, és Fehér csak a problémát vetíti elé egy nagyon általános szinten. És nemcsak a produktivitás hanyatlása következhet be, hanem az „otthoni” szituáció könnyen megítélhetetlenné válik.

Nagyon szép és nagy ívű válasznak tekinthető Heller Ágnes tanulmánya is, amely Kant kultúraelméletét próbálja rekonstruálni. Ennek részleteibe nem tudok belemenni, de egy ponton eljutunk ahhoz a gondolathoz, hogy Kant két eszmével számol. „A szabadság eszméje segíti világra az autonóm gondolkodás eszméjét, míg a politikai egyenlőség eszméje kívánja meg, hogy az ember gyakorolja magát a pluralista nyelv és gondolkodás használatában, hogy kialakítsa a más fejével való gondolkodás készségét, tekintetbe véve, hogy a másik ember nem rang megtestesítője, hanem ugyanolyan független polgár, mint ő maga.” (37.) Van egy nagy asztal (akár metaforikus értelemben), és körül zajlik egy hatalmas beszélgetés, ami ezt a két eszmét egyesíti. „Kant ránk hagyta a modern szimpózium részletes leírását.” (39.) Ezzel a szöveggel nagyjából egy időben született Heller Ágnes *Szilveszteri szimpózium* című műve, amely egy modern kerettörténetben az antik beszélgetést idézi fel. Néha persze nagyon átüt a mai fogalmiság. Egy helyen Erüximakhosz így összegzi Arisztophanész mondatait: „A szerelem nem egy érzéstörténet, és nem is érzéstörténetek komplexuma, hanem érzédiszpozíció.”¹⁷ Majd az érzédiszpozíció fogalmának körüljárása után Arisztophanész ezt állítja: „Nos, azt hiszem, hogy a szerelem mint érzédiszpozíció, mindig motivál arra nézve, aki ezt az érzést bennünk kiváltotta.”¹⁸ De ebben a műben mintha még nem tudnánk a modern szimpóziumról; ennek legfőbb sajátossága azonban a tartalmi meghatározatlanság. Kant következő meghatározásából indulunk ki: „Roskadozó asztal mellett, ahol a fogások sokasága csupán csak arra szolgál, hogy hosszan együtt tartsa a vendégeket (*coenam ducere*), a csevely rendszerint három fokozaton megy át: 1) az *elbeszélés*, 2) az *elmélkedés* és 3) a *tréfálgatás* fokozatain.”¹⁹ Ehhez Heller többek között ezt fűzi hozzá: „A társalgás szempontjából a második szakasz a leglényegesebb. Ezen a ponton ütköznek össze az ítéletek, ízlesek és vélemények, itt kerül sor a vitatkozásra. Sem disputációra, azaz tudományos vitára, sem pedig veszekedésre nem kerülhet sor az asztal körül.” (41.)

Az „asztalt”, az „asztal” köré való leülést barátságként is értelmezhetjük. Radnóti Sándor tanulmánya igazából azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a barátság lehet-e a társadalom szerveződéseknek kiindulópontja. Arisztotelész *Eudémioszi etikája* alapján még inkább nemmel válaszolnánk. „A legderékabb emberek barátsága [...] az erényen alapul. Mindebből nyilvánvaló, hogy az *első* barátság az, amely a derék embereké: a kölcsönös szeretet és vonzalom. Hiszen kedves a szerető ember számára az, akit szeret; és a szeretett embernek is barátja az, aki szereti őt.”²⁰ A *Nikomakhoszi etikában* azonban kívülről is rátekinthetünk a barátságra, így jutunk el ehhez a megjegyzéshez: „nyilván az államot is a barát-

¹⁷ Heller Ágnes: *Szilveszteri szimpózium*, T-Twins Kiadó, 1992, 18.

¹⁸ Uo. 19.

¹⁹ Immanuel Kant: *Antropológiai írások*, Osiris – Gond – Cura Alapítvány, 2005, 236.

²⁰ Arisztotelész: *Eudémioszi etika* 1236a–b.

ság érzése tartja össze”.²¹ Azt, hogy a barátság később elveszti ezt a szerepet, két perspektívából lehet leírni: egyrészt a gyakorlati filozófia két diszciplínájának széthasadásaként, másrészt a barátság átalakulásával. A modernségben bekövetkezik a barátság privatizálódása, és az már a fiatal Hegel egyik döntő érve volt a romantikával szemben, hogy az intim kapcsolatokat nem lehet társadalmi kötelékeké átértelmezni. A modern barátságok így eleve antipolitikusak. S ezzel kapcsolatban Radnóti ezt mondja: „[de] az antipolitika is politika, [vannak olyan modern] barátságok, [amelyek] természetük szerint a nyílvanosság előtt zajlanak, s megrajzolnak valamilyen távoli elképzelést a közösségi együttélésről, a közélet módjáról.” (439.) Így a barátság ugyan nem modellje többé a társadalomnak, de anticipatív értelemben mégiscsak a társadalmi együttélésre utal.

Már Radnóti Sándor is beszélt arról, hogy a modernségben a társadalomelméletnek egy olyan új mintája jön létre, amely eltávolodik a „beszélgetés” vagy a „barátság” fogalmaitól. „A konkurens elméletek egy jelentős hányada [...] a szabadságot tartja a politika fő témájának.” (Uo.) Kis János tanulmánya Isaiiah Berlinhez kapcsolódva éppen a szabadság fogalmait próbálja tisztázni. Tudjuk, hogy Berlin a szabadság negatív és pozitív fogalmait vezette be. „Általában azt mondják, hogy annyira vagyok szabad, amennyire más emberek vagy más emberekből álló csoportok nem avatkoznak be cselekedeteimbe.”²² „A »szabadság« szó »pozitív« értelme az egyénnek abból a vágyából fakad, hogy saját magának az ura legyen. Azt szeretném, ha életem és döntéseim rajtam múlnának, nem pedig holmi külső erők határoznának rólam.”²³ Kis János elsődlegesen a fogalmakban lévő többértelműséget, majd a jelentéstartalmak sokféleségét mutatja ki. De a tanulmány mégis alapvetően e kétféle szabadság-fogalom lehetséges konfliktusait vázolja fel, illetve azt, hogy ilyen esetekben mi a teendő. „A negatív szabadságnak [az a] felfogása, mely szerint a negatív szabadság az a »minimális sáv, amelyet nem sérthetünk meg úgy, hogy ne kerüljünk szembe saját természetünk lényegével« [...] A negatív szabadság sérthetetlen minimumát nem azzal becsüljük meg, hogy terjedelmét bővítjük, hanem azzal, hogy nem gázolunk bele. A követelmény, hogy tartsuk tiszteltben, nem versenyez más értékek kívánalmaival – melyek a mérlegelés során hol erősebbnek bizonyulnak nála, hol alulmaradnak vele szemben –, hanem korlátot állít ezek követelése elé.” (381–382.) Itt az áttekintésünk nagyjából záródik is: már nem beszélgetésről vagy megbeszélési valóról van szó, hanem egy elméletileg tisztázandó problémáról, vagyis döntésről. Így visszatértünk Márkus György elemzéseire. (Axel Honneth éppen ebben az összefüggésben próbálta bevezetni a „kommunikatív szabadság” fogalmát.)²⁴

A helyzet azonban még ennél is sokkal rosszabb: nem a közös asztal köré való leülés elmaradásáról van szó, hanem arról, hogy 1990 után megkezdődött egyfajta populista kultúrkritika kialakulása. Beszélgettünk, beszélgettünk, de ezek egyre nagyobb sületlenségek lettek. Ludassy Mária tanulmánya elsődlegesen arra mutat rá, hogy a beszélgetés tartalma korántsem közömbös. Egy nagyon aprólékos Rousseau-rekonstrukció keretei között mutatja be a „populista kultúrkritika kezdeteit”.²⁵ Rousseau nemcsak a szabadság nagy teoretikusa és a második értekezés szerzője, hanem a lengyel és a korzikai alkotmánytervezet szerzője is. „Rousseau műveit [tanulmányozva] mindegyikben megtaláljuk

²¹ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, 1155a.

²² Isaiiah Berlin: A szabadság két fogalma, in: uő: *Négy esszé a szabadságról*, Európa Könyvkiadó, 1990, 342.

²³ Uo. 361.

²⁴ http://real.mtak.hu/30458/1/Axel_Honneth__ford_bv_ds_fa_1_u.pdf

²⁵ A tanulmány később megjelent: Ludassy Mária: *Téveszméink eredete*, Atlantisz Kiadó, 1991, 32–59. A dolgozat néhány gondolata már megjelent Ludassy Mária *A moralista Jean-Jacques és a törvényhozó Rousseau* című tanulmányában. In: Jean-Jacques Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek*, Magyar Helikon, 1978, 815–858.

[a] nem is mindig jelképes akasztófát, mely megakadályozni hivatott a kultúra egyetemességnek nevezett értékei szabad áramlását. Először a *Levél D'Alambert-hez a színházakról* (1758) döbbsentette rá az enciklopédistákat, hogy talán többről van szó, mint egy érzékeny és féltékeny filozófuskolléga extravagáns elmefuttatásáról [...]. Rousseau többé nem rivalizálni akart a filozófusokkal, hanem felszámolni vágyta azt a világot, melyben a filozófusok és drámaírók rivalizálása egyáltalán lehetséges." (50.) Rousseau nemcsak föltalálta, hanem a tanításával és a személyiségével képviselte is a *felvilágosodás dialektikáját*, ahol is a szabadság másikként a populista kultúrkritika jelenik meg, és innen indulnak a téveszméink, vagyis a történelmi katasztrófánk.

(IV.) A *Holmi* valamit megismételni szeretett volna, de mégis valami teljesen újat hozott létre. Az antológiában szerepel egy nagyon különös státuszú tanulmány, amely éppen a klasszicizmus és a modernitás kapcsolatát elemzi, és ennyiben a *Holmi* történetének paraboláját is nyújtja. Bagi Zsolt írja: „A klasszicizmusnak valójában minden formája szembe találja magát a modernitás problémájával, és ez korántsem a véletlen műve: éppenséggel maga a klasszicizmus fogalma, azaz a klasszikusnak a modernnel való kritikai szembeállítás az, ami egyáltalán tudatosítja a modernség állapotát. Valóban modern csak az lehet, aki belátja saját szituációja és a klasszikus szituáció közötti különbséget.” (357.) Ennek bázisán fogalmazhatjuk meg a *Holmi* teljesítményét: a rendszerváltás utáni huszonöt évben sajátos és jelentős kultúrát teremtett.²⁶ És Tandori kérdése (éppen neki köszönhetően) ott marad a levegőben: „Szpérót kérdem: amúgy ... [ez] ... a vég volt?”

²⁶ „Rejtély, hogy [...] az önkritikus attitűd miért nem jelenik meg az antológiában. Az olvasáskor a legfájdalmasabb tapasztalat ugyanis talán éppen az, hogy [szinte] egyik szöveg sem reflektál arra a soktényezős elsilányosodási folyamatra, ami a rendszerváltás utáni magyar kultúra teljes egészében végbement [...]” Sipos Balázs: Az utak megnyílnak, <http://www.revizoronline.com/author.php?id=351>. Semmiféle ilyen elsilányosulásról nem tudok, nagyjából 2005–2006-ig (de lehet, hogy 2010-ig) a magyar kultúra virágzásáról beszélhetünk. A dolgozat egészével nagyjából ezt próbáltam igazolni.

„NEM ÉN ÍROM”

G. István László: *Nem követtem el* (Versek 2011–2013)

Ha nem számítjuk kétnyelvű válogatott kötetét, G. István László, aki lassan negyedszázados költői pályára tekinthet vissza, immáron a tizedik verseskötetét tette közzé az ideai könyvhétre. A 2015-ös *Repülő szőnyeg* után, mely egyszerre a kötött költői formák tankönyv-példatára és verseskötet, a szerző visszatért korábbi műveinek alkotásmódjához, és ciklusszerű egységességit kötetet hozott létre. A Magvető *időmérték* sorozatában megjelent könyv címe és alapmotívuma a magyar irodalom egy fontos és sokat idézett szövegére, Pilinszky János 1973-as *Merénylet* című, kétsoros versére utal: „Megtörtént, holott nem követtem el, / és nem történt meg, holott elkövettem.” A Pilinszky-vers a soá utáni etikai diskurzusok egyik központi kérdésére keres választ, a bűn problémáját a felelősséggel összefüggő ok-okozati viszonyokról metafizikai síkra helyezve.¹ A *Nem követtem el* aligha tekinthetjük a gnómaszerűen tömör szöveg kommentárjának vagy továbbgondolásának. G. István László saját költői világot hoz létre, mely csak érintőlegesen kapcsolódik Pilinszky szövegéhez és annak etikai dimenzióihoz. Jól látszik ez már az *Első védőbeszéd* felütésén: „Nem történt meg, holott elkövettem. / Dülöngélek, mint a tangóharmonika / potroha. Holott semmit se ittam. / Persze, józan se vagyok. Összeálmodok / egy részegséget, az is jobb, mint józanul / szorozni, osztani.” (5.) A *Nem követtem el* nem „valódi” védőbeszédemből áll; a költemények egyrészt kísérletek egy szubjektum megragadására, másrészt közelítések az emberi állapot feltételeinek körülírásához.

A kötet versei egy fontos formai különbség szerint két nagy típusba tartoznak: az egyikbe azok sorolhatók, melyek beszélője egyes szám első személyben szólal meg, a másikba pedig azok, melyek harmadik személyben beszélnek egy Kandi nevű alakról. Mindkét csoportba harminchét vers tartozik, bár a kötet záró darabja, mint látni fogjuk, egyszerre én-vers és Kandi-vers. A két típusba tartozó szövegek jellemzően tömbökben helyezkednek el (hosszuk a kettőtől a kilenc költeményig terjed), ezek egymásra következőjét nem szervezi jól áttekinthető algoritmus. Az egyes szám első személyű szövegeket nem lehet mindig egy jól meghatározható szubjektumhoz kötni, de vannak a kötetben személyesnek mondható versek is, például egy egész miniciklus az apa haláláról – akit a tájékozottabb olvasók természetes gesztussal azonosítanak Géher Istvánnal –, benne az *Ötvenkettedik védőbeszéddel*, melyben a költő saját korábbi versére, a *Nevető oltárra* is reflektál.

¹ Ld. Beney Zsuzsa: Naplótöredékek. *Vigilia* 2006/9. 675–677. A motívum története szempontjából fontos Nadas Péter *Világlo részletek* című memoárja (Jelenkor Kiadó, Budapest, 2017), ld. különösen a második kötet 65. oldalát.

Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2017
88 oldal, 1990 Ft

Hogy miért a rendkívül kevésbé poétikus Kandi nevet viseli a G. István László által megalkotott figura, nehéz volna egyértelműen megmondani. A szótári jelentés, 'kíváncsi, leskelődő', illik a világban mozgó és figyelő alakra, noha a felderítés vagy a voyeurizmus motívumai nem hangsúlyosak a könyvben. A versek egzisztenciális érdeklődése miatt azt sem zárhatjuk ki, hogy eredetében Kant és Gandhi nevének egybegyúrása rejlik. Kandi első említése történetesen így hangzik: „Két élet nem elég egyet / elfelejteni. Mondja Kandi, ha hinne / lélekben, vándorlásban.” (*Harmadik védőbeszéd*, 7.) Azt mondhatnánk, olyan figurával van dolgunk, aki se nem Kant, se nem Gandhi, de a nevével emlékeztet ezekre a nálánál jóval nagyobb tétellel játszó alakokra. Ha pedig rejtvényfejtésre adnánk a fejünket, akkor *K-and-I*-nak is olvashatnánk a nevet, ahol az *I* az angol 'én' volna vagy akár a szerző István nevének rövidítése, de nem tudnánk, mire vagy kire vonatkozik a *K*. Fontos-e ez? Lehet, hogy nem, de olvasás közben erősen foglalkoztathatja az olvasót, éppen a név kevésbé szerencsés hangzása miatt.

Némelyik versben Kandi lényegében az *ember* szinonimájának tekinthető. Ilyen a *Harmincötödik védőbeszéd*, mely azt is világossá teszi, milyen képlékenyen értendő a versek műfajmegjelölése. „Védeni kell Kandit. Nincs olyan hosszú / vádirat, amit a védelem ne követne. / Követi, és meg kell halnia. A védőbeszéd / csak annyi: nappal volt, és most este lenne. / A védőbeszéd csak annyi: este volt, és most / itt a nappal. Kandinak meg kell halnia. / Senkit nem vizsgál. Meg kell halnia Kandinak, / senki nem esik kétségbe tőle. Még egy / éjszaka, még egy nap. El kell venni tőle. / Még egy nap. Még egy éjszaka. Vissza / kell neki adni. Kandinak meg kell halnia. / Kandinak meg kell halni.” (39.) A kötet egyik leghatásosabb verséről van szó, s ez nem csak témájának köszönhető. A halandóság nem éppen újszerű problémáját itt nem valamely új felismerés teszi érdekessé, hanem a látszólag eszköztelennek tűnő költői nyelv, melynek működése nagyon is tudatos és finom műveleteket fed fel. A legszembetűnőbb ezek közül természetesen a variációt magában rejtő ismétlés, mellyel a vers beszélője makacs következetességgel közli az elkerülhetlent, és az utolsó sorban a főnévi igenév személyragjának elhagyásával (a *halnia* helyett a *halni* használatával) a mondat másfajta szegmentálását is lehetővé teszi: a „meg kell halni” nemcsak Kandira, hanem minden emberre érvényes állítás. A versnek ezen a pontján tehát már nemcsak az a képlet igaz, hogy Kandi mint az emberi nem képviselője halandó, s az ő halálnak kitettsége példának tekinthető, mely révén a vers beszélője és olvasója saját létfeltételeivel szembesülhet – hanem az is, hogy a grammatika magában hordozza ezt a tudást, és feleslegessé teszi az azonosítás/azonosulás műveletét, pontosabban alternatíváját kínálja annak. A „meg kell halni” szintagma megnyitja a verset Babits *Ősz és tavasz között* című költeménye felé is, melynek – bár más szerkezetet alkotva – szintén meghatározó eleme az ismétlés. A G. István László-vers alapmondatának fontos hatáseleme a *Kandinak* és a *halnia* szavak fonetikai egybecsengése, melyhez hozzájárul a főhős neve és a megfellebbezhetetlenül kimondott *kell* ige alliterációja. Hasonlóan működik az utolsó előtti sorban a „Vissza / kell neki adni.”, mely anagrammatikusan tartalmazza Kandi nevét.

A vers tudatosan színre vitt logikátlansággal mutatja meg azt, hogy nem képes magyarázatot adni arra, miért kell meghalnia Kandinak. A harmadik mondat („Követi, és meg kell halnia.”) nemcsak azért figyelemre méltó, mert megbontja a vers szövegtani értelemben vett jólformáltságát (a „követi” alanya a „vádirat”, míg a mondat második fele Kandira vonatkozik), hanem azért is, mert logikai viszonyok feltárása helyett mellérendeléssel állunk szemben. Tehát nem azt olvassuk: „bár a védelem követi a vádiratot, Kandinak meg kell halnia” – a két mozzanat közötti összefüggés megkérdőjeleződik ezáltal, és a „védőbeszéd” hatékonysága nem tűnik adottnak. A „védőbeszéd” nem tudja megmenteni Kandit a haláltól, s láthatóan nem is ez a beszélő célja. A bibliai Teremtés könyvével való intertextuális játék Kandi halandóságát a teremtett világ idejének alap-

szerkezetével kapcsolja össze – azzal, hogy a nappal után az este következik –, és a vers nem a célélvűség felől, mint védelemül szánt beszéd értelmezhető, hanem sokkal inkább konstatív jellegű megszólalásként.

Bár az apologetikusság a versek jó részében legalábbis idézőjelbe tehető, a könyv címének alapvető mozzanata, a tagadó modalitás, végigvonul a könyvön, és megannyi alakváltozatban tetten érhető. Jellemző ebből a szempontból a *Huszonhetedik védőbeszéd*, melyben jól megfigyelhetők a kötet kis elmozdulásokkal, apró lépésekkel dolgozó költői nyelvének sajátosságai. „Azt hiszi, / ezt a vázát is odatette az asztalra, pedig csak / teszeti. Nem tud tenni semmit. Nem bírt születgetni, / hát éleget, aztán halogat.” (31.) A „gatás–getés” nemcsak tematikai síkon játszik itt szerepet, a nem látványos költőiség, az óvatos nyelvi operációk meghatározói a vers stílusának. A beszélő és Kandi perspektívájának különbségén túl éppen ezek teszik a szöveget érdekessé: a *tenni* elcsúsztatása az ’odatesz’ jelentésről a ’csinál’-ra, a *hal-ogat/halogat* kétértelműsége a *teszetet* mintájára képzett igealak és a ’halasztgatás’ között. Kandi a *majdnem-igen* és a *nem* között *létez-get*, alapvető megnyilvánulása a visszakozás. Jelentéktelenségének tudatában „éleget”. „Kandi sosem gondolt magára, / úristen, sosem gondolt magára.” (Uo.)

A *Tizenkilencedik védőbeszéd*ből kiderül, Kandi szeretne másmilyen lenni. Itt azzal szembesülünk, hogyan tekintenek mások Kandira, aki „életfelületét” lakkozza, hogy „fodrozás nélküli arctükör” válik belőle. A vers beszélője „hősünket” karszékhez hasonlítja, aki azonban elégedetlen önnön kényelmes voltával – kényelmetlen szeretne lenni. Az unalmas figurára adott reakciók leírása után a vers így zárul: „Képtelenség leáztatni / a lakkot, Kandi próbálja: emlék nélküli / örvény vegye birtokba köldöktől lefelé / a testét, aki elszáll, pusztá feltételezésétől / annak, hogy egyszer megkívánja.” (23.)

Azt hiszem, ezen a ponton már-már az értelmetlenségig jut el a vers, nehéz kihámozni, hogy mit is jelentenek ezek a sorok; talán túlságosan nagy súly került itt a sajátos értelemben használt *elszáll* igére. E költői nyelv előbb említett sajátosságai mellett szólnunk kell egy másik jegyről is, a nehézkességről. A *Harmadik védőbeszéd*ből fentebb idéztem a következő mondatot: „Mondja Kandi, ha hinne [...]”. Érdekes *casus mixtus* hozott itt létre a szerző, furcsán keverve a kijelentő és a feltételes módot. Ez a grammatikai különösség, érdesség G. István László poétikájának szerves része, melyet, azt hiszem, inkább csak többszöri olvasásra fogad el az olvasó, elsőre inkább zavaró lehet.

De térjünk vissza a *Nem követtem el* tagadásaihoz. A versek beszélője rendre nem pozitív kijelentésekkel határozza meg önmagát, hanem arról beszél, hogy mi mindent nem csinál. A *Tizenhatodik védőbeszéd* például, akár a kötet első darabja is, a nem ivás motívumára épül, s meglepő módon így kezdődik: „Ha lenne feleségem, válással fenyegetne. Én / nem iszom.” (20.) Később megoldódik a rejtély, és a lírai alany megmagyarázza ezt a logikai furcsaságot: az alkohol nélkül (is) létrejövő „részeg nézés” elviselhetetlen. Ez a vers a könyvnek a költészetre explicit módon reflektáló vonulatába tartozik, szerepe van benne az „írás” és az „ivás” szavak közelségének, és megidézi több magyar költő alakját. A nem cselekvés a tárgya a *Harminkettedik védőbeszéd*nek. Ebben a gyermektelen Kandiról olvasunk, aki Istenhez szól, Ábrahám történetét felemlgetve, és akiről a vers beszélője megállapítja, tettek nélkül nem ismeri a következményekkel járó élet dimenzióit.

A negativitás érdekes változatát jelentik a téves azonosítás motívumán alapuló versek. A *Hatvanharmadik védőbeszéd*ben az én-t egy – a vers szerint minden bizonnyal őrült – személy zsidónak véli, és ezért (!) japánul „szól rá”. Hogy az én nem vallja magát zsidónak, nem érdekli, ahogy az sem, hogy nem nő, és ezért nem fog tudni válaszolni arra a kérdésre, hány magzatelhajtáson esett át. Hasonló logika működik a *Hatvanhetedik védőbeszéd*ben, melyben az én-t vaknak hiszik, ő pedig nem meri bevallani, hogy látó, és nem tudja elhárítani a felajánlott segítséget. „Hosszan vizsgáltam magam az enyhén / púderes, hátul foncsoros fényben. Talán / a szemem lett ennyire tompa, fénytelen? Kristálytisztán /

vakított rám a tekintetem. Hogy ő megérti. Annyira / szép, amikor valaki a semmit nézi, és / hogy a bátyja is, akinek mindkét lábát / levágták, cukros, sokszor kér karácsonyra / cipőt.” (71.) Hogyan szembesíthetik mások a személyt olyan identitáselemekkel, melyek nem tartoznak hozzá? Erre a kérdésre keresik a választ ezek a versek, melyeket egyúttal gyakorlóterepnek is tekinthetünk: ezek az én-t olyan helyzetekbe vetítik, melyekben joggal mondhatná, „nem követtem el”.

Talán az eddigi példákból is látszik, hogy a kötet igazi erőssége azokban az ötletekben rejlik, melyeket a szerző következetesen gondol végig tizenöt–hús soros verseiben. Ilyen az, milyen lehet egész nap legelőn tartózkodni (*Negyvennyolcadik védőbeszéd*), ilyen az akvárium motívuma (a lírai alany soha nem akart akváriumot), az elpusztult halak képével, mely összekapcsolódik egy szeretett személy – feltehetőleg az édesapa – elvesztésével (*Ötvenötödik védőbeszéd*). Figyelemre méltó a holttest fizikai értelemben vett sorsán gondolkodó *Huszonnegyedik védőbeszéd*, emlékezetes az „emésztetlen beszéd”-en kérődző Kandi szájának jövőjén, elképzelt ereklyévé válásán töprengő *Harmincnyolcadik*. A több költeményben előforduló kutya motívumhoz kapcsolódik a Kandi örömét jelző „előcsóválás”, ez is koherensen felépített szöveget eredményez (*Hatvanegyedik védőbeszéd*).

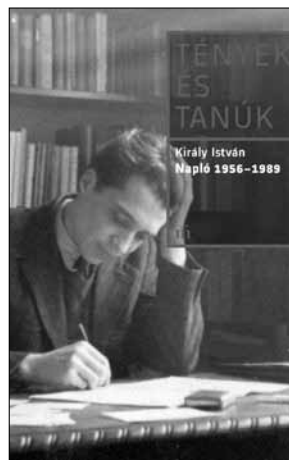
Sajnos nem egy esetben megfigyelhető, hogy az egyébként következetesen építkező vers a végén romlik el. Például a *Hetvenkettedik védőbeszéd*, mely azt a képzetet viszi végig, hogy Kandi megfojt egy nőt, úgy nyúlva hozzá, miként egy hangszerhez. Itt fontos szerepe van a hang médiumához tartozó motívumoknak, majd a vers így fejeződik be: „Közvetlen a halál előtt / egy nedves üveghang: / ahogy négy-öt virágszár / egybefogva zöld levét ereszt.” (76.) Bosszantó képzavar ez egy egyébként ép gondolatmenet végén. A *Huszonkettedik védőbeszéd* is hasonló bosszankodásra ad okot. A „Kész vagyok. Rohanok. Megyek.” (26.) kezdetű szöveg, mely az én és egy kutya egymásra kopírozódása miatt izgalmas, így fejeződik be: „Megyek. Tietek / vagyok.” (Uo.) Az utolsó, rövid mondat feleslegesen, mintegy toldalékként került a szöveg végére. És még egy példa. A *Negyvenhetedik védőbeszéd* egy gyorsított mosdójában való találkozást mesél el, ahol az én egy korábban sosem látott ösellséget pillant meg, akit egy másik korban gondolkodás nélkül meg kellene ölnie. „Azonnal egyedül maradtam, ellenség / nélkül. Jutott időm hányni. De / nem hánytam.” (51.) Túl azon, hogy az *azonnal* az adott szöveghelyen nem szerencsés szóválasztás, az egész idézett részre igaznak érzem, hogy nélküle jobb lett volna a vers.

A kötet utolsó előtti versében az én a védőbeszéd mondásának idejét összekapcsolja saját életidejével: „A védőbeszéd elmondása közben meghalt / az apám.” (*Hetvenharmadik védőbeszéd*, 77.) Ezt úgy tekinthetjük, mint a vers én-jének és a szerzői én-nek és életrajznak az összekapcsolását. Az utolsó, letisztult hangú költeményben aztán az én leválasztja magáról a versírás tevékenységét, elbúcsúzik Kanditól és a védőbeszédektől. A műfajt az „imamalom” – „ártalom” – „óvalom” gondolati soron át értelmezve jut el a kegyelem mozzanatához. „Nem én írom a beszédet. / A kegyelem nem szorul gondolatra.” (78.) A *Nem követtem el* zárszava a hit jegyében jut el az elhallgatás lehetőségének és szükségszerűségének belátásához.

EGY KORSZERŰTLEN EMBER

Király István: Napló 1956–1989. Szerkesztette Soltész Márton, sajtó alá rendezte Katona Ferenc, Soltész Márton és T. Tóth Tünde

Ez év áprilisi megjelenését követően két nagyobb fővárosi bemutatója volt Király István 1956 és 1989 között keletkezett, de csak a közelmúltban megtalált és sajtó alá rendezett naplójának. A Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválon tartott első és az ELTE bölcsészkarán rendezett második bemutató egyaránt telt ház előtt zajlott – nem is csoda, hiszen az utóbbi évek egyik legnagyobb irodalomtörténeti szenzációjáról beszélgettek a meghívott szakemberek. A zsúfolt széksorokon végigtekintve azonban mindkét eseményen feltűnő lehetett a résztvevők átlagos életkora: az egyetemista korosztály tagjai szinte egyáltalán nem, harmincasok inkább csak elvétve foglaltak helyet a nézőtereken, a termeket legnagyobb részben negyven–ötven feletti érdeklődők töltötték meg. Nem vonhatunk le általános következtetéseket ebből a tapasztalatból, mégis érdemes megpróbálkoznunk a jelenség értelmezésével. A fiatalabb korosztályok távolmaradásának csak az egyik oka lehet a napló riasztó vastagsága: a főszöveg kilencszáz oldalát Babus Antal Király-életrajza, több mint százoldalmi névmutató és néhány lapnyi fotó követi, így szakmai érdeklődés, esetleg személyes érintettség híján nem valószínű, hogy sokan fogják az elejétől a végéig elolvasni a kötetet – persze, ez semmilyen hasonló műfajú szövegtől nem várható el. Az óriási terjedelemmel azonban jóval fontosabb tényező a napló írójának személye. Az életében is felemás megítélésű Király mégoly jelentős szakirodalmi műveinek nagy részét maguk alá temették az elmúlt két-három évtized újabb és újabb irodalomértelmezői tendenciái, de ami ennél is lényegesebb: a szerző által megtestesített – és jegyzetei által igen pontosan megjelenített – kommunista értelmiségi típus szinte felfoghatatlanul távolinak, sőt irreálisnak tűnik a 21. század Magyarországn. Király ideológiai elkötelezettsége, már-már kényszeres felelősségtudata, tenni akarással párosuló hatalom- és tudásvágya, valamint ezekkel összefüggő állandó önmarcangolása – még ha olykor kínálkoznak is párhuzamok a jelenkorral, mint amilyen az értelmiségellenes rendszer vissza-visszatérő említése vagy a hatalom korruptságának helyenkénti önkéntelen leleplezése – egy elveszett és soha vissza nem térő világ rekvizitumaiként hatnak. Nem csoda hát, ha egykori egyetemének jelenlegi hallgatói sem tudnak mit kezdeni az örökségével, már ha tudnak egyáltalán annak létezéséről: Király kérdései többé nem az ő kérdéseik (nem a mi kérdéseink), világa legfeljebb nyomokban hasonlít arra a világra, amelyben élniük (élnünk) adottott. Így életművéhez – irodalomtörténeti munkáihoz éppúgy, mint a jelen kötethez – az ismerősség érzésével nem, legfeljebb a megismerés hiú vágyával közelíthet a mai olvasó. Mint

*Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2017
1078 oldal, 9990 Ft*

egy múzeumi tárgyhoz, amelynek maradéktalan megértését a történelmi távolság minden muzeológusi segítség ellenére is lehetetlenné teszi.

Nem csak szakmai elavulásról vagy a létező szocializmus évtizedeinek távolodásáról van szó, ha Király korszerűtlenségéről beszélünk: a tudományos pályájának építése mellett az aczéli kultúrpolitika működtetésében is fontos szerepet játszott irodalomtörténész olyan hagyományt vallott magáénak, és olyan társadalom- és embereszményt idealizált, amely már a napló keletkezésének éveiben is idejétmúltak tűnhetett a magyar lakosság legnagyobb része számára. Király egyébként felismerte saját megkésetttségét, ez a bejegyzések egyik leggyakrabban visszatérő témája: „Az az érzésem: a múlthoz ragaszkodva valamifajta olyan szerepet tölthetek be, mint valaha Illés Béla, Barta Lajos. A más kor szótárával, értékrendjével Don Quijoteként nézem az eseményeket” – írja 1983 márciusában (658.). Az irodalmi és a nyomtatott kultúra fokozatos leértékelődése, a humanértelemiségi szerep jelentőségvesztése, tudás és közéleti hatalom viszonyának átrendeződése, ezekből következően pedig a rendszerváltás után szocializálódott generációk általános műveltségszerkezetének megváltozása azonban a mából visszatekintve még inkább utópisztikusnak mutatja Király erőfeszítéseit. Az általa elképzelt Magyarország, ahol mindenki egyenlő arányban részesül az anyagi és szellemi javakból, és az önös érdek mindig alárendelődik a közösségi érdekeknek – kivéve persze néhány olyan esetet, amikor az ő, Király önös érdekéről van szó –, soha nem valósult meg, és nagy valószínűséggel már nem is fog megvalósulni. A naplót éppen ezért kudarcos fejlődésregényként is olvashatjuk, amelyben a történelmi és a személyes csalódottság nem válik el egymástól. A szocializmus megreformálásának lehetetlensége saját személyisége átformálásának lehetetlenségére, vagyis önnön esendőségére is újra és újra ráébresztette Királyt. Személyes tragédiája abban rejlik, hogy miközben tudatában volt annak, hogy nem tudja „az igazságig keresztülhazudni magát”, minden egyes napon megpróbálta rávenni magát az épp szükségesnek vélt hazugságra.

Az önformálás és önmegfigyelés állandósult gyakorlata nyilvánvalóan Király politikai szocializációjának legfontosabb időszakával, a második világháború befejeződését követő nagyjából egy évtizeddel van összefüggésben. A napló bejegyzései az ötvenes éveket olyan ideológiai aranykorként ábrázolják, amely, bár nem volt mentes a súlyos tévedésektől, magában hordozta egy igazságosabbnak vélt társadalom felépítésének lehetőségét. Az aranykor azonban véget ért, Király pedig – saját meglátása szerint – itt maradt élő múltdarabként egy számára idegenné vált világban. Az 1956 előtti életút zárványszerűségének felismeréséből eredhet a napló kezdeti szakaszainak vallomásos, önostorozó hangütése: az első évek bejegyzéseiben meglehetősen gyakoriak az önmegszólítások, a naplóíró saját képességeinek megkérdőjelezésére, helyzetének felismerésére vonatkozó mondatok. 1957. szeptember 10-én, a szegedi egyetem irodalmi tanszékvezetői állásának (száműzetésként megélt) elfogadása után például ekképp értékeli „deklasszálódását”: „Most az a feladat áll előtted, hogy a saját gyávaságod alakítsd át feladattá. Tanulság: még mindig a gyávaság [az] egyik mozzatója az életednek. [...] Tudj végre ura, s nem szolgálója lenni az életednek. A szolga legfőbb tulajdonsága a gyávaság. Mi kényszerít valakit, hogy vergődjön a sorsa alatt? Az, hogy gyáva, hogy meghátrál a nehézségek előtt. Szeged tanulsága: ezt többé ne tedd! Ezt mindig tudd ezután. A másik: minden munka robot, ha nem tudod feladattá változtatni. Ha már a gyöngeséged beleszorított valamibe, ne búslakodj rajta, hanem keresd meg benne a feladatot!” (42.) A kegyvesztettség érzése, és az ezzel való együtt létezés – sokszor inkább manírnak, egy felvett szerep velejárójának tűnő – törekvése ugyancsak a napló legfontosabb témái közé tartozik.

A naplóíró egyrészt tisztában van azzal, hogy a köztudat azonosította őt a Révai-féle kultúrpolitika vonalasságával, másrészt viszont nem érti, miért kellene utólag bűnként megélnie azokat a döntéseit, amelyeket (legalábbis saját megítélése szerint) a legjobb

szándékkal hozott a negyvenes–ötvenes években. Az átmenet kérdése vetődik fel élesen ezekben a gondolatmenetekben, vagyis hogy mennyire tekinthető folytonosnak az 1956 előtti és utáni magyarországi politikai berendezkedés. A Kádár-korszak közbeszéde a gyakran idézőjelesen említett „ötvenes évekről” szólva a személyi kultuszra, a múltbeli törvényteleniségekre és bürokratikus túlkapasokra igyekezett helyezni a hangsúlyt, elhallgatva azt a tényt, hogy a konszolidálódó Kádár-rendszer alapjai nem különböznek radikálisan a Rákosi-korszakétól. Király ennek belátását hiányolja, amikor saját, alacsonynak vélt reputációja kérdését járja körül: „Meg kellene próbálni az ötvenes évek igazolását végrehajtani. Mert egyébként, mit hőskorként éltem át, körém tekerődzik, mint lefojtó büntudat. Furcsa: az uralkodó párt szégyelleni lenne köteles a maga múltját. Itt fordulatot kellene végrehajtani” – írja 1976. február 15-i bejegyzésében (421.). Ilyen fordulat sosem következett be, Király számára a fő kérdés így inkább csak az lehetett, miként találhatja meg a helyét „egy autóvásárló, lakásépítő világban” (229.), amely taktikai okokból igyekszik háttérbe szorítani az általa elsődlegesnek tartott ideológiai szempontokat. Sűrűn megfogalmazott ellenérzései dacára a napló más részeiből úgy tűnik, hogy Király nem volt ellene a hallgatólagos társadalmi kiegyezésre törekvő konszolidációs politikának, Kádár Jánost pedig általában a nagy államférfinak kijáró tisztelettel említi feljegyzéseiben. „Az életszínvonalra alapozott politika [ittthon] nagyon jó, de szükség van ideológiára, különben a politika is tönkremegy” – olvasható egy 1977 júniusában keletkezett feljegyzésében (514.), amely elég pontosan magában foglalja Király saját szerepéről alkotott elképzelését is. A rendszer legbelső köreiből kiszorított, független tanácsadóként tekintett magára, aki szakmai és ideológiai képzettségével sokat tehetne a kiépülőben lévő rendszerért, ha az kérne a segítségéből. Fontos tévedése ez Királynak: meg nem becsültségének képze- te saját „belső ellenzékiiségének” túldimenzionálásához vezetett, és nem volt képes elfogadni azt a tényt, hogy nagyon is fontos eszköze, de a legkevésbé sem független tanács- adója volt az aczéli kultúrpolitika működtetésének.

Aczél György szerepének vizsgálata megkerülhetetlen, ha Király István frusztrációinak, önértékelési problémáinak eredetét szeretnénk megérteni. Ahogy arról már több helyen szó esett, Aczél a napló „titkos főszereplőjének” is tekinthető, akinek a neve többször fordul elő a kötet lapjain, mint a szerző akármelyik családtagjé vagy barátjáé. Első, 1958-as naplóbeli feltűnésekor Király még nincs túl jó véleménnyel róla („Aczélban megvan a kezdők erőszakos önteltsége. A saját varázsában bízik. Meggyőződése, mindenre képes egyedül. Nagyot fog bukni.” – 54.), a későbbiekben viszont egyre inkább körvonalazódik az a fölé–alarendeltségi viszony, amelyet a naplóíró inkább szakmai együttműködéssel kiegészülő, ám folyamatosan csalódást keltő barátságként igyekszik ábrázolni. Érzékeli, hogy kapcsolatuk az esetek nagy részében fájdalmasan egyoldalú: Aczél inkább csak akkor közeledik Királyhoz, amikor valamilyen szakmai kérdésben van szüksége a segítségére (mint például a népi írókat megdorgáló 1958-as nyilatkozat kidolgozása vagy egy Aczél által elmondandó beszéd megírása stb.), egyébként nem sokszor méltatja figyelemre az irodalomtörténészt. „»Bedolgozóként« létezek csak a számára, s nem emberként, akiben bízni lehet. [...] Sakkfigura, »bedolgozó« vagyok csak számára, és nem barát” – olvasható a *Pro memoria Mari számára* címmel ellátott, önmagában is tanulmányt érdemlő 1972-es feljegyzésében (251.).

Aczél előszeretettel alkalmazott, Révész Sándor által „offenzív kegygazdálkodásnak” elnevezett technikája általában a delikvensek egyszerű, a létező szocializmus társadalmában mégis gyarlónak minősülő vágyainak kielégítésén alapult: kisebb-nagyobb (utazással, kötetkiadással, anyagi ügyekkel összefüggő stb.) szívességek teljesítésével a politikus sokakkal került bensőségesnek tűnő kapcsolatba. De milyen gyarló vágyai lehetnek egy olyan embernek, aki életprogramja alapján az aszketizmust, az alsó néprétegekkel való szolidaritást tartja? (Ebből a szempontból különösen érdekesek azok az alkalmak, amikor

a naplóíró lelkifurdalással küszködik, amiért összehasonlíthatatlanul jobban él, mint a nép, amelytől elvileg nem szeretne eltávolodni: például amikor a vonaton utazva szégyelli jó minőségű ruházatát, vagy amikor belegondol, mit váltana ki az emberekből, ha megtudnák, milyen áron vásárolt televíziót már 1957-ben.) Az anyagi jólétnél Király sokkal többre tartja a hatalmat; annak az örömét, hogy befolyásával a szocialista Magyarország üdvét szolgálhatja. Az Aczél barátságához való kétségbeesett ragaszkodás azért is lehet mindennapjai egyik központi problémája, mert tudatában van annak, hogy a számára értelmes élet feltételeit kizárólag a politikus képes megteremteni és fenntartani azzal, hogy időnként bebocsátást enged számára a hatalom legbelső köreibbe.

Az értelmes élet fogalmához nem kizárólag a közéleti aktivitás járul hozzá Király felfogásában, bár tény, hogy erről a témakörrel gondolkodik a legtöbbet jegyzeteiben. Emellett azonban nagy figyelmet fordít a tudatos önművelésre is: csodálatra méltó az a széles körű, a magyar és európai kultúra majd minden szegmensére kiterjedő tájékozottság, amely megnyilvánul a kötet lapjain. A napló tanúsága szerint Király a munkája mellett egy átlagos héten legalább három-négy színházi előadáson, komolyzenei koncerten és/vagy filmvetítésen vett részt, élményeit pedig hol hosszabban, hol rövidebben írásba is foglalta. Az operaelőadástól kezdve a balatonalmádi kertmoziban látott amerikai limonádéig vagy a tévében sugárzott *Columbo*-epizódig mindenről összefoglalja a véleményét, magánhasználatra írt elemzései jellemzően világnézeti kiindulópontból bírálják vagy dicsérik az épp terítéken lévő alkotást. Sok tekintetben meglepően nyitottnak mutatkozik a számára idegen kulturális vagy tudományos hatások befogadására is, így például 1972-es angliai látogatásakor külön feljegyzi magának a Worcester College doktoranduszainak elméleti preferenciáit: „A nevek, amelyeket a hallgatók említenek: Northrop Frye, és főleg Susan Sontag. Kell tőle olvasnom valamit.” (264.) Ugyancsak érdeklődéssel figyeli a nyolcvanas években a kaposvári színház budapesti vendégjátékait, majd a Székely Gábor és Zsámbéki Gábor vezette Katona József Színház bemutatóit. Ács János híressé vált, 1981-es *Marat/Sade*-rendezéséről lejegyzett keresetlen szavai jól példázzák a naplóíró kortárs kultúrához való, alapvetően ideológus közéletismódját: „óriási hírverés előtte: zseniális a rendezés. Ljubimovtól lopott ötletek, funkciótlan jelenetek [...] Szétesik a színpad. A rendezés koncepciója a darab ellen hat. Marat és Sade s a többi bolond: mind azonosak, tisztaságra vágyanak. [...] [A] Sade–Marat[-kettős] belső, intellektuális párharca helyett a biztonságra világa és a »kint lévők« közt zajlik a konfliktus. A sikert ez adja: az erős ellenzéki, politikai aktualitás.” (650.) Szkeptikussága ellenére is igyekszik minél felkészültebb lenni, az „elenség művészetét” ugyanúgy próbálja megismerni, mint a szocializmus mellett elkötelezett alkotásokat. Ami viszont a napló alapján szinte teljesen hiányzik Király érdeklődési köréből, az a korabeli populáris kultúra. Leszámítva a balatoni üdüléseket, amikor esténként nincs módja mással lekötni magát, mint amit a helyi szabadtéri mozi biztosít számára, nem igazán jut eszébe az alantnak tartott könnyű műfajokra figyelmet fordítani, így például könnyűzenéről vagy szórakoztató irodalomról nem sok szót ejt a több mint harminc év alatt.

A tudatos önépítés programjához sorolhatjuk az angolul egyébként nem kifejezetten jól beszélő irodalomtörténész törekvését nyelvtudása csiszolására: a szerkesztői előszóból kiderül, hogy Király élete több szakaszában a maga sajátos angolságával írta naplóit. Az angol nyelvű bejegyzéseket magyarra átültető Katona Ferenc munkáját dicséri, hogy szinte lehetetlen különbséget tenni a magyar nyelvű Király-jegyzetek és a tolmácsolt részek között – bár jó lett volna nemcsak az előszóban, hanem magában a főszövegben is jelezni, hogy mikor olvasunk fordított szöveget.

Érdekes, hogy magánérdeklődésből elolvasott irodalmi művekről is viszonylag keveset tudunk meg a szövegből, mint ahogy az is feltűnő, hogy a szerző kiket részesít nagyobb figyelemben a kortárs irodalmi élet szereplői közül. Király népi írók iránti vonzalma köz-

ismert, ennek megfelelően sokat találkozunk Németh László, Illyés Gyula vagy Csoóri Sándor nevével, az irodalomtörténész kollégák közül pedig az ugyancsak a népiek iránt elkötelezett Czine Mihályhoz áll a legközelebb. (Sokkal közelebb, mint a szintén gyakran említett Pándi Pálhoz vagy Szabolcsi Miklóshoz, akikkel együtt Király több mint tíz éven keresztül Aczél tanácsadói köréhez tartozott.) Személyes okokból sokat foglalkozik például Dobozy Imrével vagy Moldova Györggyel is, de érdemes megfigyelni, hogy a korszak ma legnagyobbak tartott, viszont a maguk idejében legfeljebb a „túrt” kategóriába sorolt íróival milyen kevés kapcsolata volt: Pilinszky Jánossal, Nemes Nagy Ágnessel, Weöres Sándorral, Ottlik Gézával, Mátyás Ivánnal vagy akár Mészöly Miklóssal a jelek szerint nem ápolt túl közeli személyes viszonyt, nem is sokszor említi őket a feljegyzéseiben.

Ha már a személyes viszonyoknál tartunk, érdemes kitérnünk a magánélettel kapcsolatos bejegyzések meglepően alacsony számára. A naplói író több helyen utal rá, hogy az egyéni élet kérdéseit önzőségnek, káros individualizmusnak ítéli a közérdekű témákkal szemben. Egy 1970-es Fészek klubbeli este után jegyzi fel az előszeretettel pletykálkodó Tolnai Gábor és Illés Béla története kapcsán: „Mennyire lényegtelen a magánélet idegrángása. Az ember ezen túl kezdődik.” (184.) Ugyanerről a szemléletről árulkodik a következő napon írt feljegyzése is: „Reggel Mari telefonál. Érdekes, most kezdem egyre inkább szeretni. Már meglévő vagy meg nem lévő hűtlenségei nem izgatnak. Az igazán mély emberi viszonyokat nem érintik a felszín kalandjai.” (184.) Ennek megfelelően a „felszín kalandjai” igen visszafogottan jelennek meg a kötetben, Király három évtizeden keresztül majdnem mindig sikeresen törekszik arra, hogy személyes élményeit egy elképzelt nagy közös történet részeként beszélje el. Így történhet meg, hogy egy olyan családi tragédia, mint édesanyja 1978-as halála, mindössze egyetlen mondatot kap a naplói írótól, mielőtt visszatérne az aktuális politikai és egyetemi ügyek taglalására: „Az Akadémia üdülőjében voltam, amikor ma meghalt édesanyám.” (559.) Nem szabad ezt a szükséztudást érzéketlenségnek néznünk, sokkal inkább arról van szó, hogy a napló – mint írója önfelépítésének kísérleti terepe – jellegéből fakadóan nem engedi meg, hogy a kelletténél nagyobb jelentőséget tulajdonítson a közösséget nem érintő egyéni problémáknak.

A szövegben állandóan visszatér a naplói író aggodalma, hogy mivel életében véghezvitt cselekedetei minden bizonnyal nem fognak példaként fennmaradni az utókor számára, a később jövő nemzedékek tiszteletét csakis művei által lehet képes kivívni. „A morális szennyezés ellen csak a mű védhet meg. Dolgoznom kell” – jegyzi fel 1972 januárjában (212.). Majdnem három évtizeddel Király István halála után azt mondhatjuk, a számára elképzelhető legrosszabb forgatókönyv valósult meg: egy társadalmi megbecsültségét mára majdnem teljesen elvesztett szakma néhány száz képviselőjén kívül nem sokan tudnak mit kezdeni ránk maradt örökségével. Mégis fontos esemény az 1956 és 1989 közötti napló megjelenése, amiért mind a kiadás kockázatát vállaló örökösöknek (Király Júliának és Király Katalinnak), mind a szöveget sajtó alá rendező szakembereknek (csak az impresszumban szereplő neveket felsorolva: Soltész Mártonnak, Katona Ferencnek, T. Tóth Tündének, Babus Antalnak és Agárdi Péternek) hálásak lehetünk. A napló páratlanul fontos dokumentum saját múltfeldolgozásunk szempontjából, amennyiben a Kádár-korszak egyik alapproblémájára, a kommunizmus eredeti célkitűzéseitől való fokozatos elfordulás ellentmondásosságára mutat rá. Király István anakronisztikus jelenség volt ebben a korban, még akkor is, ha tudását igyekezett kamatoztatni az 1956 után megváltozott körülmények között is. Gyakran észrevette, de még többször szándékosan elsiklott fölötté, hogy ő maga sem felel meg az általa meghatározott szigorú társadalmi és embereszménynek, és jobb meggyőződése ellenére, tudatosan vált annak a rendszernek az egyik fontos tényezőjévé, amelyet – feljegyzései alapján úgy tűnik – valójában maga sem tartott alkalmasnak ideáljai elérésére.

SZÁNDÉKOLT BALESETEK

Bazsányi Sándor (szerk.): *Szivárványbaleset. Kortárs szépirodalom körüli diskurzusokban, elég csak azt figyelembe vennünk, hogy az utóbbi időben mennyi kötetet adtak ki egy-egy Szűcs-festménnyel a borítón.*¹ Ám egy olyan méretű összefogás, melynek eredményeként hatvannégy szerző Szűcs Attila képeihez címzett írása jelenhetett meg, egyedülállónak mondható a kortárs színtéren. Nádas Péter félig ironikusan meg is jegyezte, hogy utoljára Kassák Lajosról írtak ilyen terjedelemben a kortárs írók. A *Szivárványbaleset* irodalmi szempontból nézve hagyományos felépítésű antológia, ugyanakkor, ha a képzőművészeti albumok felől közelítjük meg, az esszék, novellák és versbetétek valójában vegyessé teszik a kötet anyagát.

1. Játzóterek

Szűcs Attila festészete már a *Szivárványbaleset* című kötet megjelenése előtt is előkelő helyet tudhatott magáénak a kortárs szépirodalom körüli diskurzusokban, elég csak azt figyelembe vennünk, hogy az utóbbi időben mennyi kötetet adtak ki egy-egy Szűcs-festménnyel a borítón.¹ Ám egy olyan méretű összefogás, melynek eredményeként hatvannégy szerző Szűcs Attila képeihez címzett írása jelenhetett meg, egyedülállónak mondható a kortárs színtéren. Nádas Péter félig ironikusan meg is jegyezte, hogy utoljára Kassák Lajosról írtak ilyen terjedelemben a kortárs írók. A *Szivárványbaleset* irodalmi szempontból nézve hagyományos felépítésű antológia, ugyanakkor, ha a képzőművészeti albumok felől közelítjük meg, az esszék, novellák és versbetétek valójában vegyessé teszik a kötet anyagát.

Szűcs képeinek a konceptuális festésztől eltávolodó, rezignált érzékisége, amely saját képi logikáján keresztül emel ki tárgyakat vagy személyeket azok életvilágából, és helyezi át őket egy izolált, kísérteties és otthontalan térbe, termékenyen kínálja magát a legkülönbélebb olvasatoknak. Felismerjük az egyes tárgyakat és személyeket új közegükben, amelyek egyszerre tárnak fel és lepleznek el előttünk valamit. A képek rejtvénytűségekre hívják fel a figyelmet, miközben azt is hangsúlyozzák, hogyan szűnnek meg az igazság és a láthatóság transzparens közvetítőjének lenni. Bár Szűcs festészete saját formanyelvével *beszéli el* eme feltárulás és elrejtőzés között oszcilláló mozgást, kapukat is nyitva hagy a nyelv közege számára. A figuratív képkalkotás, helyenként a történelmi és emlékezetpolitikai reflexiók, illetve a Szűcs Attila képeit jellemző narratív vonások számos lehetséges, az irodalom eszközeivel, a nyelv számára is megközelíthető történetet hordoznak magukban – arról nem is beszélve, hogy gyakran a címek is bekapcsolódnak az értelmezés játékába.

A figuratív festészet, amely Szűcs munkásságát meghatározza, s amely ennyire könnyen, szinte ellenállás nélkül enged a szépirodalmi narráció csábításának, arra is lehetőséget ad, hogy a verbális tartalom azonosításának közhelyével, egy „anekdota” bemutatásával véget érjen a befogadás mechanizmusa.² Ugyanakkor arra is

¹ Gondoljunk Bartis Attila *A vége* című regényére, Kemény István *Állástalan táncosnő* és Térey János *Őszi hadjárat* című kötetekre, vagy éppen Nádas Péter *Emlékiratok könyve* című művének lengyel fordítására.

² Erre a nehézségre egyébként Szűcs maga is felhívja a figyelmet egy Bazsányi Sándorral folytatott beszélgetésében: „Nyilván nem szerencsés, ha egy festő adomázik és anekdotázik egy festményen belül, már amennyiben a nézői figyelem csak és kizárólag

Jelenkor Kiadó
Budapest, 2016
251 oldal, 5499 Ft

akad példa, hogy a narrációközpontú értelmezéseket aláássa a festmény önreflexiója. A képek nyelv által történő megértését nehezítik meg például a figurák mellett feltűnő absztrakt képi elemek, az elmaszatolt kontúrok vagy éppen a látás „beépített hibái”, a vakfoltok. Így az ábrázolt figurák történetén túl előtérbe kerül a vászon felületén megszárdult anyag és annak működése is. Így nem csak a kép enged teret a nyelv és a narratíva dominanciájának, a képek mögé felsorakoztatott elbeszéléseknek. A kép „médiatudatosságá” arra ösztönzi a nyelvet, hogy az is a saját képiségével mint inherens tulajdonságával szólítsa meg a festményt. Ezen a ponton az egymással rivalizáló reprezentációs formák közötti versengés (vagy játék) kibontakozásának lehetünk szemtanúi.

A szerzők igyekeznek megtalálni azokat a kapukat, amelyeket minden kép nyitva hagyhat a nyelv számára, ugyanakkor a szövegek úgy haladnak át rajtuk, hogy bizonyos szempontból túl is lépnek saját médiumaik határain – ahogy a képek is máshogyan fognak működni a nyelv közegében. Az írások a képek jelentésének megfejtésére vállalkozhatnak, vagy kísérteties jelenlétük érzékeltetésének szolgálatába állíthatják a nyelvet. Az olvasó így médiumok találkozásának heterogén közegére számíthat, sokszínű próbálkozásokkal és stratégiaakkal a párbeszéd megteremtésére. Néhol egymást metszi két kiforrott, saját szabályokkal rendelkező alkotói világ, mint Nádas Péter filozófiai antropológiai nyelvének találkozása Szűcs izolált és személytelen tárgyaival, ez esetben ágyakkal. Máskor a szerző a nyelv képiségének eszközével igyekszik leírni a festmény mibenlétét, mint Ipacs Géza vagy Jász Attila haikuszerű versei az egyszínű és táguló fényterek kapcsán. Mások, mint például Tóth Krisztina, Jenei László vagy Centauri, addig és úgy szövik történeteiket, amíg egy adott ponton a szöveg változik át Szűcs festményévé – vagy a festmény a szöveg illusztrációjává.

Bazsányi Sándor e látszólag heterogén folyamatoknak igyekszik teret adni a kötet lapjain, ahol végbemehetnek a határátlépések, találkozások, átfedések, vagy akár a médiumok közötti versengés is. E feladatot Bazsányi minimális szerkesztői beavatkozással oldotta meg: a képeket kronologikus sorrendbe állítva rendelte hozzájuk a szövegeket, és azok az írások – Térey János verse és Nádas Péter esszéje –, amelyek ebbe a laza koncepcióba sem fértek bele, mivel egyszerre több festményhez kapcsolódnak, a kötet elejére kerültek. Minthogy a kötetben szereplő írások sorrendje a képek keletkezésének sorrendjéhez igazodik, az intermedialis összefüggések leginkább az egyes kép-szöveg párok kapcsán értelmezhetők. A képek szervezőereje olykor létrehoz egy-egy alkalmi szekvenciát a szövegek között, például a festőt egy ideig foglalkoztató menetelés motívumhoz kapcsolódva, amelyhez Tózsér Árpád és Ambrus Judit írtak szövegeket, vagy a festményeket nézegető figurák Dragomán György, Tóth Krisztina és Halasi Zoltán novelláiban. Az egész festészeten átívelő motívumok pedig, mint például a *planking* vagy éppen a helyszínelés, egy laza motívumhálózat kialakulására is alkalmat adnak.

A szerzők és szövegek közti különbségeket látszólag elfedő szerkesztésmód ugyanakkor a rejtett kultuszépítés eszközévé is válhat. Ahogyan mind a cím, mind az előszó hangsúlyozza, a kötet koncepciója a baleset képzetkörére épít, ami a képek és szövegek véletlenként beállított sorrendjét eredményezi.³ Csakhogy az antológiában egyetlen festővel találkozik hatvannégy író, akiknek szövegei felkérésre íródtak: a véletlen koncepciója megrendezett. Ahogyan az a gesztus is, amellyel Térey János és Nádas Péter szövegeit a többiekétől elkülöníti a szerkesztő, egyrészt műfaji bevezetőnek szánva, másrészt (talán csak öntudatlanul) kanonikus hierarchiát sugallva. Ez a kanonizációs eljárás nem csupán

arra tud fókuszálni, hogy igen, fölismertem, beazonosítottam, és innentől kezdve a beazonosítás gyönyörén már nem lépek túl.” – „... ezt a kutyát is elvette tőle.” Szűcs Attilával beszélget Bazsányi Sándor. *Műút* (57), 2016. 54–61.

³ „[M]i történik akkor, mi van akkor, amikor kortárs szépirok találkoznak a kortárs festészettel, annak egyik szivárványos változatával? Talán éppen az, ami az egyik szöveggé átváltozott kép címében áll: Szivárványbaleset” (13.)

a szerzőket hierarchizálja, hanem elősegíti egy olyan beszédmód rögzítését is, amellyel Szűcs képeit vagy magát a kortárs festészetet ma megközelíthetjük. Így felmerül annak a veszélye is, hogy az antológia, mely a szerkesztő előszavában megfogalmazott „metafizikai tartomány” megfejtésére vállalkozik, éppen egy bevett, szinte már rutinná vált megközelítést változtat kultikus olvasattá.

Ha engedünk a kötet címe által keltett asszociációknak, illetve a szerkesztői előszóban beharangozott „átváltás” esztétikai elvének,⁴ egy olyan balesetsorozatra, szövegek és képek egyrészt véletlenszerű, másrészt – paradox módon – determinálnak tűnő találkozására készülhetünk fel, melynek során az alkotások igyekeznek átlényegülni, hogy a médiumok határai összemosódjanak. Bár kevés, a baleset képzetköréhez illő radikális megoldással él a kötet, kétségtelenül izgalmas lehetőséget biztosít párbeszédnek, ellentmondások és érintkezések megfogalmazására.

2. A helyszínelés tere

Szűcs festészetében azok a térszerkezetek, amelyek kiszakítanak egy funkcióját veszített tárgyat saját valóságvonatkozásaiból, a rá erősen jellemző, elidegenedett tereket hozzák létre, még akkor is, ha egyes képek konkrét referenciával rendelkeznek, például egy történelmi alak, mondjuk Kádár János vagy Nikola Tesla esetében. Bazsányi Sándor szavával élve Szűcs festésze „az egyik anyagi valóságból kivezetett tárgy[at] (egy ágy, egy autó, egy szőlőfűrt, egy arc, egy test...) visszavezet[i] a másik anyagi valóságba” (11.). Mindeközben a képek a jelentés folyamatos elbizonytalanodásával és sűrűsödésével állítják eléink tárgyaikat. E rejtvénytársításra maguk a festmények is gyakran utalnak. Columbo hadnagy jellegzetes figurája vagy a bűnügyi helyszínelők szerepeltetése, illetve a fürkésző alakok, akik képeket szemlélnek a képekben, valamennyien azt a törekvést érzékeltetik, hogy a képek mögé lássunk, hogy azok többet mutassanak meg a valóságnál.

A kép ily módon kultusztárggyá válik. Földényi F. László az antológiában szereplő esszéjében hasonló gondolatot fogalmaz meg: „[h]iszünk a képekben, hiszünk azok valóságtartalmában, hiszünk abban, hogy amit látunk, az valami mögöttes igazságra utal, amelynek léte megkérdőjelezhetetlen” (241.). Földényi írása a rá egyébként is jellemző metafizikai-képteológiai fogalmi keretbe helyezi Szűcs képeit. Álláspontja szerint a kép nem jel, nem távollét, amely valami helyett áll, hanem a megtestesülése valaminek. A *Felkészülés a sötétségre* (2014) című festmény monolitját Földényi a középkori képfelfogás által az első ikonnak tartott Veronika kendőjéhez hasonlítja. Veronika – aki nevét a *vera icon*-ról, az igaz képről kapta – tehát nem más, mint a kép eredete. A kép egy olyan jelenléteffektus, amely szemlélőjét és az igazságot egybefonja, azonossá válik vele. „A lentinek a teste a fentinek a testével azonos” (240.), és ebben az összefonódásban nem lehet többé látó szubjektumról és a tekintet objektumáról beszélni. A helyszínelő immár egy lesz a monolittal, amit kémlel, a rejtéllyel, amit kutat.

A képi jelentés megfejtése és jelenlétének érzékeltetése ad lehetőséget a képek által kialakított (bár sokszor talán zártnak tűnő) játéktér kitérítésére. Ebben a mind mediális, mind térbeli játékban maga a könyvtervező, Lőrincz Anna munkája is újabb lehetőségeket teremt: a nagyjából hagyományos elrendezésű antológiában a képek és szövegek egyszerű egymás mellé helyezését olykor megszakítja egy-egy kép- vagy oldaltörés, a szövegek szokatlan tördelése vagy egyes sorok, amelyek merészen bele- vagy éppen ráíródnak a festményekre. E gesztusok – bár elszórtak, és sem szisztematikusnak, sem radikálisnak

⁴ Lásd Bazsányi bevezető sorait: „a kötetben szereplő szépírók az általuk választott Szűcs-képek tükrében hozzák létre a saját anyagi, ezúttal nyelvi, azon belül verses vagy prózai valóságaikat – a mitikus gyökerű átváltások irodalmi köreiben” (12.).

nem mondhatnánk őket – mégis megelőlegezik azt a kapcsolatot a szövegek és a képek között, mely túllép az illusztráción, a magyarázat távolra mutató mozdulatán, és afféle érintéssé válhat. Ahogyan a *Felkészülés a sötétségre* (2014) előterében álló, pálcájával a monolitra mutató katona mozdulata is érintésként értelmeződik Földényi esszéjében, úgy egy másik síkon a szövegek és képek párbeszéde is felfogható érintések sorozataként.

A helyszínelés motívuma újabb jelentést nyerhet. A helyszínelők és a rendőrök vizsgáló tekintete nemcsak Szűcs festészetén ível át, hanem a kötet egyik vezérmotívumává válik. Nemcsak a képek rejtélyével és az igazsággal való találkozást modellezi, hanem a kép és a szöveg találkozását is. A tér az igazság lenyomatait őrzi a helyszínelők kutató tekintete számára, ugyanakkor a távolságtartást nem engedi meg, hiszen be kell hatolni a helyszínre, a tér részévé kell válni ahhoz, hogy felfedjék az igazságot. A nézőpontok és a képpel való érintkezés különböző variációi egy ily módon inszenírozott térben válnak lehetségessé.

Így például Gerevich András verse (*Baleset*), amely a kötetnek is címet adó festményhez íródott (*Szivárványbaleset*, 2013–2014), fokozatosan cseréli le a helyszínelő távolságtartó nézőpontját a tanú, végül az áldozat nézőpontjára. A test bomlásának leírása egyszerre animálja a képet, és közelíti a szöveget egyetlen pillanat megragadásának, a halál pillanatának fényképszerű megragadásához. A fotótechnikai megoldásokkal maguk a Szűcs-képek is gyakran élnek, így a vers és a kép időbelisége nagyon hasonlóan oscillál a pillanatszerűség és a folyamat lassúsága között. A baleset mint átváltozás ily módon egy sajátos időbeli tapasztalatot idéz fel, amely egyúttal a kép és szöveg határainak elmosódásához, a kettő folytonos egymásba alakulásához is vezet.

Ehhez a finom pulzáló mozgáshoz képest Bán Zoltán András verse (*Helyszínelők*) első olvasatra tökéletesen átírja a *Félkörben álló rendőrök* (2004) című kép feladatuktól megfosztott, a légüres térben a semmi felett tanakodó rendőreinek kísértetiesen megvilágított kompozícióját. A versben leírt jelenet – egy prostituált csoportos megerőszakolásának és meggyilkolásának története – a rendőrök hangján, ötszólamú kánonban, a brutalitást újból és újból felidéző módon ismétlődik meg. A szöveg nem egy történetet állít a kép mögé, ahogyan a kép sem tud e történet megelőlegezett illusztrációjaként funkcionálni: a kettő között látszólagos ellentmondás feszül. Ám éppen ez az ellentmondás érintkezési felületté is válhat: a versből a halott lány nézőpontja és története hiányzik, csak ő nem kap saját szót a kánonban, így rokonságban áll a Szűcs-képek enyészpontba helyezett vakfoltjaival.

Ez a képkritikai jelleg bukkan fel Kemény István írásában is, mely a borítón is látható *Baleset fehér golyóval* (2011) című festményhez készült. A helyszínelés vándormotívuma Kemény drámatörredékében (*Helyszínelők vitája egy Szűcs Attila-képről*) annak ellenére kerül elő, hogy a szóban forgó képen nem szerepelnek sem rendőrök, sem helyszínelők. A baleset ember nélkül játszódik le, a festmény zárt vagy csak felfelé nyitott fényterével szinte kizárja magából az emberi jelenlétet. E térben beszélget egymással Ádám és Lucifer, akik a festmény előtt állva próbálják értelmezni a műalkotást, a helyszínelők beszédhelyzetét ironikusan vegyítve a művészet diskurzusának nyelvével. A jelenet inkább, illetve az átfestés, a festmény meghamisításának gyanúja elbizonytalanítja a kép metafizikai lét-rangjába vetett hitet – amelyet például Földényi F. László esszéje sugalmaz.

Végül felbuknak a könyvben Columbo hadnagy jellegzetes alakja is, aki Szűcs magán-univerzumának mitikus figurájává nőtte ki magát, mint az állandó nyomkövetés és jelentésbeazonosítás félig ironikus, félig esendő hőse. Portréját Bartók Imre *Columbo szabadnapja* című, találó és a választott festménnyel – *Columbo a narancsligetben* (2008) – szellemesen párbeszédbe lépő írása rajzolja meg. Ahogyan Szűcs képein, úgy Bartók versében is a rejtély tárgya maga a ballonkabátos nyomozó: az értelmező és a szemlélő. A vers egyik sora – „az nyomoz, aki maga is nyom” (113.) – parafrázisa is lehetne a kép és szubjektum érintésének: a kép és az azt értelmező szöveg együttes jelenlétének, ám Bartók versében a nyom és a hiány felülírja a jelenlétet.

3. A multimediális játszótér

Szűcs jellemzően a festészet hagyományosabb eszközkészletéhez (táblakép, vászon, festék) vonzódik, ennek ellenére egyéb vizuális műfajok technikai eljárásait is gyakran beemeli saját formanyelvébe. Fényképek és régi képeslapok részletei kerülnek egymás mellé, melyek kiegészítve vagy éppen újrakomponálva jelennek meg a festményein, például a *Lidice* (2003), a *Hitler a kutyája nélkül* (2004), valamint a *Horthy Miklós Adolf Hitlerrel* (2012) című művein. Gyakran találkozhatunk olyan filmes képalkotásra emlékeztető eljárásokkal is, amelyek a figyelmet nem emberi léptékből irányítják, hanem mintha a perspektíva a kameramozgás része lenne (*Makett*, 1999). Vagy éppen a színpad terére is emlékeztethetnek minket a bizonytalan forrásból megvilágított, a sötétségből kiemelkedő zárt térszerkezetek, mint például a lightbox vagy az ágyak. Ehhez hasonlóan a *Szívárványbaleset* írásaiban is fellelhetők a nyitott kapuk más reprezentációs módok felé.

Solymosi Bálintnak az *In furore iustissimae irae* című rövidprózája olyan határhelyzetet idéz fel, amely „tárgyaink és környezetünk aktuálisan elvárt jelentéstartalmát nem kiüresíti, hanem azokat az értelmezési lehetőségeik határára festi föl” (71.). Az értelmezhetőség határán, ahol az én körvonalai is lassan felszámolódnak, paradox módon az átélés lehetősége teremődik meg: átélni az *Alak zöldben* (2003) című festmény női figurájának testhelyzetét. A nőalak maga is határátlépésre készül: egy láthatatlan ugródeszka széléről ugrana fejest a medence vizébe, bár a levegő és a víz határa nem érzékelhető, csak a test feszüléséből következtethetünk jelenlétére. A szöveg olyan epifániának ad teret, amelyben történet és kép – miként Solymosi fogalmaz – „aktuálisan felszámolódnak”, és az átjárás, az élmény megragadása már egy másik médium, a zene segítségével történik. Ha az olvasó elfogadja a szöveg ajánlatát, hogy olvasás közben meghallgassa a címét adó Vivaldimotettát, akkor a zene olyan „testies” hatást érzékeltetne, mely semlegesíti a kép és a történet határa közötti különbséget, illetve feszültséget.

Talán nem meglepő, hogy éppen Kőrösi Zoltán – aki forgatókönyvíróként maga is kötődött a filmekhez – az a szerző, aki egyedülként választott animációt Szűcs munkái közül. Már az is érdekes megoldás, ahogyan a kötetkompozíció igyekszik beilleszteni a könyv médiumának keretei közé az egymásba alakuló rajzokból összerakott *Kicsi-nagy ház* (2010) című animációt. Végső soron a mozgó képsort darabolja fel különálló rajzokat megjelenítő képkockákra, nem az egymásba mosódásuk, hanem az egyes rajzok körvonalainak kitisztulása pillanatában. A képek nem egymás mellé, hanem külön oldalakra kerültek, mégpedig az animáció képsorától eltérő sorrendben, és közéjük ékelődnek a szöveg feldarabolt részletei. A folyamatszerűségtől, a képek filmszerű mozgásával való kísérletezéstől visszajutunk a kép médiumának eredeti – ha tetszik: szimultán – időbeliségéhez. A szöveg azonban folyamatosan kimozdítja e látszólagos mozdulatlanságból a képeket, arra a pillanatra irányítva a figyelmet, amikor „megmozdul a kép”, a szöveg elkezd animálni a rajzokat. „Megmutatkozik, mi lesz az árnyékból, a csontokból, a kőből, a fából, az izmokból. Mi lesz a házból. Megmutatkozik, kik voltunk, és a sejtés, hogy mivé lehetünk” – írja Kőrösi (132.).

4. Átváltozás és kultusszá dermedés

Annak ellenére, hogy a *Szívárványbaleset* számos példát kínál médiumok és reprezentációs technikák párbeszédére, mégiscsak megőrzi a Szűcs festészetére jellemző sajátos zártságot. A „korrumpált valóság megjavításának” szándéka,⁵ amelyet a festő tulajdonít a mun-

⁵ „Érzektem, hogy van egy korrumpált valóság” – Interjú Szűcs Attilával, <http://artportal.hu/magazin/kortars/erzektem-hogy-van-egy-korrumpalt-valosag-interju-szucs-attival>

káinak, illetve a kísérteties metafizikai potenciál, amellyel a szerkesztői előszó – egyébként a recepció zömével összhangban – felruházta a festő világot, szinte már kritikai panellé rögzült, s elfedi azt az automatizmust és egyneműséget, mely Szűcs Attila képeit jellemzi, és kissé egyoldalú, sematikus olvasatokat eredményez.

A vállalkozás karakteréből adódóan az írások színvonala is ingadozó, helyenként a feladatmegoldásra való igyekezet nem tűnik többnek írói csuklógyakorlatnál. Így például Magyar László András szapphói strófában költött verse (amely nemcsak a kép, hanem az időmérték kényszerével is küzd), vagy éppen Tóth Krisztina és Centauri novellái szinte kép-aláírásként funkcionálnak, egy-egy szentenciózus tanulsággal lezárva a képek vélt történetének elbeszélését: „Az ember fest, fest, aztán néha magától történik valami. Nagy ritkán. Mint ma is” (228.). Máskor annak lehetünk tanúi, hogy az egy-egy szerzőtől megszokott lírai vagy elbeszélői modor szinte bekebelezi a képet, a kép megszólításának szituációja a megszólalás ürügyévé válik, mint például Lackfi János és Szabó T. Anna prózái esetében. Arra is akad példa, amikor a megszokott hangot módosulásra készíti a képekkel való találkozás, gondolhatunk itt a prózaíróként inkább ismert Bán Zoltán Andrásra és Bartók Imrére, akik most a vers közegét választották. Így a két írónál nemcsak a közegek és a reprezentációs technikák közötti – a *Szívárványbaleset*-kötet esetében majdhogynem programszerű – határátlépés valósul meg, hanem a saját szerzői világuk határain való átmerészkedés is.

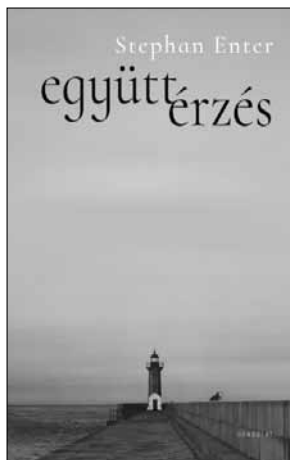
A heterogenitás és homogenitás tehát paradox módon egyszerre jellemzi a kötetet. A Szűcs Attila festményei köré íródott szövegek hol rögzítenek, hol elmozdítanak egy kiválasztott nézőpontot. A találkozás szituációjának köszönhetően a képek és a szövegek néhány esetben valóban olyan átváltozáson mennek keresztül, mely folyamatos és nyitott dialógust hoz létre. Ezzel párhuzamosan azonban valamiféle, a dialógust nem feltétlenül igénylő tekintélytisztelő nyomai is fellelhetők a kötetben. Így a vitális, többszörösen is hangsúlyozott „átváltás” programja egyúttal a kultikus emlékművé dermedés lehetőségét is magában rejt.

KITOLT BETELJESÜLÉS

Stephan Enter: Együttérzés

Hollandiában kicsit fanyalogva fogadták Enter új regényét. Szinte mindenki automatikusan előző könyvéhez, a nagy sikert aratott *Perem*hez hasonlította. Túlnyomórészt esztétikai kifogások fogalmazódtak meg: az *Együttérzés* – bár az előző regény is ugyanilyen karcsú volt – egyszerűbb, kevésbé invenciózus a kompozíciója, szövege itt-ott kicsit negédesre sikeredett. Véleményem szerint sokkal alapvetőbb gondok vannak a könyvvel, mint azt hollandiai fogadtatása sejteti, koncepcionális természetű problémák. Amikor Enter jellegzetes módszérével, a tervezett történet belső ökonómiáját folyamatosan szem előtt tartva, a kidolgozással bíbelődött, már tulajdonképpen ügyes, néhol kifejezetten műves munkát végzett. Nem lett rosszabb író – csak ez a mostani regénye kisebb alkotónak mutatja.

Az *Együttérzés* első pillantásra nem nagyon emlékeztet a *Peremre*, elég azonban hátrébb lépni egy lépést, és máris szembetűnő a hasonlóság.¹ Az új regény főszereplője, Frank van Luijn negyven felé járó sármos, sikeres, kicsit életunt férfi. Éppen munkanélküli, de ez cseppet sem zavarja. Mióta legutolsó tartós kapcsolata véget ért, csak él bele a világba. Tulajdonképpen szeretné, ha nem csak a szexről szólnának a kalandjai, de valahogy minden partnerével az ágyban köt ki. Egy társkereső oldalon megakad a szeme egy félig német lány, Jessica profilképén; főleg a tekintete igézi meg. Rövid mailváltás után találkoznak, és Frank úgy érzi, sínen van a dolog, sőt, meg van győződve arról, hogy igazi szellemi és lelki társra talált a lányban. Csakhogy az első alkalom előtt, a hálószobában Jessica megvallja neki, hogy még sohasem volt barátja, végtelenül magányos (látszólag hihetetlenül aktív életet él), és öngyilkossági kísérletének (?) a nyomait is megmutatja. Amikor pedig levetkőzik, Frank képtelen vágyat érezni iránta: Jessica teste minden szépségtől meg van fosztva. A férfi maga sem tudja egészen megfogalmazni, hogy mi játszódik le benne; tagadja, hogy részvétet érezne, inkább arról beszél, hogy szereti a lányt, de nem a testét szereti, nem a nőt látja benne, hanem az embert, sőt, a „lelket” (68.). Eltökéli, hogy lovagiasan kitart a lány mellett, bár

¹ A *Perem* cselekménye egy baráti társaság története körül bonyolódik. Martin, aki nemrég költözött Walesbe feleségével, a hajdani hegymászócsapat lánytagjával, Lottéval, egykori ígéretéhez híven elhívja új otthonukba hegymászótársaikat, Pault és Vincentet. Az olvasó, miközben nyomon követheti Paul, Vincent és a fogadásukra igyekvő Martin útját a megbeszélte találkozóhely felé, visszaemlékezéseikből megismerheti szubjektív történetüket: rákényszerül lassan azt is megtudja, hogy nemcsak Vincent és Paul összetalálkozása és közös utazása kényszeredett és esetleges, de már az volt a mostani meghívásuk, sőt, Martin egykori fogadalmá is – ami nem sok jót sejtet.

Gondolat Kiadó
Fordította Fenyves Miklós
Budapest, 2017
120 oldal, 2800 Ft

magyarázata szörnyen öntelt: „én leszek hát az első barátja. Most, hogy konkrétan is elképzelem, valamiért hipnotikus erővel hat rám az elhatározás. És gondolatban meg is erősítem a fogadalmam: igen, odaadok leszek, gondoskodom róla, hogy boldog legyél velem – egy ideig, és aztán elengedlek.” (62.) Úgy tervezi, kivárja, amíg Jessica megvédi a disszertációját, de aztán csak nem viszi rá a lélek a szakításra, vagy inkább: egyre biztosabb benne, hogy nem szeretné elveszíteni a lányt. A zárlat újabb csattanóra épül, azonban ilyen kevéssel a magyar megjelenést követően nem lenne szép dolog, ha közvetlenül elárulnám a végét.

Az *Együttézésben* egy jellegzetesen mai jelenségből bomlik ki a konfliktus. A könyv szereplői már azelőtt valamilyen képet dédelgetnek egymásról, hogy a valóságban találkoztak volna. Jóllehet a *Peremben* egy régi ismeretség utóéletéről van szó, mégis nyilvánvaló a hasonlóság az új regénnyel. Szereplői arról ábrándoznak, milyen lesz újra találkozni a lánnyal, aki mindegyikük képzeletében másként él; sőt, az utolsó együttlétük óta eltelt hosszú idő és szubjektív elfogultságaik miatt a bennük élő képet is megbízhatatlannak érzik. Az *Együttézésben* egy, nem pedig három férfi keresi az elveszett boldogságot, ez a férfi azonban mintha a *Perem* szereplőiből, a benyomásokra hihetetlenül érzékeny Paulból és a magát az élet császáranak mutató Vincentből lenne összegyúrva. Közös az is, hogy a lányt az új regényben sem ismerjük meg a saját belső monológjából; ráadásul az alapján, amit megtudunk róla, egyszerre gondolhatjuk különlegesnek és kisszerűnek, varázslatos teremtesnek és ügyes manipulátornak, akárcsak a *Perem* Lottéját. A *Perem* jellegzetes motívumai is rendre visszatérnek az új könyvben, mint például a macsó virtuskodás, a halál félig öntudatlan keresése az apálynak hitt dagályban.

Enter írói módszere sem igazán változott. Amíg csak lehet, nyitva hagyja a cselekményt; minden eszközzel azon van, hogy az olvasó úgy érezhesse, a szeme előtt alakul a történet. Az elbeszélő helyzet is ezt szolgálja: a cselekményt egyetlen személy belső monológján keresztül követhetjük végig, jelen idejű elbeszélésben, ami képes megteremteni a valóságosság és bensőségesség érzését, ugyanakkor van benne valami egészen művi. A *Perem* olvasója, amikor értelmezni próbálja a történetet, a regénybeli férfiakat követi, akik történés-szilánkokból próbálják összerakni az általuk megélt valóság objektív képét, abban mint egy jóstükörben remélik megpillantani a kilátásaikat. Az *Együttézésben* pedig a főhőst követve folyamatos *érzelmi* állásfoglalásra kényszerül az olvasó. A regény magyar címe akár így is értelmezhető: ha nem is értünk mindig feltétlenül egyet Frankkal, folyamatosan vele érzünk, folyamatosan együtt érzünk vele. Akkor is, amikor a magánzók könnyű életét éli, amikor feltámad benne az együttézés Jessica iránt, és később is, amikor részvétől hajtva lehetetlen helyzetekbe kényszerül, és már őt (vagy őt is) szánjuk, vagy mert szánalmas, vagy mert méltó a szánalomra. Vagy azért, mivel ezt a lucidus és bizonyos dolgokban felettebb tapasztalt embert lehet, hogy vakká teszi a szerelem...

A regény másként is próbára teszi az érzékenységenket, ugyanis sokszor a giccs határan egyensúlyoz a szerző; ezen sajnos az sem változtat, hogy tudjuk: elvileg az érzékeny, de nem éppen hiperművelt Frank gondolatait olvassuk. Ahol Frank – azaz Enter – szinte észrevehetetlen dolgok, rezdülések mikroszkopikus leírását adja, ott gyakran nagyon szép a szöveg, amikor viszont a történet vége felé az Egészről, a Természetről, vagy az Életről és az Ember rendeltetéséről próbál beszélni, bántóan közhelyes marad. (Ez még akkor is zavaró, ha nyilvánvaló, hogy ez az egész regény szerkesztési alapelve, egyfajta vagy-vagy: a főszereplővel együtt vagy csak apró részleteket látunk, sejtve, hogy ezek egy szerelmes férfi megszépítő pillantásától olyan szépek, vagy valamiféle általános summázatot kapunk Frank cinikus exétől, aki azonban még csak nem is látta Jessicát, csak volt férje elbeszéléséből alkot képet róla.) Enter érezhetően „gondolatébresztő” könyvet szeretett volna írni; a végén ebben az új regényében is magára hagyja olvasóit az olyan, az idő vagy a boldogság természetére vonatkozó kérdésekkel, amelyekre nincs válasz, mert maga az élet, a fennálló pont ilyen léte a „válasz”. Olvasóinak a meggyőződéseire, a nyi-

tottságára apellál, de azt is mondhatnánk, hogy rájuk hagyja a feladatot, amelyet magának megspórol, ők ugyanis valószínűleg ugyanúgy képtelenek bármi igazat mondani a „nagy” dolgokról – és ugyanúgy képtelenek elnémulni, amikor ezekkel találkoznak –, mint Frank.

Amikor a giccs veszélyét emlegettem, arra is gondoltam, hogy a történet *tulajdonképpen* happy enddel végződik, végkicsengése megnyugtató, mégis felemelő (vagy legalábbis annak van szánva). Ez még akkor is igaz, ha Enter a könyv mottójával, amit az egyik Grimm-meséből emelt ki: „Egy révészről álmodtam, aki elpanaszolta, hogy két part között kell járnia szünetlen, és nem váltják föl.” – „Hohó, a tökfej! – így az ördög. – Ha jön valaki, és át akar kelni, adja kezébe a póznát, attól kezdve a másik lesz a révész, ő pedig megszabadul.”, és a keret-jelenettel – Frank kényszeresen vissza-visszatér Jessica profilképéhez a neten – igyekszik elhíttetni, hogy a történet komorabb, mint valójában. Az *Együttérés* két szereplője ellentétes utat jár be: az addig elégedett, sőt, önelégült férfinban Jessicával való találkozása után megváltozik valami, úgy érzi, meg tud nyílni a másik embernek. A regény végére eltalál egyfajta igazabb magányig. A lány viszont, aki addig csak kereste önmagát és el volt vágva az érzéseitől, tele önbizalommal távozik egy új – a szöveg azt sejteti –, kevésbé komplikált kapcsolatba.

Talán ez sem véletlen, hogy a történetben végig ott kísért a házasság lehetősége. A környezetük tulajdonképpen össze is házasítja a szerelmeseket, még ha ezt ők nem is tudják: a doktori védés olyan, mint egy esküvői szertartás (ez a rész nagyon jól van megírva!), a texeli kirándulás pedig a mézeshetek szerepét tölti be. Az mindenesetre nincs bemutatva a könyvben, hogy kettejük problémája *általában* ne lenne megoldható a házassággal. Kétségtelen, hogy Enter fonák és kiélezett helyzetet teremt egy nő és egy férfi között – szellemi és lelki társak (legalábbis a férfi szeretné így érezni), a szexuális együttlétekel azonban baj van –, csakhogy általában is ritka, hogy két ember érzelmileg és testileg is kölcsönösen teljesen kedvére való legyen egymásnak. Enter úgy állítja be, hogy Frank és Jessica nem lehetnek barátok, és nem is házasodhatnak össze, nem alapíthatnak családot. A regény koncepciója szerint a kapcsolatuk eleve gellert kap azon, hogy már azelőtt van valamilyen képük egymásról, hogy találkoztak volna a valóságban; illetve hogy a partnerkereső oldalon való ismertetésnek kihagyhatatlan eleme a testi kapcsolat, akkor is, ha esetleg a házasság az áhított cél. (Jessica internetes bemutatkozásában is olvasható egy erre vonatkozó óhaj, Frank azonban mindannyiszor átsiklik ezen a mondaton.) Franknak ez hosszú ideig nem okoz gondot, mivel alkalmi partnerei csak szexuálisan érdeklik. Enter úgy rendezi, hogy egyszer a fordítottja történjen a hősével: találkozik valakivel, akit ikerléleknek érez, de megkívánni nem tud. Mivel meg akarja tartani, *ezt* titkolja előtte. Mind inkább úgy érzi, hogy véglegesítenie kellene a kapcsolatukat, ugyanakkor képtelennek érzi magát erre a lépésre, mivel állandóan más nőknél jár az esze, amin a házasság sem segítene. A nőcsábászt a regény elején a frigiditás még jobban is vonzza, mint a túlfűtöttség. Jessicát megismerve kezdi először foglalkoztatni egy kapcsolat lelki oldala, és valahogy úgy gondolkozik, hogy a testiség mindennél fontosabb a nő *lelki* életében. Már csak ezért is a testén keresztül próbálja meggyógyítani a frigid lányt, mindent (úgy érezheti, tényleg mindent) megpróbál, hogy megszólaltassa a néma testet. Mintha azt tanulná meg együttléteik során, hogy épp fordítva van, mint ahogy képzelte. Ráébred, hogy képtelen különválasztani magában a szexualitást és az igaz szerelmet vagy szeretetet, és ezért nem tudna Jessicával házasságban élni – másként meg szerinte (talán a lányra tekintettel) nem lehet. Az azonban kicsit homályos marad, hogy ettől miért kell *feltétlenül* zátonyra futnia a kapcsolatuknak. Hiszen ebben a viszonyban már semmiféle szerepet sem játszanak a társadalmi elvárások, amelyek a tizenkilencedik századi regények házasságba kényszerült hősnőinek például még rettenetes belső konfliktust okoztak, akik úgy érezték, nem követelhetik egyszerre „a szív és a hús jogát”. Miért gondolja Frank, hogy Jessica nem tudná elfogadni vagy elvisel-

ni, hogy másokban talál szexuális kielégülést, ha közben lelkileg hű marad hozzá? Nem azzal alázza-e meg Jessicát, hogy ezt gondolja róla? Nem azt kellene titokban tartania, hogy *ilyen* gondolatai vannak, ahelyett, hogy az iránta érzett részvétét titkolná? Vagy inkább erről is beszélnie kellene vele? Alakulhatna másként is a kapcsolatuk. A regényben ki sem derülhet, hogy valóban lehetetlenség, képtelenség folytatni, mivel Enter úgy intézi, hogy ne az szánja el magát a szakításra, akitől várnánk. Ez talán a legfontosabb – de messze nem az egyetlen – pont, ahol hiányzik a belső motiváció a történetből, ami ezért érzésem szerint, stílszerűen szólva, kicsit túl van lihegve.

Az *Együttérés* arról szól, hogy valaki segíteni akar egy társán, de közben azon vívódik, hogy ki akar szállni, mert úgy érzi, hogy nem tudja, nem akarja teljesen odaadni magát (és ha oda is tudná, talán az sem segítene, csak vergődnének mindketten, megnyomorítanák egymás életét); majd meg kell élnie, hogy éppen az vádolja, szégyeníti meg és árulja el, aki miatt ezt az egészet vállalta. Azt a történetet, amellyel ezt akarja elmesélni Enter – a nőcsábász vagy „a csábító” találkozik az igazival, akiről azonban kiderül, hogy frigid –, szinte az első laptól az utolsóig kimódoltnak éreztem, nem kevésbé nyakatekertnek, mint a főszereplő fájdalmas-abszurd tornamutatványait az ágyban. Igazi kín felismerni saját határaink szűkösségét vagy az önzésünket, megtapasztalni, hogy nem tudjuk megváltani a másikat, ahogy a visszautasítás fájdalmát vagy a megbántottság és megaláztatottság poklát is rettenetes átélni. Csakhogy vannak, akik ezeket a fájdalmakat sokkal valóságosabb szituációkban kénytelenek megtapasztalni mindennapjaikban; ők azok, akik nem tudnak, nem akarnak félrenézni, amikor elrontott vagy félrement életekkel találkoznak. Talán az sem véletlen, hogy Enternek az alaphelyzetet nem sikerül annyira elmélyítenie, hogy az valódi drámaként mutatkozhasson meg. Elképzelhető, hogy ezzel a történettel így csak művészkedni lehet.² Amit olvasunk, megmarad két ember valóban nehezen átélhető – ettől persze még valóságos – privát fájdalmának, amely nem nagyon általánosítható, terjeszthető ki. Más kérdés, hogy valamit mégis elmond egy közösség állapotáról és egy kultúra feltételezett elvárásairól, hogy a regény átlagember főhőse a maga kis életében ebben a formában találkozik először a szenvedéssel. Vagy nagyon jól hárít.

² A regény cselekménye és motívumrendszere éppúgy megidézi Pygmalion történetét Ovidius és Shaw átiratában, mint az *Anyegin*t, vagy Parszifál és Lohengrin történetét, de nem egészen értem, hogy ennek mi a funkciója.

M e g j e l e n i k
h a m a r o s a n

MESTERHÁZY BALÁZS

Soha nem látott bálnák hangja

25 éves kor környékén a szív sejtjeinek kb. 1%-a cserélődik le évente. Egy teljes emberi élettartam alatt a szív sejtjeinek majdnem a fele megújul. A szívemnek az a fele, amelyikben a történetünk van, majd még akkor is meglesz, mikor végzünk.

